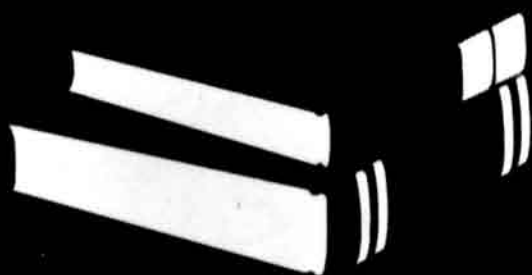

Abuzər Xələfov

**KİTABXANAŞÜNASLIĞA
GİRİŞ**

ABUZƏR XƏLƏFOV

1931- ci ildə Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında anadan olub. 1950- ci ildə orta məktəbi, 1955- ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin Kitabxanaçılıq şöbəsini bitirib.

1955- ci ildən BDU- nun kitabxanaşünaslıq kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində işləyib. 1961- ci ildə namizədlik, 1975- ci ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib. Tarix elmləri doktoru, professorudur. 1962- ci ildə müstəqil kitabxanaçılıq fakültəsinin dekanı seçilib, 25 il bu vəzifədə işləyib. 1963- cü ildən indiyə kimi kitabxanaşünaslıq kafedrasının müdürüdür.

Elm və təhsil sahələrində xidmətlərinə görə 1969- cu ildə *«Əməkdar Mədəniyyət İşçisi»* fəxri adına layiq görülüb. 1979- cu ildə SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi tərəfindən *«İşdə əla müvəffəqiyyətlərə görə»* döş nişanı, 1984- cü ildə SSRİ Mədəniyyət Nazirliyi və Mədəniyyət İşçiləri Həmkarlar İttifaqının Rəyasət Heyəti tərəfindən *«N. Krupskaya medalı»* ilə təltif edilib. 2000- ci ildə Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı ilə *«Şöhrət»* ordeninə layiq görülüb. Bundan başqa 6 medal və müxtəlif nazirlik, təşkilat, idarə və müəssisələrin fəxri fərmanları ilə təltif edilib.

2000-ci ildə BMT- nin yanında Beynəlxalq İnformasiyalaşdırma Akademiyasının müxbir üzvü seçilib. 130- dan çox elmi əsərin müəllifidir. Əsərləri Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilib. 12 nəfər elmlər namizədi hazırlayıb, 10-dan çox namizədlik və doktorluq dissertasiyasının opponenti olub.

Respublika Təhsil Şurasının üzvü və Təhsil Nazirliyinin Elmi- Metodiki Şurasının *«Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya»* bölməsinin sədridir.

Evlidir. 3 övladı var.

2001

1235

473

X-47

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZIRLIYI
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Abuzər XƏLƏFOV

KİTABXANAŞÜNASLIĞA GİRİŞ

DƏRSLİK

(ÜÇ HİSSƏDƏ)

I HİSSƏ

KİTABXANAŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

II HİSSƏ

KİTABXANA HAQQINDA TƏ'LİM

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin 12 dekabr
2000-ci il tarixli 1149 sayılı
əmrinə əsasən ali məktəb tələbələri
üçün dərslik kimi təsdiq
edilmişdir*

BAKİ-2001

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİTABXANASI

473(2A). 973

UDK: 021 (09)

BBK 78 - 30

X - 49

Elmi redaktor:

R.Ə.Kazımov,

pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Redaktor:

K.Aslan

Rə'yçilər :

Z.İ.Baxşəliyev,

tarix elmləri namizədi, dosent

T.F.Quliyev,

tarix elmləri namizədi, dosent

Xələfov Abuzər Alı oğlu

X- 49 Kitabxanaşünaslığa giriş: Dərslik.- Bakı:

Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001.-400 s.

Azərbaycan dilində ilk dəfə yazılan bu dərslikdə kitabxanaşünaslığın meydana gəlməsi, təşəkkülü, formalaşması, inkişaf mərhələləri və elmi-nəzəri əsasları şərh edilir, metodologiyası və elmi metodikası haqqında ətraflı məlumat verilir. Dərsliyin «Kitabxana işi haqqında təlim» bölməsində müasir kitabxanaların sosial funksiyaları, onların cəmiyyətdə yeri və rolu, struktur-funksional təhlili, tipologiyası və kitabxanaçılıq peşəsinin mühüm xüsusiyyətləri ətraflı şərh edilir. Əsər son illərdə ölkəmizdə müstəqillik şəraitində kitabxana quruculuğu sahəsində baş verən dəyişiklikləri əks etdirməklə, respublikamızda kitabxana işinin vəziyyətini və inkişaf istiqamətini səciyyələndirir.

Dərslik kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin tələbələri, professor-müəllim hey'əti, kitabxana işçiləri və respublikamızın bütün kitabxana ictimaiyyəti üçün qiymətli vəsaitdir.

X $\frac{4405000000 - 42}{M658(07) - 014}$ 14 - 2001

© Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001

ELMİ REDAKTORDAN

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi şəraitində ölkədə baş vermiş mütərəqqi sosial-iqtisadi yeniləşmə təhsil sisteminə də öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Son illər Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsində də müasir dünya informasiya məkanında baş verən proseslərə uyğun olaraq yeni təhsil konsepsiyası hazırlanmış, kitabxanaçılıq-informasiya ixtisası üzrə bir sıra dərslər vəsaitləri və tədris proqramları yaradılmışdır.

Bu baxımdan Bakı Dövlət Universiteti kitabxanaşünaslıq kafedrasının müdiri, Beynəlxalq Informasiyalaşdırma Akademiyasının müxbir üzvü, Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi, tarix elmləri doktoru, professor Abuzər Xələfovun yazdığı "Kitabxanaşünaslığa giriş" (I və II hissələr) respublikada kitabxanaçılıq təhsilinin tarixində ilk orijinal dərslik kimi olduqca qiymətli dir.

Professor Abuzər Xələfovun ömrünün 50 ili Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycanda kitabxana işi və ali kitabxanaçılıq təhsili ilə bağlıdır.

A. Xələfov respublikada elmi kitabxanaşünaslığın banisi, ali kitabxanaçılıq təhsilinin yaradıcısıdır.

rından biridir. O, BDU-da müstəqil kitabxanaçılıq fakültəsinin ilk dekanı olmuş, 25 il fakültəyə rəhbərlik etmişdir. Eyni zamanda bu sahədə ilk namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq elmi məktəbinin yaradıcısı, ölkənin kitabxanaçılar nəslinin müəllimi, son on illər ərzində kitabxanaşünaslıq fənləri üzrə bütün dərs vəsaitləri və tədris-metodik materiallarının müəllifi, redaktoru və nəşrinin təşkilatçısı olmuşdur. Alim həmçinin Azərbaycanda mədəniyyət tarixi, kitabxana işinin nəzəri-metodik problemləri, kitabxanaçılıq təhsili sahələrində 130-dan artıq monoqrafiya və elmi məqalələrin müəllifidir.

Onun rəhbərliyi ilə mədəniyyətşünaslıq, mədəniyyət tarixi, kitabşünaslıq, kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya sahələrinə dair yüksək nəzəri təcrübi əhəmiyyət kəsb edən dissertasiyalar müdafiə edilmişdir. A. Xələfov 70-80-ci illərdə Moskvada keçmiş SSRİ məkanında ilk və yeganə doktorluq dissertasiyası müdafiə şurasının üzvü olmuşdur. O, SSRİ-nin bir çox şəhərlərində, xüsusilə Moskvada müdafiə edilən doktorluq və namizədlik dissertasiya işlərinin opponenti kimi çıxış etmişdir.

Keçmiş SSRİ məkanında, yaxın Şərq ölkələrində böyük nüfuza malik olan Abuzər Xələfovun elmi-pedaqoji yaradıcılığı Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq, kitabxana işi və kitabxanaçılıq təhsili tarixində mühüm mərhələ təşkil edir.

Bütün bunların nəticəsində Abuzər Xələfov ilk dəfə olaraq ölkəmizdə Azərbaycan dilində iki hissə-

dən ibarət "Kitabxanaşünaslığa giriş" dərsliyini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsində ümumbəşəri və milli dəyərlərə, eləcə də dünya kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsinin müasir mütərəqqi ideyalarına əsaslanan bu əsər respublikamızda kitabxanaçılıq-informasiya ixtisası üzrə ilk dərslikdir. Burada kitabxanaşünaslığın nəzəri problemləri və metodoloji əsasları, kitabxanaçılıq fəlsəfəsi yaradılmışdır.

Dərslikdə "Kitabxanaşünaslığa giriş" fənninin predmeti, mühüm tərkib hissələri, cəmiyyətdə kitabxanaçılıq fəaliyyətinin ictimai mahiyyəti, sosial funksiyalarının ümumnəzəri problemləri sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş bir elmi fənn kimi əks etdirilmişdir.

Dərsliyin ən mühüm və önəmli xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, dünyada kitabxanaşünaslıq fənninin inkişaf mərhələləri şərh edilmiş, Azərbaycanda orta əsrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər kitabxanaşünaslığın təşəkkülü və inkişafının mühüm tarixi mərhələləri işıqlandırılmışdır.

A.Xələfovun "Kitabxanaşünaslığa giriş" dərsliyi Azərbaycanda kitabxanaçılıq təhsili tarixində ilk dəfə olaraq kitabxanaşünaslığın və kitabxana işinin nəzəri və metodoloji əsaslarının, cəmiyyətdə baş verən çoxsahəli kitabxana-informasiya proseslərinin ümumi prinsiplərinin, inkişaf qanunauyğunluqlarının tələbələr və müəllimlər tərəfindən sistemli şəkil-

də mənimsənilməsi və dərk edilməsi üçün geniş imkanlar açacaqdır.

Bu mə'nada professor Abuzər Xələfovun hazırladığı dərsliyin olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir.

Arzumuz budur ki, «Kitabxanaşünaslığa giriş» fənninin «Kitabxana işi haqqında təlim» adlı III hissəsi də yaxın gələcəkdə nəşr edilsin və bununla da bu mühüm elmi fənnin kompleks tədrisinin nəzəri-metodik bazasının yaradılması təmin edilsin.

*R. Ə. Kazımov,
pedaqoji elmlər
namizədi, dosent*

M Ü Q Ə D D İ M Ə

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi şəraitində ali məktəblərin alimləri qarşısında olduqca mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Bu vəzifələr, hər şeydən əvvəl, ölkəmizin təhsil sisteminin daha da təkmilləşdirilməsindən, dünya standartlarına cavab verə biləcək mütərəqqi islahatlar aparılmasından, bəşəriyyətin əldə etmiş olduğu elmi və mə'nəvi dəyərlərə əsaslanan, milli ən'ənələrimizə söykənən dərs proqramları və dərsliklər hazırlanmasından, tədris prosesinin təşkilində səmərəli üsullardan, o cümlədən müasir texniki vasitələrdən müvəffəqiyyətlə istifadə edilməsindən və s. ibarətdir.

Mə'lumdur ki, bu vəzifələrin öhdəsindən tezliklə gəlmək o qədər də asan deyildir. Qarşıda duran bu mühüm və mürəkkəb problemləri həll etmək üçün ali məktəblərin kollektivləri, ilk növbədə isə gənc, kamli pedaqoq-alimlər öz qüvvələrini birləşdirməli, səfərbər etməli, yeni proqramların və dərsliklərin yaradılmasını ön plana çəkməlidirlər. Yaxın keçmişdə, yəni SSRİ zamanında bütün elmlər və fənlər üzrə dərs proqramları bir qayda olaraq Moskvada hazırlanırdı və müttəfiq respublikaların ali və orta ixtisas

təhsili nazirliklərinə göndərilirdi. SSRİ dağıldıqdan sonra digər müttəfiq respublikalar kimi Azərbaycan da mərkəzdən yeni tədris proqramları və dərsliklər almaqdan məhrum olmuşdu. Belə bir şərait respublikamızın pedaqoq alimlərini yeni çətinlik qarşısında qoydu. Onlar qısa müddət ərzində yeni şəraitə uyğunlaşaraq respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatına müvafiq tədris proqramları tərtib etməyə, dərs vəsaitləri və dərsliklər yazmağa başladılar. Bu vacib işdə təcrübə çox az olsa da qısa zaman içərisində respublikamızda ayrı-ayrı elm sahələri üzrə orijinal, fundamental dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılıb çap edildi ki, bunu da Azərbaycan alimlərinin böyük nailiyyətləri kimi qiymətləndirmək olar.

SSRİ şəraitində kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslıq sahəsində də vəziyyət başqa elm sahələrində olduğu kimi idi. Bu elmlər üzrə dərs proqramlarının tərtibi, dərsliklərin yazılması SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi tərəfindən Moskva Dövlət Mədəniyyət İnstitutuna tapşırılmışdı. Leningrad Mədəniyyət İnstitutu da dərs proqramlarının hazırlanmasında və dərsliklərin yazılmasında yaxından iştirak edirdi. Doğrudur, son zamanlar müttəfiq respublikalarda da spesifik xüsusiyyətlərlə bağlı dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılmağa başlanmışdı. Onlar əsasən respublikada kitabxana işinin tarixinə, kitab tarixinə, biblioqrafiyaşünaslığın tarixinə, həmçinin kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslığın ayrı-ayrı sahələrinə həsr edilirdi. Respublikalarda kitabxanaşünaslıq və bib-

lioqrafiyaşünaslıq sahəsində aparılan tədqiqatların nəticələrinin çap edilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməyə başlanmışdı. Eyni zamanda Rusiyada nəşr edilmiş fundamental dərsliklər və dərs vəsaitləri milli dillərə tərcümə olunaraq nəşr edilirdi. Buna misal olaraq «Kitabxana kataloqları», «Ümumi kitabxanaşünaslıq» və s. dərsliklərin Azərbaycan dilinə tərcüməsini göstərmək olar.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra Rusiyadan dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin alınmaması, son illərdə Rusiyada yazılan dərsliklərin Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatına, dərs proqramlarımıza, xalqımızın milli xüsusiyyətlərinə, milli ənənələrimizə uyğun gəlməməsi kitabxanaşünas alimlərin qarşısında yeni tələblərə uyğun dərs proqramları hazırlamaq, yeni dərs vəsaitləri və dərsliklər yazmaq vəzifəsini qoymuşdur. Yeni proqramlar hazırlamağın, orijinal dərsliklər yazmağın mürəkkəb bir proses olmasına baxmayaraq milli kadrlarımız bu çətin işin öhdəsindən gəlməyə çalışmalıdırlar. Bu vəzifə kitabxanaşünas alimlərin ən şərəfli vəzifəsi hesab edilməlidir. Bakı Dövlət Universiteti kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin bütün yaradıcı kollektivi bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə cəlb edilməli, müstəqilliyimiz naminə səfərbərliyə alınmalıdır.

Birinci növbədə kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş «Kitabxanaşünaslığa giriş» adlı bu dərslik həmin məqsəd üçün yazılmışdır.

Yüksək ixtisaslı kitabxanaşünas-biblioqraf kadrların hazırlanmasında kitabxanaçılıq elmlərinin sistem halında öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, kitabxanaçılıq elmləri silsiləsinin ardıcıl, məntiqi, sistemli öyrənilməsi problemi həmişə dünya kitabxanaşünaslarının diqqət mərkəzində durmuş, bu elmlərin ardıcılılığına, quruluşuna və sistemləşdirilməsinə xüsusi fikir verilmiş, tarixi inkişaf təcrübəsi ümumiləşdirilərək elmi-nəzəri əsasları hazırlanmış, kitabxanaşünaslığın nəzəriyyəsi yaradılmışdır.

Kitabxanaşünaslıq fənlərinin öyrənilməsi bu şəkildə formalaşmışdır:

1. Kitabxana işinin tarixi;
2. Kitabxanaşünaslığa giriş;
3. Kitabxana fondu;
4. Məlumat-axtarış sistemləri (kitabxana kataloqları);
5. Kitabxana xidməti;
6. Kitabxana işinin təşkili və idarə edilməsi;
7. Kitabxana işinin texniki vasitələri

Bu fənlər içərisində elmi dövriyyəyə XX əsrin 40-cı illərinin sonunda-50-ci illərin əvvəllərində daxil olmuş «Kitabxanaşünaslığa giriş» fənni qısa müddət ərzində kitabxanaşünaslığın elmi əsaslarının hazırlanmasında, onun sistemləşdirilmiş, fundamental obyekti olan ciddi elmi fənnə çevrilməsində, kitabxanaşünaslığın fəlsəfi əsaslarının yaradılmasında, metodoloji bazasının formalaşmasında, kitabxa-

naçılıq fəlsəfəsinin öyrənilməsində və ümumiləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

«Kitabxanaşünaslığa giriş» fənni ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilərkən «Ümumi kitabxanaşünaslıq» adlandırılmışdır. SSRİ-nin ali kitabxanaçılıq məktəblərində əsasən 40-cı illərdən başlayaraq ayrıca fənn kimi tədris edilməyə başlamış, «Ümumi kitabxanaşünaslıq» kursunun proqramı tərtib edilmiş, sonrakı illərdə bu fənn haqqında dərs vəsaitləri və dərsliklər yaradılmağa başlamışdır. Bu fənnə dair ilk dərslik Moskva Dövlət Mədəniyyət İnstitutunda yazılmışdır. 80-90-cı illərdə həmin dərsliyin iki yeni nəşri olmuşdur. Birinci nəşr 1988-ci ildə Moskva Dövlət Mədəniyyət Universiteti kitabxanaşünaslıq kafedrasının professor və müəllimləri tərəfindən hazırlanmış və «Kitabxanaşünaslıq. Ümumi kurs» adı ilə çap edilmişdir. Bu dərslik öz quruluşu və əhatəliyi e'tibarı ilə əvvəlkindən xeyli fərqlənir. Dərsliyin fəsilələrinin məntiqi ardıcılıqla qurulması tələbələrin mövzuları mənimsəməsinə əlverişli şərait yaradır. Həmçinin ümumi kitabxanaşünaslıqla, kitabxanaşünaslığın ümumi nəzəri problemləri ilə əlaqəsi olmayan, yaxud az əlaqəsi olan bir sıra bölmələrin çıxarılması dərsliyin əhəmiyyətini xeyli artırmış, məzmununu zənginləşdirmişdir.

Həmin dərsliyin sonuncu nəşri 1996-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Bu nəşr Moskva Dövlət Mədəniyyət Universiteti kitabxanaşünaslıq kafedrasının professorları N.S.Kartaşov və V.V.Skvortsov tərəfindən yazılmış və iki hissədə nəşr edilmişdir («Ümumi kitab-

xanaşünaslıq»: 2 hissədən ibarət dərslik. 1-ci hissə. V.V.Skvortsov. Kitabxanaşünaslığın nəzəri əsasları. M., 1996; «Ümumi kitabxanaşünaslıq»: 2 hissədən ibarət dərslik. 2-ci hissə. N.S.Kartaşov. Kitabxana işinin ümumi nəzəriyyəsi. M., 1997. Dərslik pedaqoji elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, Moskva Dövlət Mədəniyyət Universiteti kitabxanaşünaslıq kafedrasının müdiri K. N. Abramovun ön sözü və elmi redaktorluğu ilə işıq üzü görmüşdür).

Əvvəlki dərsliklərə nisbətən yeni dərsliyin quruluşunda və məzmununda xeyli dəyişikliklər aparılmış, o, kitabxanaçılıq elmlərinin nəzəri əsasları kimi meydana çıxmışdır. İndiyə qədər nəşr edilən dərsliklərdə kitabxanaçılıq elmlərinin nəzəri problemləri bu qədər böyük elmi əsaslarla işıqlandırılmamış, onun elmi-metodoloji əsaslarla və fəlsəfəsi bu qədər dərin elmi məzmun kəsb etməmişdir. Dərsliyin bu şəkildə yazılması kitabxanaşünaslığın beynəlxalq əhəmiyyətini xeyli artırmış, onun kitabxanaşünaslığın nəzəriyyəsi haqqında bəşəri elmə çevrilməsinə xidmət etmişdir. Doğrudur, dərsliyin yeni nəşrində də Rusiyanın spesifik, milli xüsusiyyətləri, Rusiyada kitabxana sistemi, onun yerləşdirilməsi məsələləri ciddi surətdə hiss edilməkdədir, bununla belə dünya kitabxanaşünaslığının əsas problemlərinə yaxınlaşmaq üçün mühüm cəhd göstərilmiş, sosializm kitabxanaşünaslığı prinsipləri kimi formalaşan prinsiplərdən uzaqlaşmışdır.

SSRİ dövründə Azərbaycanda «Ümumi kitabxanaşünaslıq» kursu bir qayda olaraq rus kitabxa-

naşünaslıq məktəbinin proqramları və dərslikləri əsasında tədris edilmiş, yeri gəldikcə Azərbaycana aid materiallar əlavə edilmişdir. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra kitabxanaçılıq fakültəsinin alimləri Azərbaycanda aparılan təhsil islahatı ilə əlaqədar dərs proqramlarının və dərsliklərin yaradılması sahəsində mühüm işlər görmüş, demək olar ki, bütün kitabxanaçılıq elmi fənlərini milli xüsusiyyətlərimizə, milli dəyərlərimizə həmçinin dünya kitabxanaşünaslığının nailiyyətlərinə əsaslanaraq yenidən işləmişlər. «Ümumi kitabxanaşünaslıq» fənni öz qarşısına qoyduğu vəzifələrə, məqsədinə və məzmununa görə, həmçinin dünya kitabxanaşünaslığında olduğu kimi «Kitabxanaşünaslığa giriş» adlandırılmışdır. «Ümumi kitabxanaşünaslıq»ın məzmununa dərinlən nüfuz etdikdə, onun öyrəndiyi sahəni başqa kitabxanaçılıq fənləri ilə müqayisə etdikdə belə bir həqiqət ortaya çıxır ki, o, kitabxanaçılıq nəzəriyyə və təcrübəsinin xüsusi bölmələrinin öyrənilməsinə qısa girişdir. Belə olduğu halda onun «Kitabxanaşünaslığa giriş» adlandırılması daha məqsədemüvafıqdır. Kitabxana işi təcrübi fəaliyyətin başqa sahələri kimi elmi-nəzəri əsaslandırmanı və ümumiləşdirməni tələb edir. Bu vəzifəni ölkəmizdə humanitar, müstəqil elm sahəsi kimi formalaşan «Kitabxanaşünaslıq» həyata keçirir. Kitabxanaşünaslığın mühüm tərkib hissələrindən birini ümumi nəzəri fənn olan «Kitabxanaşünaslığa giriş» fənni təşkil edir. Bu kurs ümumi nəzəri və əməli-peşə xarakterinə malik olan sistemləşdirilmiş bütöv

bir elmi fəndir. Bu fənnin vəzifəsi kitabxanaşünaslığın elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarını hazırlamaq, mahiyyətini açmaq, kitabxanaların təcrübəsini ümumiləşdirmək, kitabxanaçılıq sisteminin formalaşmasını müəyyənləşdirmək, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili kompleksi üzrə problemləri öyrənməkdən ibarətdir. «Kitabxanaşünaslığa giriş» fənni həmçinin kitabxanaşünaslığın və kitabxana işinin nəzəri və metodoloji əsasını təşkil edən əhaliyə kitabxana xidmətinin və digər informasiya vasitələrinin çoxcəhətli proseslərinin ümumi prinsiplərini, qanunlarını və qanunauyğunluqlarını açmağa, dərk etməyə imkan verir.

«Kitabxanaşünaslığa giriş» fənni demokratikləşmə, ümumaçıqlıq, kitabxana işinin mərkəzləşdirilməsi və plana uyğun təşkili kimi prinsiplərin formalaşmasında və elmi cəhətdən əsaslandırılmasında da yaxından iştirak edir. Bunlar elə prinsiplərdir ki, kitabxana fəaliyyətinin funksiyalarını və kitabxana işinin bütün formalarını onlarsız təhlil etmək və ümumiləşdirmək qeyri mümkündür.

Beləliklə, «Kitabxanaşünaslığa giriş» kursunun əsas məzmununu kitabxana proseslərini və ümumi xassələrini aşkara çıxarıb öyrənmək, elmlər qrupu üçün ümumi olan universal kateqoriyaları tədqiq etmək, kitabxanalarda cəmiyyətin istifadəsi üçün saxlanılan kitab sərvətinin və digər informasiya mənbələrinin müxtəlif cəhətlərini öyrənmək məsələləri təşkil edir.

Azərbaycan dilində ilk dəfə qələmə alınan «Kitabxanaşünaslığa giriş» dərsliyini yazarkən müəllif rus kitabxanaşünaslığının zəngin təcrübəsindən, xüsusilə N.S.Kartaşovun və V.V.Skvortsovun 1996-1997-ci illərdə Moskvada nəşr edilmiş «Ümumi kitabxanaşünaslıq» adlı 2 hissədən ibarət dərsliklərindən geniş surətdə istifadə etmişdir.

Dərslik yazılarkən Azərbaycanda kitabxana quruculuğu sahəsində əldə edilmiş zəngin təcrübəyə, kitabxana sisteminin yaradılmasına və fəaliyyətinə əsaslanılmış, kitabxanalarımızın milli ənənələri və xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür.

Respublikamızda ilk dəfə qələmə alınmış bu dərslik, heç şübhəsiz, ilkin təcrübə olduğundan nöqsansız deyildir. Müəllif dərsliyin nöqsanlarını göstərəcək bütün həmkarlarına qabaqcadan öz təşəkkürünü bildirir, onların xeyirxah tövsiyələrini, dərsliyin daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcək bütün təkliflərini və tənqidi qeydlərini gələcək nəşrlərdə nəzərə alacağını özünə borc bilir.

I HISSƏ

KİTABXANAŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

I FƏSİL

1.KİTABXANAŞÜNASLIQ FİKRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

Kitabxanaşünaslıq bir elmi bilik kimi qədim zamanlardan təşəkkül tapdığından, onun yaranma və inkişaf tarixi çox uzaqlara gedib çıxır. Kitabxanaşünaslıq fikrinin elmi araşdırılması bilavasitə qədim dünya kitabxanalarının meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Məhz buna görədir ki, kitabxanaçılıq fikrinin öyrənilməsi prosesində tarixi yanaşma metodundan geniş istifadə edilməsi ön plana çəkilməli, o, cəmiyyət tarixi ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir.

Belə bir həqiqəti qeyd etmək lazımdır ki, dünya kitabxanaşünaslığının tarixi hələlik müstəqil tədqiqat obyektı olmamış, hər bir ölkənin kitabxanaşünaslıq tarixinin ayrılıqda öyrənilməsinə sə'y göstərilmişdir.

Xarici ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da bu problem ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır.

Doğrudur, kitabxanaşünaslığın bu və ya digər sahələrinə həsr edilmiş tədqiqatlarda, xüsusilə kitabxana tarixinə həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində bu problemə qismən də olsa toxunulmuş, ümumi fikirlər və elmi müddəalar irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan kitabxanaşünaslığı haqqında elmi fikirlərə professor A.A.Xələfovun kitabxana işinin tarixinə dair aşağıdakı əsərlərində daha geniş rast gəlmək olar:

1. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən (1870-1920-ci illər) .- B.,1960.

2. Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1932-ci illər) .-B., 1960.

3. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi (1933-1960-cı illər) .-B., 1974.

4. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən (Qədim dövrlərdən başlamış XVIII əsrin axırlarınadək) .- B., 1986.

5. Azərbaycanda ali kitabxanaçılıq təhsili.- B., 1998.

6. Kitabxana işinin tarixi kursuna giriş.-B., 1996.

7. Kitabxanaşünaslığa giriş. -B., 1996.

Bu problem dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə nisbətən Rusiyada daha geniş öyrənilmiş, rus kitabxanaşünaslığı fikrinin tarixinə dair ayrıca ümumiləşdirilmiş tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır.

Rus kitabxanaşünaslığı inkişafının ümumi xarakteristikası aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. К.И.Абрамов. История библиотечного дела в СССР (1980).

2. А. Н. Ванеев. Развитие библиотековедческой мысли в СССР (1980).

3. А.Н.Ванеев. Развитие библиотековедческой мысли в России в XI - XIII веках (1992).

4. Ю.В.Григорьев. История русского библиотековедения: 1700-1860гг (1989).

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünya kitabxanaşünaslığının inkişaf tarixini işıqlandıran qiymətli əsərlər meydana çıxmağa başlamışdır. Belə əsərlərə misal olaraq görkəmli Amerika kitabxanaşünası Cess X.Şiranın «Kitabxanaşünaslığa giriş» əsərini göstərmək olar. Kitabxanaşünaslığın son nailiyyətlərindən olan bu monumental əsər dünya kitabxanalarının tarixini ardıcıl olaraq əks etdirməklə müasir cəmiyyətin informasiya sistemində onun yerini müəyyənləşdirmiş, mədəniyyətin əsas sahəsi kimi kitabxanalar bütün informasiya sisteminin ən mühüm vəsilələrindən biri hesab edilmişdir.

Əsərin «Şumerdən başlayaraq zamanəmizə qədər» adlı birinci fəslində kitabxana işinin tarixini işıqlandırarkən müəllif yeri gəldikcə kitabxanaşünaslıq fikrinin inkişafı tarixini də əks etdirməyə çalışmışdır. Əsərdə müəllif çox haqlı olaraq bizim eradan əvvəl yaranmış dünya kitabxanalarının tarixinə ayrıca bölmə ayırmış, qədim dünya kitabxanaları haqqında əsaslı məlumat verməklə onları müasir kitabxanaların əcdadı kimi xarakterizə etmişdir.

Son zamanlar dünya kitabxanaşünaslığında belə bir fikir formalaşmışdır ki, kitabxanaşünaslıq fikrinin tarixi iki mərhələyə bölünür:

1. Tarixəqədərki kitabxanaşünaslıq.

Bu dövr əsasən bizim eradan əvvəl kitabxanaşünaslıq fikrinin meydana gəlməsi, tarixi inkişaf prosesində inkişaf edib formalaşması, təşəkkül tapması dövrüdür.

2. Kitabxanaşünaslığın elm və tədris fənni kimi təşəkkülü və inkişafı.

Göstərilən hər iki dövr öz növbəsində daha kiçik dövrlərə bölünür.

1. 1. Tarixəqədərki kitabxanaşünaslıq

(bizim eradan əvvəl II minilliyin
ortalarından XVIII əsrə qədər
kitabxanaşünaslıq fikrinin
meydana gəlməsi və inkişafı)

Kitabxanaşünaslıq fikirləri dedikdə kitabxana və kitabxana işi haqqında yaranan, hələ sistemləşdirilməyən ən qədim və ən elementar ideyalar nəzərdə tutulur.

Kitabxanaşünaslıq fikrinin tarixi çox qədimdir. Bu fikirlər çox qədim zamanlarda - ilk kitabxanaların təşkil olunduğu, cəmiyyətdə kitabxanalara tələbat artdığı dövrlərdə meydana gəlmiş, zaman getdikcə, kitabxanaların sayı çoxaldıqca, kitabxana şəbəkələri genişləndikcə təşəkkül tapıb təkmilləş-

məyə başlamışdır. Kitabxanaların cəmiyyətdə rolunun artması, fondlarda kitabların miqdarının çoxalması, kitabxana fondlarının qaydaya salınması, uçotunun aparılması, təsnifləşdirilməsi, oxuculara xidmət işinin təşkil edilməsi ilk kitabxanaşünaslıq biliklərinin yaranmasına və formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Dünya mədəniyyət tarixçiləri ilk kitabxanaların Şumerlərdə və Assuriyada yaranması haqqında məlumat verirlər. Şumerlərdə və Assuriyada kitabxanaların yaranması, formalaşması, kitabxana fondlarının təşkili, məlumat sisteminin yaranması və oxuculara xidmət işinin tam bir elmi sisteminin mövcud olması haqqında fikirlər vardır. Belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, bəşər mədəniyyətinin beşiyi olan Şumerlərdə gil lövhələrdən ibarət kitabları saxlayan ilk kitabxanalar meydana gəldiyi kimi, ilk kitabxanaçılıq fikirləri də burada meydana gəlmişdir. Burada ilk kitabxana kataloqlarının yaranması da fikrimizi bir daha təsdiq edir.

Elementar şəkildə yaranan kitabxanaçılıq fikri zaman keçdikcə yetkinləşmiş, xronoloji çərçivə daxilində ardıcıl olaraq inkişaf edərək kitabxanaşünaslığı yaratmışdır. Kitabxanaşünaslıq fikrinin məntiqi ardıcılıqla inkişafı nəticəsində, yeni elmi müddəalarla keçmiş elementar fikirlərin qarşılıqlı əlaqədə birləşməsi nəticəsi olaraq sistemləşdirilmiş fikirlər meydana çıxmışdır ki, bu da qədim kitabxanaşünaslığın bünövrə daşlarını təşkil edirdilər. Bu proses heç də bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi asan yolla baş

verməmişdir. Kitabxanaçılıq fikrinin meydana gəlməsi üçün bütöv bir kompleks obyektiv səbəb və şərait lazım olmuşdur.

Dünya kitabxanaları tarixinə əsaslanaraq belə bir fikri təsdiq etmək olar ki, kitabxanaçılıq fikrinin ilk rüşeymləri hələ bizim eradan əvvəl V-VII əsrlərdə ilk kitabxanaların yaranması ilə əlaqədar meydana gəlmişdir.

Kitabxanaçılıq fikrinin inkişafına və təkmilləşməsinə səbəb olan amillərdən biri də zaman keçdikcə kitabxanaların miqdarının çoxalmasıdır. Cəmiyyətdə yaranan tələbatla əlaqədar kitabxanaların miqdarı durmadan artır, yeni -yeni kitabxana tipləri və növləri meydana gəlirdi. Kitabxanaların sayca çoxalması, yeni tip və növ kitabxanaların meydana gəlməsi kitabxana işini, kitabxanaların iş prinsipini xeyli mürəkkəbləşdirmişdi. Oxuculara kitabxana xidmətinin təşkili kitabxana işində yeni yanaşma üsulunu və kitabxanalar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasını, təcrübə mübadiləsinin aparılmasını tələb edirdi. Kitabxana işində baş verən bu dəyişikliklər kitabxanaçılıq fikrində kollektiv ideyaların, təcrübənin ümumiləşdirilməsi sayəsində meydana çıxan elmi biliklərin yaranmasına səbəb olurdu. İlk kitabxanaçılıq fikirləri və onların əsaslandıqları sadə, elementar metodlar bilavasitə təcrübədən gəlirdi və təcrübəyə əsaslandığı üçün öz dövrünə görə mütərəqqi xarakter daşıyır və mühüm təcrübə əhəmiyyət kəsb edirdi.

Orta əsrlərdə cəmiyyətdə dinin rolu olduqca artmışdı. Kilsələrdə, monastırlarda və məscidlərdə dini kitabxanalar yaranmağa başlamışdı. Belə kitabxanalarda əsasən müqəddəs kitablar, dini xarakterli ədəbiyyat saxlanılırdı. Dinin təbliğində və yayılmasında kilsə məktəbləri və mədrəsələr mühüm rol oynayırdılar. Onlar nəinki kitabxana işinin təşkilinə, həmçinin kitab nəşrinə, onun toplanıb saxlanılmasına ciddi təsir göstərirdilər.

Qədim dövr kitabxanaları orta əsr kitabxanalarına nisbətən daha mütərəqqi xarakter daşıyırdılar.

Orta əsrlərdə dini kitabxanalar sahəsində aparılan siyasət kitabxanaçılıq fikrinin formalaşmasına da öz təsirini göstərmiş, kilsənin və məscidlərin inhisarçılıq fəaliyyəti nəticəsində kitabxana işi dini istiqamət almağa, dini müəssisələrə çevrilməyə meyllənmişdi.

Məhz buna görədir ki, orta əsrlərdə kitabxanalara klerikal¹ mədəniyyəti təbliğ edən bir müəssisə kimi baxıldığından, bu dünyabaxışı kitabxana işinin məzmunu və formasını da müəyyənləşdirməyə başlamışdı. Bu dövrdə kitabxanaçılıq fikirləri öz əksini əsasən kilsə təlimatlarında, nizamnamələrində kitabxanaçılar üçün tərtib edilmiş yaddaşlarda tapırdı. Belə təlimatlarda, nizamnamələrdə və yaddaşlarda əsas diqqət kitabxanaların texniki işlərinə: kitabların işlənməsinə, saxlanmasına, fond da düzülüşünə,

¹ Klerikalizm - Avropa ölkələrində ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dinin və kilsənin mövqelərini möhkəmləndirməyə sə'y göstərən ictimai-siyasi cərəyan.

uçotun aparılmasına, təsnifinə və katoloqlaşdırılmasına yetirilirdi. Kitabxanalarda oxuculara xidmətin təşkili məsələlərinə diqqət yetirilmirdi. Hətta tədrisən müəllimə prosesi nəzarətə götürülür, kitablar arasında fərq qoyulmağa təşəbbüs göstərilirdi.

Məhz bu dövrdə ilk dəfə olaraq «saxta» kitabların, din əleyhinə yazılmış dünyəvi siyahısı görünməyə başladı. «Saxta» kitabların oxunması, yayılması qadağan edilirdi. Beləliklə də orta əsrlərdə mətbuat və müəllimə prosesi üzərində dinin senzurası başladı. Bu senzura uzun illər boyu davam etməklə, dünyada azad fikrin, plüralizmin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

1457-ci ildə Almaniyada İ.Qutenberq tərəfindən kitab çapına başlanması kitab nəşri sahəsində böyük inqilab oldu. Sonrakı illərdə kitab çapının digər dünyəvi ölkələrinə yayılması kitabın cəmiyyətdəki rolunu olduqca artırdı. Kitab təhsilin, elmin, mədəniyyətin yayılmasında böyük rol oynamaqla kitabxana fondlarının yaradılması üçün əsas amil oldu. Məlumdur ki, əlyazma kitablarının nüsxələri çox az olurdu. Əlyazma kitablarının üzünü çıxarmaq, onları hazırlamaq uzun bir proses olmaqla yanaşı, həm də olduqca baha başa gəlirdi. Əlyazma kitablarını əldə etmək heç də cəmiyyət üzvlərinin, oxucuların hamısına müəssər olmurdu.

Məhz buna görədir ki, kitab nəşrinin başlanması kitabın gələcək taleyində böyük rol oynamaqla kitabxana işinin sözün əsl mənasında geniş inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Kitab nəşrinin artma-

sına, kitabxana şəbəkələrinin genişlənməsinə, yeni kitabxana tiplərinin və növlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Kitabxanaların sayının çoxalması, kitabxana fondlarının durmadan zənginləşməsi kitabxana işi prosesinin təkmilləşdirilməsini tələb edirdi. Məhz bu tələbata cavab vermək üçün bir çox kitabxanalarda kitabxana texnologiyasına dair, bilavasitə kitabxana praktikasından gələn əsərlər meydana çıxmağa başladı. Bu əsərlərdə elmi ümumiləşdirmələr olmasa belə, öz dövrü üçün böyük təcrübi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə əsərlərdən biri 1627-ci ildə Q.Node (1600-1653) tərəfindən yazılmış «Kitabxanaları necə qurmaq haqqında məsləhətlər» kitabıdır. Bu kitab çox vaxtında meydana gəlmiş və uzun bir dövr üçün kitabxanaçıların stolüstü kitabı kimi məşhurlaşmışdı. Orta əsr kitabxanaçılıq fikrinə olduğu kimi, bu əsərdə də kitabxanalar ancaq kiçik insanlar qrupu üçün nəzərdə tutulan bir müəssisə kimi xarakterizə olunur, əsasən kitabsaxlayıcı kimi nəzərdən keçirilirdi. Kitabxana xidməti prosesi, oxucu problemi isə nəzərə alınmırdı.

Orta əsrlərdə kitabxanaçılıq fikrinin inkişafına böyük Fransa inqilabı (1789-1794) ciddi təkan verdi. Bu inqilab bütövlükdə maarifin və mədəniyyətin inkişafında dəyişikliklər etməklə yanaşı kitabxanaçılıq sahəsində də qabaqcıl ideyaların meydana gəlib formalaşmasına səbəb oldu. Kitabxana işinin demokratik prinsiplər üzərində qurulmasına şərait yaratdı. Kitabxana haqqında təsəvvür, düşüncə və baxışlar kökündən dəyişdi. Kitabxanaların «Vətəndaşlar

üçün məktəb» kimi qiymətləndirilməsi onlara məktəb, məktəbdənkənar müəssisə kimi baxılması kitabxanaların şəxsi təhsilin təşkilində rolunu və vəzifəsini xeyli artırdı.

Məhz xalq üçün ictimai və xüsusi kitabxanalar yaradılması, onların xalqa xidmət etmək üçün ciddi iş aparması ideyaları bu dövrdə meydana gəlib formalaşdı. İnqilab kitabxanaların hamı üçün açıq müəssisələrə çevrilməsinə təkan verdi. Beləliklə də inqilab yaranıb formalaşan kitabxanaçılıq fikrinin məzmununda böyük dəyişiklik əmələ gətirdi, onun apofeozuna çevrildi.

Böyük Fransa inqilabı dünya kitabxanaçılıq fikrinə də ciddi təsir göstərdi. Kitabxanaçılıq fikrinin inkişafı və təşəkkülündə yeni dövrün başlanğıcı oldu.

Orta əsrlərdə Avropa ölkələri ilə yanaşı olaraq Rusiyada da kitabxanaçılıq fikri inkişaf etməyə başlamışdı. Rus kitabxanaşünasları öz tədqiqatlarında göstərirlər ki, Rusiya kitabxanaçılıq fikri öz inkişafı boyu dünya kitabxanaçılıq fikrindən istifadə etmiş, onun əsas ideyalarından bəhrələnmişdir. E'tiraf etmək lazımdır ki, Rusiya bu sahədə Avropadan çox-çox geri qalırdı. Bu da uzun illər kitabxanaçılıq fikrinin inkişafına və kitabxana işinin demokratikləşdirilməsinə mənfi təsir göstərmişdir. Bunlara baxmayaraq Rusiyada kitabxanaçılıq fikri zəif də olsa inkişaf etmiş, ilk dövrlərdə elementar, bəsit fikirlər yaranmış və formalaşmışdır. Zaman keçdikcə başqa Avropa ölkələrində olduğu kimi Rusiya kitab-

xana təcrübəsində formalaşan fikirlər təşəkkül tapmağa başlamışdır. Rusiyada kitabxanaçılıq fikrinə dair tədqiqatlar göstərir ki, kitabxanaları kitabsaxlayıcı funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı kitabdan istifadənin təşkili funksiyasına da diqqət yetirmişlər.

Orta əsrlərdə rus kitabxanaları da kilsənin təsiri altında olmuş, dini ehkamların təbliğində yaxından iştirak etmişlər. Uzun zaman içərisində kilsə və monastır kitabxanaları rus kitabxanalarının əsas hissəsini təşkil etmiş, kitabxanaçılıq fikrinin formalaşmasında dini tə'limlər, kilsə kitabxanalarının qaydaları və nizamnamələri hakim ideyalar olmuşdur.

Rusiya kitabxanaçılıq fikrinin inkişafında XVIII əsr xüsusi mərhələ təşkil edir. Məhz bu mərhələdə rus kitabxanaçılıq fikri dini ehkamlardan uzaqlaşmış, kitabxana işinə elm, maarif və mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi baxılmış, kitabxana işi cəmiyyətin, mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Əlbəttə, kitabxana işinə bu cür baxış onun demokratikləşməsi üçün şərait yaratmışdır. Belə bir cəhət diqqəti daha çox çəkir ki, XVIII əsrdə rus kitabxanaçılıq fikrində dünyəvi kitab, dünyəvi oxu məfhumuna daha çox rast gəlinməsi kitabxanaçıların cəmiyyətdə rolunun artmasına, kitabxana işinə, mütaliyəyə yeni keyfiyyətli ideyaların gətirilməsinə səbəb olmuşdur.

Rus kitabxanaşünaslığında XVIII əsr həmçinin yeni ideyaların meydana gəlməsi və bir çox görkəmli

alimlərin kitabxana işinə dair qiymətli fikirlərinin və əsərlərinin zənginliyi ilə xarakterizə olunur. Rus kitabxanaçılıq fikrinin inkişafında M.V.Lomonosovun (1711-1765), V.N.Tatişevin (1686-1750), A.İ.Baqdanovun (1696-1766) və başqa görkəmli alimlərin böyük xidmətləri olmuşdur. Öz elm sahələrində yüksək uğurlar qazanmış bu şəxsiyyətlərin kitabxana işinə, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirmələri böyük hadisə idi. Yeni inkişafa başlayan kitabxana işinə, kitabxanaçılıq fikrinə qiymətli töhfə idi. Artıq XVIII əsrin axırlarından Rusiyada da kitabxana işinin praktik məsələlərinə dair əsərlər meydana çıxmağa başladı. Belə əsərlərdə kitabxanaşünaslığın nəzəri problemləri haqqında fikirlər irəli sürülməsə də, təcrübi məsələləri ümumiləşdirməyə çalışmaq və əməli tövsiyələr hazırlamaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

1776-cı ildə Sankt-Peterburq İmperator Elmlər Akademiyası Kitabxanasının kitabxanaçı köməkçisi İ.K.Bakmeystrin «Опыт о библиотеке и кабинета редкостей и истории Натуральной Академии Наук» («Kitabxana və nadir kitablar kabinetinin təcrübəsi və Təbiiət Elmləri Akademiyasının tarixi») və 1779-cu ildə X.A.Çebotaryevin «Слова о способах и путях, ведущих к просвещению» («Maarifə aparan yol və üsullar haqqında söz») kitabları çapdan çıxdı. İ.K.Bakmeystr öz kitabında Akademiya kitabxanasının tarixi haqqında ətraflı məlumat verməklə kitabxanaların rol və əhəmiyyətini xarakterizə edir, kitabxanayı həqiqi sənət məbədi kimi qiymətləndirirdi.

X.A.Çebotaryevin əsərində isə müaliə məsələlərinə dair çox qiymətli fikirlər söylənilməklə müaliə üçün faydalı kitabları seçmək işində kitabxanaların böyük rolunu göstərir.

XVIII əsrdə Rusiyada kitabxana işi və müaliə məsələlərinə dair dəyərli əsərlərin nəşr edilməsi bir daha göstərir ki, bu əsr rus kitabxana fikrinin inkişafı tarixində özünəməxsus bir yer tutmuş, milli kitabxanaşünaslığı yeni fikirlər və ideyalarla zənginləşdirmişdir.

Dünya kitabxanaçılıq fikri artıq XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində daha böyük inkişaf yolu keçmiş, ardıcıl olaraq aparılan dərin ümumiləşdirmələr sayəsində elmi biliklərə çevrilmiş, kitabxanaşünaslığın bir elm kimi formalaşmasına, təşəkkül tapmasına gətirib çıxarmışdır.

Məhz bu dövrdən kitabxanaşünaslığın inkişafı tarixində yeni elmi mərhələ başlanmışdır ki, bu mərhələni kitabxanaşünaslığın elmi inkişaf mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar.

1.2. XIX əsrdə

kitabxanaşünaslığın inkişafı

Kitabxanaşünaslığın elm və tədris fənni kimi meydana gəlməsi və təşəkkülü

İstehsalat vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kapitalist istehsal üsulunun meydana gəlməsi məhsuldar qüvvələrin inkişafına, yeni-yeni istehsal sahələrinin yaranmasına və təsərrüfat dövryyəsinə yeni ehtiyatların cəlb olunmasına, şəhər əhalisinin sür'ətlə artmasına, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə və elmi-texniki tərəqqinin sür'ətlənməsinə səbəb oldu. Kapitalizm cəmiyyətin tarixi inkişafında qanunauyğun bir mərhələ kimi təkcə iqtisadiyyat sahəsində deyil, həmçinin elm, təhsil, xalq maarifi və mədəniyyətin bütün sahələrində ciddi dönüş yaratdı. Əhalinin kütləvi surətdə savadlanması, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində böyük imkanlar açdı, ümumi məcburi pulsuz təhsilin həyata keçirilməsində mühüm işlər gördü. Həyata keçirilən mədəni tədbirlər içərisində kitab nəşrinin inkişafı əsas yer tuturdu. Kitabın cəmiyyətdə mühüm amil olmasını anlayan burjuaziya bu işə əsaslı kapital qoymağa, nəşriyyatlar yaratmağa, nəşr edilən kitabın tirajının çoxalmasına və kitabı yayan müəssisələrin yaradılmasına və inkişafına diqqət yetirməyə başladı. Bu məqsədlə poliqrafiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi, çap məhsullarının təkmilləşdirilməsi və yeni çap maşınlarının yaradılması, kağız istehsalı-

nın genişləndirilməsi, kağız istehsalı və poliqrafiya sənayesi istehsal texnikasının təkmilləşdirilməsi üçün böyük tədbirlər həyata keçirilirdi. Görülən tədbirlər nəticəsiz qalmamış, kapitalist ölkələrində kitab nəşri geniş vüs'ət almış, onun kəmiyyət və keyfiyyətində böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Kitab yeni cəmiyyətin mə'nəvi silahı, mədəni inkişafın əsas göstəricilərindən biri kimi burjua istehsal üsuluna, kapitalizmin inkişafına kömək göstərən əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdi. Kitab nəşri, onun yayılması sahəsində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər cəmiyyətdə kitaba böyük tələbatın nəticəsi idi.

Cəmiyyət üzvləri arasında kitaba tələbatın artması kitabı yayan müəssisələrin, ilk növbədə isə kitabı toplayıb saxlayan, onu nəsildən-nəslə çatdıran kitabxanaların vəziyyətini kökündən dəyişmiş, kapitalist ölkələrində geniş kitabxana şəbəkələrinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Kitabxanalar kapitalist ölkələrinin ən kütləvi və populyar bir müəssisəsinə çevrilmişdi. Kapitalizm özündən əvvəlki cəmiyyətlə müqayisədə kitabxana işinin və kitabxanaşünaslığın inkişafında mühüm rol oynamaqla, kitabxana işinin daha da təkmilləşdirilməsinə güclü tə'sir göstərmişdi.

Kapitalist ölkələrində kitabxana şəbəkələrinin genişlənməsi, yeni-yeni kitabxanaların meydana gəlməsi, kitabxana işinin məzmununda ciddi keyfiyyət dəyişikliyinə baş verməsi, oxuculara xidmətin kitabxanaların əsas vəzifəsinə çevrilməsi kitabxana işinin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdu.

Bütün bunlar isə öz növbəsində kitabxana işinin xüsusi elmi əsaslarla aparılmasını, kitabxana təcrübəsinin ümumiləşdirilib sistemləşdirilməsini tələb edirdi.

Kapitalizm cəmiyyətində baş verən mədəni inkişaf və tərəqqi prosesi, bu prosesdə kitabxanaların fəal iştirakı kitabxanaçılıq biliklərinin daha da təkmilləşdirilməsini, bir elm kimi formalaşmasını zəruri etmişdi. Məhz buna görədir ki, kitabxana işinin təcrübəsi əsasında yaranıb formalaşan, zaman keçdikcə sistemləşən kitabxanaçılıq bilikləri tədricən müəyyən elmi sistem əsasında formalaşaraq kitabxanaçılıq nəzəriyyəsi olan «Kitabxanaşünaslıq»a çevrildi. Bu formalaşma prosesində digər qohum elmlərin elmi müddəalarından faydalanma onun elmi-nəzəri əsasını daha da möhkəmləndirdi.

Məhz bu ciddi elmi sistemləşmə, qarşılıqlı faydalanma yolu ilə baş verən bu mühüm elmi və praktik əhəmiyyətə malik proses nəticəsində kitabxana işinin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənməyə və əsaslandırmağa, onu gələcəyin elmi kimi formalaşdırmağa qadir olan bir elmin yaradılması mümkün oldu.

Məhz bu dövrdən dünya kitabxanaşünaslığının inkişafında yeni mərhələ, daha doğrusu, elmi mərhələ başlandı. Zəmanəmizə qədər davam edən bu elmi mərhələ dövrün inkişaf sür'ətinə müvafiq inkişaf edib təkmilləşirdi.

Bu mərhələni kitabxanaşünaslar şərti olaraq iki yerə ayırırlar ;

1. Kitabxanaşünaslığın bir elm və fənn kimi təşəkkülü və inkişafı.

2. Kitabxanaşünaslığın daha da inkişaf etdirilməsi, elmi məktəblərin yaranması.

Birinci mərhələ əsasən, bütövlükdə XIX əsr və XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Bu mərhələ öz elmi məzmununa görə bilavasitə burjuaziya ideyaları əsasında formalaşan, kapitalist mədəni sərvətlərinə əsaslanan bir mərhələ kimi diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Burjuaziya ideyaları qabaqcıl kapitalist ölkələrində yayıldığından kitabxanaşünaslıqda baş verən yeniliklər bütün burjua cəmiyyətini əhatə edirdi. Bütün kapitalist dövlətlərində vahid prinsiplər, oxşar ideyalar və konsepsiyalar inkişaf etməkdə idi.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində kitabxana işinin inkişafı sahəsində geniş tərəqqi hiss edilirdi. Almaniyada kitabxanalar şəbəkəsi xeyli genişlənmiş, kütləvi kitabxanalarla yanaşı geniş elmi kitabxanalar şəbəkəsi meydana gəlib formalaşmış, kitabxana işinin məzmununda, xüsusilə oxuculara kitabxana xidmətinin təşkili sahəsində müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi. Kitabxanaların cəmiyyətdəki mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, onlara təhsil və mədəni quruculuq sisteminin ayrılmaz sahələrindən biri kimi baxılmağa sə'y göstərilmişdi. Bu dövrdə Almaniyada kitabxanaşünaslığın nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsində mühüm elmi addımlar atılmış, təcrübənin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi sahəsində ciddi iş görülmüş, elmi nəticələr çıxarılmışdı. Bu sahədə kitabxanaşünaslığın atası hesab edilən Münxen

kitabxanasının kitabxanaçısı M.Şrettingerin (1772-1851) elmi fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək olar. M.Şrettinger dünya kitabxanaşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq «Kitabxanaşünaslıq»ı ayrıca bir elm sahəsi kimi əsaslandırıb, elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. «Kitabxanaşünaslıq» məfhumunun bir elm sahəsi kimi elmi dövriyyəyə daxil edilməsi, onun tədqiqat obyektinin öyrənmə metodlarının müəyyənləşdirilməsi böyük elmi fədakarlıq, elmdə yeni cığırın, istiqamətin açılması demək idi.

Deməli, dünya kitabxanaşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq M.Şrettinger kitabxanaşünaslığı müstəqil elm sahəsi kimi əsaslandırmışdır. M.Şrettinger tarixdə ilk dəfə olaraq özünün ikicildlik: «Kitabxanaşünaslıq üzrə bitkin dərslik və yaxud kitabxanaçının mükəmməl iş aparmasına dair rəhbərlik» adlı əsərində «Kitabxanaşünaslıq» sözünü işlətmişdir. Kitabxanaşünaslıq tarixində böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən və öz dövrü üçün mühüm hadisə hesab edilən bu kitab 1808-1829-cu illərdə nəşr edilmiş, 1834-cü ildə isə «Kitabxanaşünaslıq üzrə rəhbərlik» adı ilə yenidən çap olunmuşdur.

Kitabxanaşünaslığın bir elm kimi formalaşmış təşəkkül tapmasında M. Şrettinger böyük xidmətlər göstərsə də, əsərlərində müəllifin nəzəri mövqeyi rüşeym halında, yəni olduqca məhdud idi. M.Şrettingərə görə, kitabxanaşünaslıq kitabxana işindən fərqlənirdi. Kitabxana işi kimi o, ancaq təcrübi işləri nəzərdə tuturdu. Onun baxışlarında əsas diqqət kitabxana işinin təcrübi məsələlərinə yönəlmişdi.

Təcrübü iş kitabxana işi və kitabxanaşünaslığın əsas bazası kimi çıxış etməli, kitabxana işinin təşkili və quruluşu məsələlərində əsas rol oynamalı idi.

Çox təəssüflə qeyd edilməlidir ki, M.Şrettingerin bu mövqeyi uzun dövr ərzində - təxminən bütün XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə qədər hakim fikir olmuş, kitabxanaşünaslığın sosial məzmunundan məhrum, dar, texniki, praktiki və tətbiqi elm kimi öyrənilməsinə əsaslandırmış, onun elmi-nəzəri inkişafına maneçilik törətmişdir. Bütün bunlar M.Şrettingerin əsərlərinin əhəmiyyətini qətiyyən azaltmır. Məhz onun əsərləri meydana çıxdıqdan sonra kitabxanaşünaslığın bir elm kimi təşəkkül və inkişafında mühüm əməli nailiyyətlər əldə edildi. M.Şrettingerin ideyaları dünya kitabxanaşünaslığının inkişafında böyük canlanmaya səbəb oldu. Dünyanın bir çox ölkələrində kitabxanaşünaslığa dair qiymətli əsərlər meydana çıxdı. Yeni əsərlərin heç də hamısı M.Şrettingerin ideyalarını müdafiə etmirdi. Onların bir çoxu kitabxanaşünaslığın elmi-nəzəri problemlərinin həllində irəliyə doğru ciddi addımlar kimi qiymətləndirilməlidir. Yeni əsərlərdə kitabxanaşünaslığın nəzəri əsaslarının hazırlanması prosesi başlanmışdı.

XIX əsrin sonlarında bu proses xeyli sürətlənmiş, kitabxanaşünaslığın elm kimi təcrübədən ayrılmasının ilk əlamətləri meydana çıxmağa başlamışdı. İlk dəfə olaraq kitabxanaşünaslıq kitabxana işi təcrübəsinin elmi ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi əsasında hazırlanan elmi nəzəriyyə kimi əsaslandırılmağa başladı ki, bu da yeni mərhələnin

başlandığı idi. Bu işdə alman kitabxanaşünası A.Qrezelinin (1849-1917) xidmətləri daha çox olmuşdur.

Kitabxanaşünaslıq haqqında öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün A.Qrezel deyirdi: «Bütün başqa elmlər kimi kitabxanaşünaslıq da ümumi bəşəri biliklərdən ayrılaraq, nizamlama (sistemləşdirmə) prinsipinə müvafiq bütöv bilik, elmi fənn kimi formalaşmışdır.»

Kitabxanaşünaslıq birbaşa kitabxanaya aid olan biliklərin qaydaya salınmış (sistemləşdirilmiş) məcmusudur. Beləliklə, kitabxanaşünaslıq yeni mərhələdə «təcrübi bilik» sahəsi kimi yox, elmi biliklərin məcmusu kimi, elmi fənn kimi formalaşır.

XIX əsrin axırlarında dünyada kitabxanaşünaslığın elmi fənn kimi qəbul edilməsi qarşıda yeni vəzifələr, kitabxanaşünaslığın predmetinin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsini qoymuşdu. Bu vəzifəni həll etmədən kitabxanaşünaslığın gələcək elmi inkişafını, tədqiqat obyektini və tədqiqat metodlarını müəyyənləşdirmək mümkün deyildi. Hər iki sahədə problemin həllində A.Qrezelin əsərləri, irəli sürdüyü elmi fikirlər və ideyalar mühüm rol oynadı. Bu problemlərin öyrənilməsinə aydınlıq gətirən A.Qrezel yazırdı: «Kitabxana ilə əlaqəsi olan ümumi kitabxana tarixi və ayrıca kitabxana fondu müstəqil elm olan kitabxanaşünaslığın predmetini yaradır.» Beləliklə, məhz göstərilən dövrdə kitabxanaşünaslığın elmi-nəzəri fənn kimi formalaşması üçün şərait yarandı. Onun

predmetinin və strukturunun müəyyənləşdirilməsi sahəsində böyük elmi nailiyyətlər əldə edildi.

Əgər əvvəllər kitabxanaşünaslıq bölünməyən, 'sinkretik'¹ bir məfhum kimi başa düşülürdüsə, yeni mərhələdə o, iki bərabər hissəyə: 1. Kitabxana haqqında təlim və 2. Kitabxana fondu haqqında təlim hissələrinə bölünməyə başladı. Kitabxanaşünaslıq ilk dəfə olaraq vahid struktura malik forma əldə etdi. Doğrudur, bu forma o dövr üçün irəliyə doğru bir addım hesab edilsə də, müasir kitabxanaşünaslıq baxımından onu bitkin hesab etmək olmaz.

XIX əsrdə kitabxanaşünaslıq sahəsində əldə edilmiş müvəffəqiyyətlərlə yanaşı olaraq kitabxanaşünaslığın bir elm kimi inkişafına mane olan, müstəqil elm olduğunu şübhə altına alan baxışlar da meydana çıxmağa başladı. Belə meyllərə qarşı mübarizə aparmağa, onların qeyri-elmi baxış olduğunu sübut etməyə xeyli vaxt sərf etmək lazım gəldi. Bu cür baxışlardan biri kitabxanaşünaslığı kitabşünaslıqla qarışdırmaq, əlyazmalarını və qədim çap kitablarını öyrənməyi, tədqiq etməyi kitabxanaşünaslığın obyektini kimi irəli sürmək olmuşdur. Həmçinin kitabxanaşünaslığın tərkibinə kitabşünaslığı, ədəbiyyatşünaslığı, biblioqrafiyaşünaslığı daxil edən təmayüllər də var idi. Bu və ya buna bənzər fikirlərə və baxışlara K.Dyazkonun (1842-1903) əsərlərində rast gəlmək olurdu.

¹ Bir şeyin inkişafının ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan ayrılmazlıq, qovuşuqluq.

Ancaq kitabxanaşünaslığın inkişaf istiqaməti belə meyillərin aradan qaldırılması üçün imkanlar açdı, kitabxanaşünaslığı düzgün inkişaf yolundan sapdırma bilmədi.

Kitabxanaşünaslığın inkişafı ləng olsa da düzgün istiqamətdə getməyə başladı. Bu inkişaf prosesi isə öz arxasınca kitabxanaşünaslığa dair dünya miqyasında çoxlu elmi-tədqiqat əsərlərinin və təcrübi materialların meydana çıxmasına səbəb oldu. Tarixdə ilk dəfə olaraq kitabxanaçılıq dövrü mətbuatı yarandı. Buna misal olaraq 1840-cı ildə Almaniyada ilk kitabxanaçılıq jurnalının («Serapeum») nəşrini və 1876-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında «Kitabxanaçılıq jurnalı»nın çapını göstərə bilərik. Bu dövrdə kitabxanaşünaslığın inkişafına təsir göstərən amillərdən biri kitabxanaçılıq assosiasiyalarının yaranması olmuşdur. Belə assosiasiyalar 1876-cı ildə ABŞ-da, 1877-ci ildə İngiltərədə yaranmışdır. Elmi mərkəzlərin yaranması da bu dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri idi. Ən böyük elmi mərkəz Almaniyada fəaliyyət göstərirdi.

XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində bilavasitə Avropa kitabxanaşünaslığı mənbələrindən bəhrələnən Rusiyada da kitabxana işinin inkişafında və kitabxanaşünaslığın formalaşmasında ciddi dönüş hiss edilməkdə idi. Bu dövrdə Rusiyada kitab nəşrinin genişlənməsi kitabxana fondlarının inkişafına mühüm təsir göstərmişdi. Ona görə də kitabxana fondlarının təşkilinə, düzülüşünə və saxlanmasına, kitabxana kataloqlarının yaradılmasına xüsusi diqqət yetir-

məklə onların elmi əsaslar üzərində qurulması ön plana çəkilmişdi. Rusiya elmi kitabxanalarında fondlar elm sahələri üzrə təsnifləşdirilirdi. Fond dörd hissəyə: fəlsəfə, hüquq, tibb və dinə bölünərək düzülürdü. Bu da özlüyündə kitabxana işi nəzəriyyəsinin inkişafını tələb edirdi. Rus kitabxanalarında əsasən əlyazma halında olan dəftər kataloqlar geniş yayılmışdı. İlk dəfə olaraq 1742-ci ildə Elmlər Akademiyası kitabxanasının çap kataloqu meydana çıxdı. XVIII əsrin axırlarında artıq Rusiyanın bir çox kitabxanalarında çap kataloqlarından istifadə edilirdi. Çap kataloqlarının yaranması və inkişafı prosesi kitabxanaşünaslığın kitabxana kataloqları bölməsinin inkişafına əhəmiyyətli kömək göstərirdi.

XVIII əsrin axırları - XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada feodal-təhkimçilik quruluşu dağılmağa, onun yerində yeni kapitalist əlaqələri möhkəmlənməyə başladı. Rusiya kapitalist inkişafı yoluna düşdü. Kapitalist istehsal üsulunun təsiri altında maarifin, mətbuatın, kitab ticarətinin sürətlə artması kitabxana işinin inkişafına ciddi təsir göstərməyə başladı. Ölkədə savadlıların sayının artması kitabxanalarda oxucuların sayının çoxalmasına səbəb olmuşdu. Oxucular sırasında sadə adamların, tacirlərin miqdarı artmışdı. Elmi-xüsusi və ümumi kitabxanaların fəaliyyəti daha da genişlənməmiş, kitabxanaşünaslığın inkişafında onların rolu daha da çoxalmışdı.

XIX əsrin birinci yarısında elmi-xüsusi və ümumi kitabxanalarda işləyən və kitabxanaşünas-

lğın inkişafına, onun nəzəri müddəalarla zənginləşməsinə kömək edən kitabxana xadimləri yetişmişdi. Bunlardan F.F.Reyss, K.K.Foyqt və K.M.Ber universitet və digər elmi kitabxanalar üçün təsnifat cədvəli tərtib etmişdilər. Bu təsnifat uzun dövr üçün kitabxanaların istifadəsində qalmışdı.

Bu dövrün kitabxana xadimləri içərisində böyük rus təmsilçisi İ.A.Krlovu və görkəmli riyaziyyatçı alim, Kazan Universitetinin rektoru N.İ.Lobaçevskini göstərmək lazımdır.

1812-ci ildən 1841-ci ilə qədər Peterburq Ümumi Kitabxanasında işləyən A.İ.Krlov kitabxana kataloqlarının təşkili və kitabların rəflərdə düzülməsi sahəsində bir sıra yeniliklər etmiş, ilk dəfə olaraq kitabların rəflərdə düzülüşünü kitabxana kataloqu ilə əlaqələndirmişdi. Bu yeni iş üsulu tezliklə kitabxananın digər bölmələrində də tətbiq edilmişdi. Həmçinin İ.A.Krlov ilk dəfə olaraq kitabların kollektiv müəllif üzrə təsvirini irəli sürmüşdü.

A.İ.Lobaçevskinin kitabxanaçılıq sahəsindəki fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir. Elmin, təhsilin inkişafında kitabxananın böyük rolunu göstərən N.İ.Lobaçevski kitabxana fondunun komplektləşdirilməsi, təsnifləşdirilməsi və kataloqlaşdırılması haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, elmi kitabxanaların ümumiyyəti fəaliyyəti üçün şərait yaradılmasını məsləhət bilmişdi.

L.İ.Lobaçevskinin kitabxanaçılıq fəaliyyəti mü-tərəqqi xarakter daşımış, elmin və maarifin yayıl-

masında kitabxanaların nüfuzunun artırılmasına və ictimai rolunun yüksəlməsinə kömək etmişdir.

Rusiyada «Kitabxanaşünaslıq» istilahı XIX əsrin ortalarından işlənməyə başlamış, XX əsrin əvvəllərində özünə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq bilik sahəsi kimi möhkəmlənmişdi. Rus kitabxanaşünaslıq məktəbi elmi biliklərin məcmusu kimi formalaşmaqla sosial-siyasi cəhətdən liberal burjuaziya və burjua demokratik istiqamətində inkişaf edirdi. XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada böyük kitabxanaşünaslar nəsli yetişmiş, kitabxanaşünaslığın elmi əsaslarına dair ciddi elmi əsərlər yaranmışdır. Məhz həmin əsərlər rus kitabxanaşünaslığının bünövrəsinə qoyulan, onun inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsərlər olmuşdur.

Belə kitabxanaşünaslardan V.İ.Sobolşikovu (1813-1872), V.V.Stasovu (1824-1906), N.A.Rubakini (1862-1946), A.A.Pokrovskini (1860-1930), L.B.Xavkinanı (1871-1949) və başqalarını göstərmək olar. Kitabxana işi təcrübəsində böyük xidmətləri olan, öz fəaliyyətlərində kitabxana işini yeni iş forma və metodları ilə zənginləşdirən, oxuculara xidmət işində nailiyyətlər qazanan bu görkəmli kitabxana xadimləri kitabxanaşünaslığı çox qiymətli nəzəri fikirlər, kəşflər və ideyalarla zənginləşdirmişlər.

Peterburq Ümumi Kitabxanasının şöbə müdiri işləmiş V.İ.Sobolşikov kitabxanaşünaslığa dair bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifidir. 1858-ci ildə onun «İctimai kitabxanaların qurulması və onların kataloqunun tərtibi haqqında», 1859-cu ilin əvvəllərində

«Avropanın böyük kitabxanalarının xülasəsi (qısa mə'lumat)» əsərləri nəşr edilmişdir. O, bu əsərlərdə kitabxana işinin təcrübəsinə əsaslanaraq nəzəri ümumiləşdirmələr aparmış, kitabxana fondlarının yaradılması, kitabxana kataloqlarının təşkili və oxuculara xidmət məsələlərinə dair nəzəri fikirlər söyləmiş, elmi və ümumi kitabxanaların vəzifələri və cəmiyyətdəki mövqeyi məsələlərinə toxunmuşdur. V.İ.Sobolşikov deyirdi: «Yaxşı kataloq-kitabxananın ən böyük şərəfidir.»

V.İ.Sobolşikovun dünyagörüşü XIX əsrin ikinci rübündə rus kitabxanaşünaslığının nailiyyətlərindən xəbər verirdi. Onun kitabxana fondunu və kataloqların əsas vəzifələrini oxuculara xidmət işi vəzifələrinə tabe etmək, bu tələbatın ödənilməsinə yönəltmək haqqındakı tələbi kitabxana işi təcrübəsinə, kitabxana nəzəriyyəsinin inkişafına və zənginləşməsinə çox böyük təsir göstərmişdir. Beləliklə, V.İ.Sobolşikovun fəaliyyəti rus kitabxanaşünaslığında mütərəqqi və demokratik ən'ənelərin möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Rus kitabxanaşünaslığının inkişafına təsir göstərən şəxslərdən biri də V.V.Stasov olmuşdur. O dövrdə Peterburq Ümumi Kitabxanasının əməkdaşı olmuş V.V.Stasov kitabxana xadimi kimi xüsusi nüfuzə malik idi. Kitabxana işinin müxtəlif sahələri haqqında çox dəyərli ideyalar müəllifi kimi tanınan V.V.Stasov kitabxanaçı şəxsiyyətini, kitabxanaçının hərtərəfli hazırlığa malik bir mütəxəssis olmasını çox yüksək qiymətləndirirdi. O deyirdi: «Yaxşı biliyi olan

kitabxanaçı - hər bir ciddi tədqiqatçının və həmçinin ciddi məşğul olan insanın yaxın köməkçisidir.»

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada kitabxanaşünaslığın nəzəriyyə, təcrübə və metodikasına aid nəşr edilən kitabların sayı xeyli çoxalmış, kitabxana texnologiyasına dair əsərlər meydana çıxmışdı. Dövri mətbuat səhifələrində də kitabxanaşünaslığın ayrı-ayrı sahələrinin nəzəriyyəsinə və metodikasına dair məqalələr dərc edilirdi. Bütün bunlar kitabxanaşünaslığın inkişafında mühüm rol oynayır, yeni nəzəri müddəaların yaranmasına səbəb olurdu.

Ən çox kitabxana kataloqları, kitabxana fondu, kitabxana təsnifatı, oxuculara kitabxana xidmətinin təşkili məsələlərinə aid əsərlər yazılırdı.

Belə əsərlərə misal olaraq görkəmli rus kitabxanaşünaslarından L.B.Xavkinanın «Kitabxana, onun təşkili və texnikası. Kitabxanaşünaslıq üzrə rəhbərlik» (1904-1911), «Kiçik kitabxanalar üzrə rəhbərlik» (1911-1917), A.A.Pokrovskinin «Xalq kitabxanalarının komplektləşdirilməsi haqqında» kitabları, K.İ.Rubinskinin «Kitabxananın mədəni rolu və kitabxanaşünaslığın vəzifələri» əsərini göstərmək olar.

XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Rusiya kitabxanaşünaslığında böyük xidmətləri olan kitabxana xadimlərindən biri görkəmli kitabxanaşünas-bibliograf, yazıçı, publisist, alim N.A.Rubakinin böyük xidmətləri olmuşdur. Öz dövrünün böyük ziyalı kimi şöhrət qazanmış N.A.Rubakin rus kitabxanaşünaslığının yüksək elmi zirvəyə qalx-

mühüm rol oynamış, kitabxana işini böyük pedaqoji iş kimi qiymətləndirmiş, kitabxanaçını təhsil sisteminin aparıcı mütəxəssisi hesab etməklə şəxsi müəllimin təşkilində onun böyük rolunu ön plana çəkmişdir. N.A.Rubakinin kitabxanaşünaslığa dair əsərləri içərisində «Rus oxucu kütləsi haqqında etüdlər» (1895), «Kitabxana işinin əsas vəzifələri» (1907), «Şəxsi təhsil haqqında oxuculara məktublar» (1913), üçcildlik bibliografik göstərici, «Kitablar arasında» və s. diqqəti daha çox cəlb edir.

N.A.Rubakinin əsərləri şəxsi təhsilin nəzəriyyəsi və metodikasının, oxucu marağının öyrənilməsinə qiymətli hədiyyədir. O, oxucuların öyrənilməsinə kitabxanaçının əsas vəzifəsi hesab edir, bu işin yüksək psixoloji və sosioloji elmi əsaslara söykənməklə araşdırılmasını arzu edirdi. Bibliopsixologiya nəzəriyyəsinin əsasını qoyan N.A.Rubakin müəllimə rəhbərliyin əleyhinə çıxmaqla onu oxucuların müstəqil kitab seçməsi kimi qiymətləndirirdi. O, belə hesab edirdi ki, oxucuya heç bir kitabı məcburən vermək olmaz. Kitabxanada bütün sahələrə dair kitablar olmalıdır ki, oxucu hansı kitabı istəyirsə, özü seçsin. O, kitabxanaçılara hər cür fikirlərə, nöqteyi-nəzərlərə dözümlü olmağı məsləhət görürdü. Bununla da kommunist ideologiyasından fərqli olaraq kitabxana işində sinfiliyin, partiyalıqlığın əleyhinə çıxırdı.

Beləliklə, XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərində rus kitabxanaşünaslığı böyük inkişaf yolu keçmiş, bir çox elmi, təcrübi və metodik müddəalarla zən-

ginləşmişdi. Bu dövrdə rus kitabxanaşünaslığında dünya kitabxanaşünaslığının ciddi təsiri duyulmaqda idi. Buna baxmayaraq, onun özünəməxsus cəhətləri də var idi. Rus kitabxanaşünasları kitabxana fondlarının zənginləşdirilməsi, ondan istifadənin asanlaşdırılması, xüsusilə oxuculara xidmətin demokratikləşdirilməsi, oxucu dairəsinin genişləndirilməsi, kitabxanaların ümumaçıq olması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir, onları nəzəri cəhətdən əsaslandırırldılar. Bir çox hallarda rus kitabxanaşünaslarının kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsində, təşkilində, kataloqlaşdırılması işində, xüsusilə oxuculara xidmət məsələlərində elmi baxışları orijinal xarakter daşıyırdı.

XIX əsrin axırlarından elmi fənn kimi formalaşan «Kitabxanaşünaslıq» yeni açılan kitabxanaçılıq məktəblərində və kurslarında tədris edilməyə başlamışdır. «Kitabxanaşünaslıq»ın elmi fənn kimi tədris edilməyə başlaması onun daha da təkmilləşməsinə, yeni müddəalarla, metodlarla zənginləşməsinə səbəb oldu. «Kitabxanaşünaslıq» üzrə dərslər proqramlarının meydana çıxması tədrisin sistemləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Heç təsadüfi deyil ki, kitabxanaşünaslıq Şrettinger tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilərkən tədris fənni kimi də əsaslandırılmış, tətbiqi və təcrübi fənn olduğu göstərilmişdir.

XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərində kitabxanaşünaslıq həm elm, həm də tədris fənni kimi formalaşmışdı. Kitabxanaşünaslıq əsasən formal-

texniki fənn kimi qəbul edilsə də, onun elmi əhəmiyyəti inkar olunmur, böyük təcrübi əhəmiyyətə malik fənn kimi xarakterizə edilirdi.

Kitabxanaşünaslığın tarixi üçün ən təqdirəlayiq cəhət o idi ki, artıq ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərini aşmış, böyük integrasiya prosesi əsasında vahid dünya kitabxanaşünaslıq elmi kimi inkişaf etməyə başlamışdı.

1. 3. XX əsrdə kitabxanaşünaslığın inkişafı

Dünya elm tarixində XX əsr özünəməxsus şərəfli bir yer tutur. Doğrudur, XX əsrə qədər dünya elmi böyük inkişaf yolu keçmiş, elm tarixini qiymətli elmi nailiyyətlər və kəşflərlə zənginləşdirmişdir. Elm bəşəriyyətin tərəqqisində böyük xidmətlər göstərmiş, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin ortalarına qədər bütün humanitar və ictimai elmlər öz gənclik dövrünü yaşayırdılar. Hətta fundamental təbiətşünaslıq elmləri də hələ yeni-yeni müəyyənləşməyə və təkmilləşməyə başlamışdı. Bu dövrdə həm təbiətşünaslıq, həm də humanitar və ictimai elmlərdə əsasən təsviri metodlardan geniş istifadə edilirdi. Faktik materialların toplanmasına üstünlük verilirdi. Nəzəri ümumiləşdirilmələrin aparılmasına təzəcə başlan-

mışdı. XX əsr elmdə olan bu geriliyi sür'ətlə aradan qaldırmaqda, bütün elmlər sahəsində dönüş yaratmaqda mühüm rol oynadı. Bəşəriyyətin yarandığı gündən zamanəmizə qədər əldə etmiş olduğu ən böyük elmi nailiyyətlərin, elmi kəşflərin və ixtiraların yaradan çoxunun məhz XX əsrdə meydana çıxdığını söyləsək səhv etmiş olarıq.

XX əsr atom, elmi-texniki inqilab və informasiya partlayışı əsri kimi xarakterizə olunur. Bu əsr həmçinin elmi nailiyyətlərin təcrübəyə tətbiq edilməsində, texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsində, beləliklə də, iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynamışdır. XX əsr elmi-tədqiqat üçün geniş imkanlar açan elmlərin integrasiyasına da mühüm təsir göstərmişdir.

Alimlər XX əsri həmçinin informasiya partlayışı əsri adlandırmışlar. Bu əsr yeni yaranmaqda olan informasiya müəssisələrinin, həmçinin elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisələri olan kitabxanaların qarşısında böyük vəzifələr qoymuş, cəmiyyətin tərəqqi və inkişafında onların böyük rolunu müəyyənləşdirmişdir.

XX əsrdə kitabxanaların sayının durmadan artması, işinin daha da mürəkkəbləşməsi, informasiya sistemləri ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsi kitabxana işinin nəzəri problemlərinin hazırlanmasını, müasir tələbata cavab verə biləcək nəzəri konsepsiyaların yaradılmasını tələb edirdi. Bu tələbatı ödəmək üçün dünya kitabxanaşünaslığı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, digər qohum elmlərlə integrasiya

prosesində bir sıra elmi müddəalar hazırlamışdır. Kitabxanaşünaslığın inkişafında baş verən bu ciddi elmi inkişaf onu nəzəri elmlər sırasına çıxarmış, dünya miqyaslı elmə çevirmişdir.

XX əsr dünya kitabxanaşünaslığında ikinci mühüm cəhət 1917-ci ildə Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra onun iki yerə: burjuaziya və sosialist kitabxanaşünaslığına bölünməsi olmuşdur.

1939-1945-ci illər 2-ci dünya müharibəsindən sonra SSRİ-nin işğal dairəsinə düşən bir çox Avropa ölkələri də daxil olmaqla dünya sosialist sisteminin yaranması bu bölgünü xeyli dərinləşdirmiş, sosialist kitabxanaşünaslığının əhatə dairəsini genişləndirmişdir.

Öz nəzəri problemlərini bilavasitə burjua kitabxanaşünaslığına qarşı mübarizə ruhunda quran sosialist kitabxanaşünaslığı dünya kitabxanaşünaslığından təcrid edilmiş, qiymətli elmi sərvətlərdən məhrum olmuşdu. Bu bölgü 1991-ci ilə - SSRİ-nin dağılmasına qədər, yəni 74 il davam etmiş, yalnız 1991-ci ildən başlayaraq yenidən vahid dünya kitabxanaşünaslığı bərpa olunmuşdur.

Dünya kitabxanaşünaslığının bərpa olunması, sosialist kitabxanaşünaslığının öz fəaliyyətini dayandırması kitabxanaşünaslığın vahid bir sistem halında inkişaf etməsi üçün şərait yaratdı.

XX əsrin ilk illəri kitabxanaşünaslığın inkişafında çox təzadlı keçmiş ayrı-ayrı kitabxanaşünaslıq məktəbləri arasında kəskin ideya mübarizəsinin aparılması ilə xarakterik olmuşdur. Bu mübarizə,

hər şeydən əvvəl, özünü kitabxanaşünaslığın statusunun və predmetinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində göstərirdi. Kitabxanaşünasların bir çoxu yeni şəraitlə, elmi informasiyanın yaranması ilə əlaqədar kitabxanaşünaslığın məzmununda baş verən dəyişmələrlə ayaqlaşa bilmirdilər. Kitabxanaşünaslığı formal «praktik» elm kimi başa düşənlər öz fikirlərini, dünyagörüşlərini müdafiə etməklə kitabxanaşünaslığın inkişafına mane olur, onu nəzəri müddəalardan, elmi tədqiqatlardan uzaqlaşdırmağa sə'y göstərirdilər. Əlbəttə, bu proses uzun sürə bil-məzdi. Dünyanın qabaqcıl ölkələrində kitabxana işi-ni cəmiyyətdə baş verən mütərəqqi proseslərlə əla-qələndirməyə çalışan tədqiqatçılar kitabxanaşünas-lığın elmi-nəzəri əsaslarının hazırlanmasında, onun «nəzəri» bir elm kimi inkişafında ciddi addımlar atır-dılar, Bu proses ABŞ-da, Almaniyada, İngiltərədə, Fransada, Rusiyada və s. ölkələrdə daha sür'ətlə ge-dirdi. Kitabxanaşünaslıq sahəsində elmi tədqiqat müəssisələri yaradılır, onun elmi fənn kimi tədrisi sahəsində böyük işlər görülürdü. Kitabxanaşünaslığı formal «praktik» elm kimi öyrənmək meyli ancaq XX əsrin 60-cı illərinə qədər davam etmişdi. Artıq 60-cı illərin axırlarında bu meyl zəifləmiş, onun tərəfdar-ları azalmış, öz yerini nəzəri təmayülə verməyə baş-lamışdı.

Formal «praktik» təmayülün tərəfdarları ilə ya-naşı olaraq kitabxanaşünaslığı başqa elmlərlə əvəz etmək, onun predmetini başqa elm sahələrinin predmeti ilə qarışdırmaq meyli də meydana çıxmışdı.

Bu meylin özündə qorxulu cəhətlər var idi, çünki o, kitabxanaşünaslığın elmi inkişafına mane olmaqla onun müstəqilliyinə və tamlığına xələl gətirə bilərdi. Belə tədqiqatçılara misal olaraq R.Fiki, V.Qerzeni və A.Xarnakı göstərmək olar. R.Fik kitabxanaşünaslığı bibliografiya ilə, V.Qerze ədəbiyyat tarixi və elmi müəssisələrin təşkili tarixi ilə, A.Xarnak isə kitabxanaçılıq işinin iqtisadiyyatı ilə əvəz etməyi məsləhət görürdülər.

XX əsrdə kitabxanaşünaslıq asta-asta, ancaq ardıcıl olaraq inkişaf etmiş, təcrübənin ümumiləşdirilməsi, elmi-nəzəri tədqiqatların aparılması, digər yaxın elmlərin təcrübəsindən istifadə olunması, həmin elmlərlə inteqrasiya nəticəsində tədricən «nəzəri» yola gəlib çıxmış, nəzəri elm kimi formalaşmışdır.

Nəzəri təmayülün güclənməsi cəmiyyətdə kitabxanaların rolunun düzgün təyin edilməsinə, mədəni inkişafda onun yerinin müəyyənləşdirilməsinə, nəticə etibarilə əhaliyə xidmətin əsas vəzifə kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

XX əsrdə ilk dəfə olaraq kitabxanaşünaslığın sosial, psixoloji və tarixi təmayüllərinin açılmasına təşəbbüs göstərilməyə başlandı. Kitabxanaşünaslıq qanunlarının kəşfi və formalaşdırılması haqqında elmi müddəalar irəli sürüldü. Həmçinin kitabxanaşünaslığın məzmunu, predmeti, quruluşu, elmi fənn kimi tədrisi sahəsində mühüm işlər görüldü. Dünyanın bir çox kitabxanaşünas alimlərinin bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur.

Bunlara misal olaraq C.X.Şiranı, P.Batleri, Ş.R.Ranqanatanı, Y.Forstuusu, Q.Leytdingeri, A.Pre-deski və s. göstərmək olar.

XX əsr dünya kitabxanaşünaslığı tarixində mühüm yer tutan mütəxəssislərdən biri görkəmli Hindistan alimi Şiali Ramamrita Ranqanatan (1892-1972) olmuşdur. Bir sıra elm sahələrində çalışan, zəngin ensiklopedik biliyə, geniş təcrübəyə malik olan Ş.R.Ranqanatan dünya kitabxanaşünaslığının nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə çox qiymətli töhfələr vermiş, bu elmin digər elmlərlə inteqrasiyası üçün böyük əməli işlər görmüşdür.

1917-1923-cü illərdə Ş.R.Ranqanatan Mədrəs Universitetində riyaziyyat müəllimi işləmiş, 1924-cü ildən isə universitet kitabxanasına başçılıq etmişdir. Sonradan London Ali Kitabxanaçılıq Məktəbinə təhsil almağa göndərilmişdir.

Hindistana qayıtdıqdan sonra Ranqanatan Mədrəs Ali Kitabxanaçılıq Məktəbini yaratmış və kitabxana assosiasiyasına sədr seçilmişdir. 1947-ci ildən Dehli Universitetində kitabxanaşünaslıq professoru işləmiş və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq kitabxanaçılıq komissiyasına üzv seçilmişdir.

Kitabxanaşünas, sənədsünas, professor, riyaziyyat doktoru, fəlsəfə doktoru, kitabşünaslıq doktoru olan Ş.R.Ranqanatan böyük elmi təfəkkürə, elmi erudisiyaya malik bir alim olmaqla, həm də böyük ictimai xadim, kitabxana xadimi idi. Onun demək olar ki, bütün humanitar elmlərə, həmçinin riyaziyyata dərinlən yiyələnməsi hələ təzə-təzə inkişaf

etməkdə olan kitabxanaşünaslığın nəzəri problemlərini hazırlamaqda, dünyada məşhur olan təsnifat sistemləri yaratmaqda ona yaxındın kömək etmiş, görkəmli alim öz elmi fəaliyyətində fundamental elmlərin nailiyyətlərindən bacarıqla bəhrələnmişdir.

Ş.R.Ranqanatan dünyada məşhur olan kitabxanaşünaslığın beş qanun və faset təsnifatının (iki nöqtə təsnifatının) müəllifi, Hindistanda kitabxana işinin və kitabxana təhsilinin təşkilatçısı kimi tanınan ən görkəmli kitabxana nəzəriyyəçisidir. Onun «Kitabxanaşünaslığın beş qanunu» (1931), «İki nöqtəli təsnifat» (1933), «Kitabxananın kitabla kompleksləşdirilməsi» (1952) və s. əsərlərində XX əsr dünya kitabxanaşünaslığının çox mühüm elmi nəzəri problemləri həll edilmiş, kitabxanaların cəmiyyətdəki rolu və yeri, sosial vəzifələri geniş şərh olunmuş, kitabxanaşünaslığın ciddi nəzəri müddəaları zənginləşdirilmişdir. Ş.R.Ranqanatanın əsərlərində kitabxana və oxucu problemi hərtərəfli işlənmiş, oxuculara yüksək xidmət işi kitabxanaların əsas vəzifəsi hesab edilmişdir.

«Kitabxanaşünaslığın beş qanunu» əsəri dünya kitabxanaşünaslarının diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Ş. R. Ranqanatan beş qanunu bu cür qruplaşdırmışdır:

1. Kitab istifadə üçündür;
2. Hər bir oxucuya öz kitabı;
3. Hər bir kitabı öz oxucusuna;
4. Kitabxanaçının vaxtına qənaət;
5. Kitabxana inkişaf edən orqanizmdir.

O, belə hesab edirdi ki, bu beş qanun kitabxana işində tətbiq olunsay, və onun ardıcılığına, inkişaf istiqamətlərinə düzgün əməl edilsə, kitabxanalar öz vəzifələrinin öhdəsindən uğurla gələr, oxuculara xidmət işinin təşkili müvəffəqiyyətli olar. Bu qanunun məntiqi ardıcılığına və məzmununa dərinlən diqqət yetirdikdə belə bir qanunauyğunluq aşkar olur ki, «inkişaf edən orqanizm» kimi kitabxananın əsas vəzifəsi insanlara, onların tələbatına, tərbiyə və təhsilinə, intellektual səviyyəsinə xidmət etməkdir. «Hər bir oxucuya öz kitabının», «Hər bir kitabın isə öz oxucusuna» verilməsi qanunu kitabxanaçı sənəti qarşısında olduqca ciddi vəzifə qoyur. Kitabxanaçı sənəti kitabı və oxucunu bilən bir mütəxəssis, bir peşəkar kimi anlaşılır. «Kitabxana inkişaf edən orqanizmdir» qanununun mahiyyətindən anlaşılır ki, kitabxana bir nöqtədə donub qalmamalı, müntəzəm inkişafda olmalı, kitabxana fondu aramsız olaraq yeni kitablarla zənginləşməli, canlı orqanizm yeni hüceyrələrin əmələ gəlməsi ilə inkişaf etdiyi kimi kitabxana fondu da köhnə kitabların yenisi ilə əvəz edilməsi yolu ilə daim inkişafda, yeniləşmədə olmalıdır.

Kiçik su hövzələri, göllər ona tökülən çaylardan məhrum olduqda quruyub getdiyi kimi, hər hansı bir kitabxana da yeni kitablar almaqdan məhrum olarsa, öz elmi və mədəni əhəmiyyətini itirər.

Ş.R.Ranqanatan bu qanunu fondların formalaşdırılmasına, kataloqların tərtibinə də şamil etməyi məsləhət görürdü. O, sistemli kataloqu kitab-

xananın əsas aparıcı kataloqu hesab edir və onun təşkili metodikasına, təsnifat cədvəllərinə xüsusi diqqət yetirməyi lazım bilirdi. Alim göstərirdi ki, sistemli kataloqun əsasında qoyulan təsnifat kitabxana fondunu hərtərəfli açmalı, kitabı oxuculara çatdırmaq üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Məhz bu məqsədlə o, «iki nöqtənin» köməyi ilə təsnifat yaratmış və bu təsnifatın kitabxanalarda tətbiqini zəruri hesab etmişdir.

Beləliklə, Ş.R.Ranqanatanın yaradıcılığına kiçik bir nəzər salmaq göstərir ki, o, XX əsr dünya kitabxanaşünaslığının inkişafına, elmi və nəzəri cəhətdən dərinləşib zənginləşməsinə böyük töhfələr vermişdir.

XX əsr kitabxanaşünaslığında özünəməxsus yeri olan, öz əsərləri ilə kitabxanaçılıq elmini zənginləşdirən görkəmli kitabxanaşünaslardan biri də Amerika kitabxanaşünaslığının yeni nəslinə mənsub olan Cess Xouk Şiradır (1903-1982). Mayami, Oksford və İslyə universitetlərində mükəmməl kitabxana təhsili alması onun XX əsr kitabxanaşünaslığının nəzəriyyəçisi kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır. O, kitabxanaçılıq peşəsinə 1927-ci ildə Mayami Universitetinin kitabxanasında kataloq tərtibçisi kimi başlamışdır.

C.X.Şira 1928-1940-cı illərdə Skripps İnstitutunda əhali problemi üzrə biblioqraf, 1940-1941-ci illərdə isə ABS Konqres Kitabxanasında işləmişdir. İkinci dünya müharibəsi (1939-1945) illərində X.Şira «ABS strateji xidmət bürosu informasiya mərkəzi»nə

başçılıq etmişdir. Sonra Çikaqo Universiteti kitabxanasında (1944-1947) çalışmışdır. Müharibədən sonrakı onilliklər dövründə Çikaqo Universiteti Ali Kitabxanaçılıq Məktəbində (1947-1952) professor, 1952-1970-ci illərdə isə Uesterin Keys adına Rizyov Universiteti Ali Kitabxanaçılıq Məktəbində dekan vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir. Təqaüdə çıxandan sonra elmi-tədqiqat fəaliyyətini davam etdirmiş, onlarla kitab, monoqrafiya və elmi məqalə yazmışdır. Onun 1950-1965-ci illərdə yazdığı ən qiymətli məqalələri Londonda iki məqalələr toplusunda («Kitabxana və biliyin təşkili» və «Sənədsünaslıq və biliyin təşkili») nəşr edilmişdir.

Hər iki nəşr London Universiteti yanında fəaliyyət göstərən Pedaqoji Universitet kitabxanasının direktoru D.Foskert tərəfindən toplanıb nəşr edilmişdir. D.Foskertin yazdığı əhatəli giriş sözündə C.X.Şiranın elmi yaradıcılığı təhlil edilib ümumiləşdirilmişdir.

C.X.Şiranın son elmi tədqiqatlarından «Kitabxanaçılıq təhsilinin əsasları», «Kitabxana işinin sosioloji əsasları» (1973), «Kitabxanaşünaslığa giriş» (1976) və s. monoqrafiyaları öz elmi sanbalına, kitabxanaşünaslığın nəzəriyyəsinə gətirdiyi yeniliklərə görə daha çox fərqlənir. Kitabxanaların sosial əsaslarının öyrənilməsində və sosial funksiyalarının müəyyənəndirilməsində C.X.Şiranın böyük rolu olmuşdur. O, «Kitabxana işinin sosioloji əsasları» monoqrafiyasında bu problemi nəzəri cəhətdən həll etmiş, dünya kitabxanaşünaslığını nəzəri fikirlərlə zə-

nginləşdirmişdir. Bu əsərdə kitabxana və şəxsiyyət, kitabxana və cəmiyyət, kitabxana və bilik, kitabxana işində keçid dövrü və digər dəyişikliklər, həmçinin kitabxanaçılıq təhsili problemlərinə ayrıca fəsillər ayrılmış, məsələlər məharətlə araşdırılmış, ciddi elmi nəticələr çıxarılmışdır.

C.X.Şiranın yaradıcılığı elmi cəhətdən olduqca əhatəlidir. Kitabxana işinin, demək olar ki, bütün sahələri haqqında məlumatlarla zəngindir. Maraqlıdır ki, onun elmi dünyagörüşü dinamikdir, dəyişməz qalmır. Özünün formalaşdırdığı dərin konsepsiyalarda C.X.Şira kitabxana işinin inkişaf yolunu əlyazma kitablarından başlayaraq zamanəmizə qədər izləmiş, bu inkişaf yolunu cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirmiş, kitabxanaların böyük rolunu cəsarətlə aşkara çıxarmışdır. O göstərirdi ki, əlyazmaları və çap əsərləri insanın kommunikatorluq bacarığını genişləndirir, kitabxanalar isə kitabın ömrünü uzadır, onun qorunub saxlanması, əsrdən-əsrə, nəsil-dən-nəslə çatdırılması üçün şərait yaradır, kitabların uzun müddət cəmiyyətə səmərəli xidmətini təşkil edir. Digər mədəniyyət müəssisələri kimi kitabxanalar da cəmiyyətin tələbatına müvafiq olaraq meydana gəlmişdir. Cəmiyyət kitabxanaların hamisidir.

Onun bu dərin, sistemləşdirilmiş ideyaları cəmiyyət və kitabxana probleminin həllini mümkünləşdirmiş, kitabxanalar, elm, təhsil, maarif, bilik müəssisələri kimi xarakterizə edilmişdir.

C.X.Şira həmçinin müasir şəraitdə kitabxanaların avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi pro-

blemlərinə ciddi diqqət yetirmiş, onun müasir inkişaf istiqamətlərini göstərməyə nail olmuşdur. Alimin ən böyük xidmətlərindən biri kitabxanaşünaslıq və informatikanın predmetinin, qohum elmlər kimi bir-birinin inkişafına kömək etməsinin və onların arasında baş verən integrasiya prosesinin elmi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. C. X. Şira müasir şəraitdə kitabxanaşünaslıq və informatikanın müstəqil elm sahələri kimi inkişaf etdiyini və bir-birinin nailiyyətlərindən bəhrələndiyini elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir.

Müasir kitabxanaların tələbatını yerinə yetirə biləcək səviyyəyə qaldırılması üçün kitabxanaçılıq peşəsi təhsilinin elmi əsaslarının hazırlanması kimi çox böyük problemi uzun illər boyu araşdıran böyük alim müasir kitabxanaçı, onun peşəyönümü, intellektual səviyyəsi, professionallığı haqqında qiymətli konsepsiya hazırlamışdır.

C. X. Şira yazırdı: «Yaxşı kitabxanaçı hansı xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir ?

Mən belə hesab edirəm ki, yaxşı kitabxanaçının üç mühüm əlaməti vardır: o, hərtərəfli biliyə və düşüncəyə malik olmalı, ona aid olan materiallara sahib olmalı, onu bilməlidir. Bu bilikləri başqalarına elə üsullarla aşılmalıdır ki, onlar üçün mənalı və qiymətli olsun. Nəhayət, üçüncüsü yumor hissidir.» O, yaxşı kitabxanaçının üç mühüm əlamətini belə yekunlaşdırır: «Bəşəriyyətin təcrübəsi və biliyi olan sənədləri mükəmməl bilmək, bu bilikləri başqalarına vermək qabiliyyəti və yumor hissi. Bax bu üç sütun

üzərində kitabxana ictimai institut kimi qərar tutur».¹

C.X.Şira öz əsərində kitabxanaşünaslığı müstəqil humanitar elm kimi qiymətləndirməklə yanaşı, insanlara informasiya xidmətinin təşkilində onun misilsiz roluna və elmi əhəmiyyətinə böyük diqqət yetirirdi.

O, göstərirdi ki, kitabxanaşünaslıq kommunikasiya prosesinin elə bir sahəsidir ki, məhz onun vasitəsilə mədəniyyəti qorumaq mümkün olur. Belə ki, kommunikasiyasız mədəniyyət yoxdur.

Kitabxanaşünaslığın bəşəriyyətin yaratdığı ən qiymətli sərvətlər olan mədəniyyəti qoruyub saxlayan bir bilik sahəsi, elm sahəsi kimi qiymətləndirilməsi onun gələcək inkişafı üçün ciddi zəmin yaradır, dünya kitabxanaşünaslığının böyük elmi əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyirdi.

C.X.Şiranın fəaliyyəti və elmi yaradıcılığı, qoyduğu irs dünya kitabxanaşünaslığının gələcək yolunun işıqlandırılmasına xidmət edir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünya kitabxanaşünaslığının inkişafında yeni mərhələ başladı. Görkəmli Amerika kitabxanaşünas alimi C.X.Şira bu dövrü: obrazlı şəkildə çox gözəl ifadə edərək «Kitabxanaşünaslıq yeni yolda» («Библиотековедения в новом пути») adlandırmışdır. «Yeni yol» kitabxana və kitabxana işini informasiya ilə daha yaxından əlaqələndirməyə yönəldilmişdir. Kitabxana-

şünaslığın informasiya ilə əlaqəsinin güclənməsi, bu elm sahələri arasında integrasiyanın daha da dərinləşməsi heç də informasiyanın müstəqil elm kimi formalaşmasına mane olmurdu, əksinə, onun daha böyük sürətlə inkişafını təmin edir, cəmiyyətin inkişafında informasiyanın effektivliyini, rolunu və əhəmiyyətini daha da artırırdı.

Təsadüfi deyildi ki, 60-70-ci illərdə artıq kitabxanaşünaslıq kitabxanaçılıq-informasiya elmi kimi adlandırılırdı. Öz növbəsində informatika da kitabxanaşünaslığın inkişafına, müstəqil elm kimi fəaliyyətinə mane olmur, əksinə, onun müasir şəraitlə, informasiya partlayışı əsri ilə ayaqlaşmasına, yeni iş forma və üsulları ilə zənginləşməsinə, nəzəri cəhətdən dərinləşməsinə, informatika ilə integrasiyaya girməsinə əlverişli imkan yaradırdı.

XX əsrin ikinci yarısında dünya kitabxanaşünaslığının bütöv elm kimi formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri dünyanın qabaqcıl ölkələrində və beynəlxalq təşkilatlarda kitabxanaşünaslığa və kitabxana işinə dair rəsmi sənədlərin qəbul edilməsi olmuşdur.

Bu sənədlər sırasında 1948-ci ildə Amerika Kitabxana Assosiasiyası tərəfindən qəbul və nəşr edilmiş «Kitabxanaçılıq hüquqları haqqında qanun layihəsi», 1949-cu ildə qəbul edilmiş «YUNESKO-nun Ümumi kitabxanalar haqqında Manifesti», IFLA-nın 1972-ci ildə qəbul etdiyi «Kitabxana xartiyası»ni xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

¹ Дж. Х. Шира. Введение в библиотековедение. - М., 1983, с. 247.

Bu sənədlərin əsas məzmunu kitabxanaçılıq nəzəriyyəsi və təcrübəsində demokratiya prinsiplərinin və intellektual azadlıqların möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. Həmçinin bu sənədlərdə yaşından, milliyyətindən, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hamı üçün informasiyanın açıq olmasına, informasiya almaq sahəsində insan hüquqlarının qorunması prinsiplərinə də geniş yer verilmişdir.

Məhz XX əsr kitabxanaşünaslığında kitabxanaların mühüm sosial vasitə, institut olması, intellektual azadlığın, demokratiyanın əsas amili olması haqqında fikir tam formalaşmışdı. Bütün bunlar isə kitabxanaşünaslığın formal texniki fənn hesab edilməsini tamamilə sıxışdırıb aradan götürmüş, onun humanitar elm kimi möhkəmlənməsini təmin etmişdir. Dünya kitabxanaşünaslığında geniş miqyasda kitabxanaşünaslığın ümumi, nəzəri, metodoloji problemləri, statusu, quruluşu, elmi metodları haqqında ciddi elmi tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır.

Cəmiyyətin həyatında informasiyanın rolunun getdikcə artması informatika sahəsində, xüsusilə informasiyanın toplanılıb verilməsi sahəsində ciddi tədqiqatlar aparmağı tələb edirdi. Bu tədqiqatların bir çox hallarda kitabxanaşünaslıq tədqiqatları ilə oxşarlığı az qala kitabxanaşünaslığın informatikanın tərkib hissəsi olması haqqında fikirlərə gətirib çıxarırdı.

Bu dövr kitabxanaşünaslığın ciddi sınaq, öz mövcudluğunu və gələcəyini sübut etmək, ciddi mübarizə, elmi mübahisələr dövrü kimi xarakterizə

olunur. Tədqiqatçılar, xüsusilə informatiklər içərisində ənənəvi kitabxanaşünaslığı inkar edən adamlar çox idi. Əlbəttə, tezliklə zaman özü belə tədqiqatçıların birtərəfli düşüncələrini, kitabxana işinin ənənəvi xidmətini, uzun illərdən bəri toplanmış təcrübəni nəzərə almamaqla ümumi işə ciddi ziyan vurduqlarını aşkara çıxardı. Kitabxana işi yeniləşmə prosesindən keçməyə, informasiyanın nailiyyətlərindən istifadə etməklə həyatla, cəmiyyətlə ayaqlaşmağa, yeni iş üsulları, formaları və metodları ilə zənginləşməyə başladı. Beləliklə, kitabxanaşünaslıq özünü qoruyub saxladı və müasir elm səviyyəsinə yüksəlməyə müvəffəq oldu.

Məhz XX əsrin ikinci rübündə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində böyük kitabxanaşünaslıq məktəbləri yarandı. Belə institutlar ən çox ABŞ-da inkişaf etmişdi. Dünyada yüzlərlə milli, regional, beynəlxalq, peşəkar təşkilatlar mövcuddur ki, onların hamısı kitabxanaşünaslığın ümumi nəzəri problemlərinin həllində yaxından iştirak edirlər.

Əldə edilən nailiyyətlərdən biri də kitabxanaşünaslıq mətbuatının inkişafıdır.

Bu iş xüsusilə XX əsrin 60-70-ci illərində daha böyük inkişaf yolu keçmişdir. Son məlumatlara görə, dünyada təkcə kitabxanaşünaslığa və onunla əlaqədar olan məsələlərə dair 1.500-dən artıq adda dövrü nəşr çap edilir. Bu nəşrlər kitabxanaşünaslıq tədqiqatları üçün əhəmiyyətli dərəcədə nəzəri potensial toplamaqla, tədqiqatların nəticələrinin nəşrində,

onun kitabxana ictimaiyyətinin istifadəsinə verilməsində də mühüm rol oynayır.

1917-ci ildə Oktyabr çevrilişindən sonra rus kitabxanaşünaslığı dünya kitabxanaşünaslığından təcrid edilməyə başladı. Rusiyada hakimiyyəti ələ almış bolşeviklər burjua ideologiyasına qarşı bütün cəbhə boyu hücum keçərək, bütün elm və bilik sahələrində bu ideyaları ləğv etməyə, dəyişdirməyə, yeni sovet ideyaları ilə əvəz etməyə çalışırdılar.

Başqa humanitar elm sahələrində olduğu kimi, kitabxanaşünaslıq sahəsində də yeni sosialist kitabxanaşünaslığının yaradılması haqqında səslər ucalmağa başlamışdı. Ancaq burjua ideologiyasına qarşı mübarizə tələm-tələsik aparıldığından, yeni konsepsiyalar yaratmadan köhnələrin ləğvinə başlandığından kitabxanaşünaslıq sahəsində bir çox mütərəqqi, yaşamağa qadir ideyalar da rədd edilirdi ki, bu da kitabxanaşünaslığın inkişafına əngəl törədir, onu dünya kitabxanaşünaslığından təcrid edirdi.

Sosialist kitabxanaşünaslığının metodoloji əsasını marksist-leninçi dialektik və tarixi materializm nəzəriyyəsi təşkil edirdi. Kitabxanaşünaslıq tamamilə siyasiləşdirilmişdi. Sovet ideoloqları göstərdilər ki, kitabxanalar ideoloji müəssisələrdir, onlar ideoloji işdə partiya təşkilatlarının dayaq bazalarıdır. Kitabxanaşünaslıq sinfi, partiyalı xarakter daşıyır, bütün kitabxana işinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi sosializm quruculuğuna xidmət etməlidir. Həmçinin sosialist kitabxanaşünaslığının qarşısında

burjua kitabxanaşünaslığına qarşı barışmaz mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyulmuşdu.

Sosialist kitabxanaşünaslığının metodoloji əsaslarının hazırlanmasında V.İ.Leninin və N.K.Krupskayanın kitabxana işi haqqında əsərləri mühüm yer tuturdu. V.İ.Leninin partiyalılıq, sinfilik haqqında nəzəriyyəsi, kitabxanaların ümumaçıq olması haqqında prinsipləri ön plana çəkirdi. V.İ.Leninin və N.K.Krupskayanın əsərlərinə əsaslanaraq kitabxana quruculuğunun «mütərəqqi» proqramının hazırlanmasına başlanmışdı. Bu proqramın əsas vəzifəsi burjua kitabxanaşünaslığına qarşı mübarizə aparmaq olsa da, kapitalist ölkələrinin qabaqcıl kitabxana təcrübəsindən istifadə olunması məqsəduyğun sayılırdı. V.İ.Lenin belə hesab edirdi ki, Rusiyada kitabxanalar bir qrup adamlara, professorlara, məmurlara yox, geniş xalq kütlələrinə xidmət göstərməlidir. O, kitabxana işində İsveçrə-Amerika sisteminin qəbul edilməsinə tərəfdar çıxırdı. Belə bir fakt danılmazdır ki, V.İ.Lenin xaricdə mühacirətdə olarkən dünyanın məşhur kitabxanalarına getmiş, onlardan oxucu kimi istifadə etmiş, böyük kitabxanaların iş təcrübəsini, oxuculara xidmət sistemini və prinsiplərini öyrənmiş, Rusiyaya qayıtdıqdan sonra bu prinsiplərin rus kitabxanalarına tətbiqini tələb etmişdi.

Rusiyada 20-30-cu illərdə kitabxanaşünaslığın inkişafında N.K.Krupskayanın rolu da böyük olmuşdur. RSFSR Xalq Maarif Komissarlığında rəhbər vəzifələr tutan N.K.Krupskaya kitabxana işinin inkişafı

fina müsbət təsir göstərməklə kitabxanaşünaslığın ayrı-ayrı nəzəri problemlərinə dair müntəzəm olaraq məqalələr yazır, elmi konfranslarda çıxış edir, dövlət qərarlarının hazırlanmasında yaxından iştirak edirdi. Onun bilavasitə kitabxana işi haqqında V.İ.Lenin ideyalarının həyata keçirilməsinə həsr edilən əsərləri sovet kitabxanaşünaslığının inkişafına böyük kömək göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, xarici kitabxanaşünaslar V.İ.Leninin və N.K.Krupskayanın kitabxanaçılıq fəaliyyətinə, kitabxana işinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi haqqında əsərlərinə mühüm əhəmiyyət verirdilər. 1967-ci ildə İngiltərədə nəşrə başlayan «Dünya kitabxanaşünaslığı»nın klassik seriyası «Lenin, Krupskaya və kitabxana» kitabı ilə açılmışdı. Bu məqalələr məcmuəsində V.İ.Lenin və N.K.Krupskayanın kitabxana işi haqqında ən yaxşı əsərləri toplanmışdı. 1970-ci ildə İFLA-nın sessiyasında «Lenin və kitabxana işi» mövzusunda xüsusi plenar iclas keçirilmişdi. V.İ.Leninin və N.K.Krupskayanın kitabxanaçılıq fəaliyyətində dünya kitabxanaşünaslarının diqqətini cəlb edən ən mühüm məsələ kitabxanaların ümumaçıq olması, oxuculara kitabxana xidmətinin təşkili prinsipi və kütləvi mütaliənin təşkili problemləri olmuşdur.

V.İ.Leninin kitabxana işi haqqında göstərişlərini rəhbər tutan rus mütəxəssisləri kitabxanaşünaslığın ictimai elm kimi inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Kitabxanaşünaslıq bilavasitə V.İ.Leninin əsərlərinə və partiya sənədlərinə əsas-

landığından xeyli siyasiləşmiş, dünya kitabxanaşünaslığından təcrid olunmuşdu.

1924-cü ildə keçirilən birinci kitabxanaçılar qurultayında kitabxanaların sosializm cəmiyyətində sosial funksiyalarına xüsusi diqqət yetirilmiş, kitabxanaçıların qarşısına kitabxanaları kommunist ideyalarının mərkəzinə çevirmək, oxucuları kommunist tərbiyəsi ruhunda tərbiyə etmək vəzifələri qoyulmuşdu.

20-ci illərdə ilk sosialist kitabxanaşünasları yetişməyə başladı. Bunlar öz köhnə «burjua» baxışlarından əl çəkə bilməsələr də dövrün tələbinə uyğun əsərlər yazmağa başlamışdılar. Bunlardan M.A.Sumuşkovanı, A.A.Pokrovskini, F.E.Dobleri, M.İ.Sluxovskini, B.V.Bankı, E.İ.Şamurini və başqalarını göstərmək olar. Yeni əsərlər əsasən oxuculara xidmət prosesinin təşkili problemlərinə həsr edilsə də, kitabxana kataloqlarına və kitabxana təsnifatına dair qiymətli əsərlər də meydana çıxmaqda idi.

Elmi-tədqiqat işinin təşkilində dövrü mətbuatın rolu da az deyildi. Bunların içərisində «Красный библиотечарь» jurnalının fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Jurnalın səhifələrində nəzəriyyəçilərin və kitabxanaçıların çox qiymətli nəzəri və təcrübə məqalələri çap edilirdi. Jurnal təcrübənin ümumiləşdirilməsində olduqca mühüm rol oynayırdı.

Rusiyada kitabxanaşünaslığın nəzəri problemlərinin işlənməsində 1924-cü ildə yaradılmış kitabxanaşünaslıq elmi-tədqiqat institutunun böyük rolu olmuşdur. Ölkədə yaranmış ilk elmi-tədqiqat müəss-

sisəsinin qarşısında kitabxanaşünaslığın nəzəri problemlərinin işlənməsi qoyulmuşdu. Doğrudur, ilk illərdə institut öz qarşısına qoyduğu vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməsə də, elmi kitabxanaların iş təcrübəsinin öyrənilməsində və kitabxana texnikası problemlərinin işlənməsində xeyli müvəffəqiyyət əldə etmişdi.

20-ci illərin axırlarında RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı institutun qarşısına kütləvi kitabxanaların iş təcrübəsini öyrənilib ümumiləşdirmək vəzifəsini qoymuşdu.

30-cu illərdə Sovetlər İttifaqında kitabxana quruculuğu sahəsində bir sıra nailiyyətlər qazanılmışdı və sosialist kitabxanaşünaslığının qarşısında kitabxanaçılıq elmini inkişaf etdirmək, kitabxanaların iş təcrübəsini ümumiləşdirmək, ciddi elmi-tədqiqatlar aparmaq, dövrün aktual problemlərini öyrənmək kimi çox mühüm vəzifələr dururdu. Ancaq kitabxanaşünaslıq tədqiqatları sahəsində olan kiçik mövzululuq, burjua kitabxanaşünaslığından uzaqlaşa bilməmək, yenilikləri dərk etməmək kimi hallar bu vəzifələri inkişaf etdirməyə imkan vermirdi. 30-cu illərin əvvəllərində kitabxanaşünaslıq və bibliografiya məsələlərinə dair müzakirələr keçirilirdi. Bu müzakirələrdə kitabxanaşünaslığın nəzəri problemlərinin geri qalması keçmişin qalıqlarından uzaqlaşa bilməməsi kimi qiymətləndirilirdi. Əlbəttə, düzgün olmayan bu fikir rus kitabxanaşünaslığını dünya kitabxanaşünaslığından təcrid etməklə onun nəzəri inkişafına mane olurdu.

Ümumiyyətlə, nəzəri problemlərə həsr edilmiş müzakirələr sovet kitabxana nəzəriyyəsinin inkişafına ciddi təkan verdi.

1936-cı ildə RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı kitabxanaşünaslıq və bibliografiya məsələlərinə dair nəzəri müşavirə keçirdi. Bu müşavirəyə ciddi əhəmiyyət verən nazirlik hazırlıq məqsədi ilə Leninqradda, Kiyevdə, Rostovda və digər şəhərlərdə nəzəri konfranslar keçirmişdi. Bütün bu işlərə N.K.Krupskaya rəhbərlik edirdi. Müşavirəni «Kitabxana işinə dair V.İ.Leninin göstərişlərini yerinə yetirək» odlu giriş sözü ilə açan N.K.Krupskaya kitabxanaşünaslığın nəzəri problemlərinin zəif işlənməsini, praktika ilə ayaqlaşa bilməməsini göstərdi və tezliklə bu sahədə dönüş yaradılmasını kitabxanaşünasların əsas vəzifəsi hesab etdi. O, müşavirədə ilk dəfə olaraq xarici ölkələrin təcrübəsindən, xüsusilə oxuculara xidmət sahəsindəki təcrübədən istifadə etməyi lazım bildi. Əlbəttə, bu, zamanın çağırışı idi. Sosialist kitabxanaşünaslığını dünya kitabxanaşünaslığından təcrid olunmaqdan qorumaq lazım gəlirdi.

Müşavirədə oxucuların mütaliəsinə rəhbərlik məsələsinə, kitabxana fondunun və kataloqların təşkili problemlərinə xüsusi diqqət yetirildi, onların elmi-nəzəri əsaslarının hazırlanması tələb edildi.

30-cu illərdə kitabxanaşünaslığa dair elmi-tədqiqat mərkəzləri yenidən quruldu, onların elmi-tədqiqat planları tamamilə öz məzmununu dəyişdi. 1935-ci ildə kitabxanaşünaslıq institutunun və tən-

qid bibliografiya institutunun bazasında Elmi-Tədqiqat Kitabxanaşünaslaq və Bibliografiya İnstitutu yaradıldı. İnstitutun qarşısında kitabxanaşünaslığın və bibliografiyanın mühüm problemlərinin həlli məsələsi qoyuldu. İnstitut həmçinin ölkədə kitabxanaşünaslığa dair elmi-tədqiqat işlərinin koordinasiya mərkəzi kimi formalaşaraq onun fəaliyyətinə xeyli canlanma gətirdi, elmi-tədqiqat istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etdi.

30-cu illərdə artıq geniş şəbəkəsi yaranmış ali kitabxanaçılıq məktəblərinin ixtisas kafedralarında kitabxanaşünaslığa dair elmi-tədqiqat işləri geniş vüsət aldı. Ali məktəb müəllimləri elmi-tədqiqat işləri aparır, kitabxanaların iş təcrübəsi əsasında dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazır, onların çapını təşkil edirdilər. Ali məktəblər içərisində Moskva və Leningrad institutlarının ixtisas kafedralarının fəaliyyəti xüsusilə fərqlənirdi. Kafedraların əməkdaşlarından E.A.Şamurinin, A.V.Klyonovun, Q.Q.Firsovun, Denisyevin, Y.V.Qriqoryevin, V.F.Saxarovun, V.E.Vasilçenkonun, L.B.Xavkinanın və başqalarının tədqiqatları diqqəti daha çox cəlb edirdi.

30-cu illərdə kitabxanaşünaslıq sahəsində bir çox ciddi tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, o, qabaqcıl kitabxana təcrübəsindən geri qalır, ciddi fundamental problemlər ləng həll edilirdi.

40-50-ci illər də kitabxanaşünaslığın inkişafı sahəsində mühüm mərhələ təşkil edir. Doğrudur, 1939-1945-ci illərdə baş vermiş ikinci dünya müha-

ribəsi kitabxanaşünaslığın inkişafını xeyli ləngitmişdi. Kitabxanaşünaslıq üzrə elmi-tədqiqat işləri aparan bir sıra müəssisələr öz işini dayandırmış, elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan vəsait xeyli azalmışdı.

Müharibə qurtardıqdan sonra kitabxanaşünaslığın inkişafına yenidən diqqət artırıldı, bu sahədə bir sıra ciddi proqramlar həyata keçirildi. 1945-ci ildən elmi-tədqiqat işlərinin dövlət planlaşdırılması başladı. 1946-1950-ci illər üçün tərtib və təsdiq edilmiş plana 200 mövzu salınmışdı. Bu mövzular proqramına kitabxanaşünaslığın çox aktual problemləri: sovet kitabxana bibliografiya təsnifatı, çap məhsulları təsvirinin vahid qaydaları, müxtəlif kateqoriyalardan olan oxucular üçün tövsiyə vəsaitləri, ali məktəb tələbələri üçün dərsliklər və s. daxil edilmişdi.

Ölkədə kitabxanaşünaslığın inkişafında V.İ.Lenin adına SSRİ Dövlət Kitabxanası yanında kitabxanaşünaslıq üzrə elmi-metodik kabinetin yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bu kabinet elmi-tədqiqat işi aparmaqla yanaşı, ölkə miqyasında elmi-tədqiqat işlərini də koordinasiya edirdi.

1949-cu ildə V.İ.Lenin adına kitabxananın yanında fəaliyyət göstərən kitabxanalararası kataloqlaşdırma komissiyası «Kitabxana kataloqları üçün çap əsərləri təsvirinin vahid qaydaları»nı çapdan buraxdı. 1953-cü ildə «Vahid qaydalar»ın kütləvi kitabxanalar üçün sadələşdirilmiş variantı nəşr edildi.

50-ci illərdə ölkədə kitabxana işi tarixinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görülmüş, tədqiqatlar

aparılmış, elmi məcmuələr, dərsliklər, dərs vəsaitləri nəşr edilmişdir.

Kitabxanaşünaslığa dair elmi jurnalların nəşri sahəsində də ilk addımlar atılmağa başlanılmışdı ki, bu da kitabxanaşünaslığın inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bu jurnallar içərisində 1948-ci ildən nəşrə başlayan «Библиотеки СССР» («SSRİ kitabxanaları») və 1944-cü ildən nəşrə başlayan «Библиотековедение и библиография за рубежом» («Xarici ölkələrdə kitabxanaşünaslıq və bibliografiya») informasiya jurnalları xüsusilə fərqlənirdi. Bu jurnallar tezliklə alimlər, elmi işçilər, kitabxanaçılar arasında böyük nüfuz qazandı, ölkədə kitabxanaşünaslığın inkişafı üçün olduqca səmərəli işlər gördü. Nəhayət, rus kitabxanaşünaslarının elmi-tədqiqat işlərini çap etdirmək üçün xüsusi orqanın yaranması elmi diskussiyaların aparılmasına şərait yaratdı. «Xarici ölkələrdə kitabxanaşünaslıq və bibliografiya» jurnalında əsasən xarici ölkə kitabxanalarının iş təcrübəsi haqqında məlumatların, məqalələrin çap olunması ölkə kitabxanaşünaslığını dünya praktikası ilə tanış edirdi ki, bu da çox mühüm elmi əhəmiyyətə malik idi.

XX əsrin ikinci yarısından sosialist kitabxanaşünaslığının inkişafında yeni mərhələ yaranırdı. Bu mərhələ hələ 50-ci illərdən cəmiyyətdə baş verən demokratikləşdirmə prosesi, həmçinin sovet elminin inkişafı üçün xarici ölkə elmindən istifadəyə marağın daha da artırılması, ayrı-ayrı görkəmli alimlərin bu mühüm işə böyük diqqət yetirməsi ilə başla-

mışdı. Mə'lumdur ki, bəşəriyyətin mədəni sərvətlərindən bəhrələnmədən, dünya kitabxanaşünaslığının nailiyyətlərindən istifadə etmədən kitabxanaşünaslığı hərtərəfli inkişaf etdirmək mümkün deyildi. Məhz buna görə ki, XX əsrin ikinci yarısında ideoloji mübarizə cəbhəsində ab-havanın yumşalması bütün elm sahələrinə, o cümlədən kitabxanaşünaslığa öz müsbət təsirini göstərmişdi. Alimlərin xarici ölkələrə elmi e'zamiyyətlərinin artması, ədəbiyyat mübadiləsinin genişlənməsi, beynəlxalq cəmiyyətlərin fəaliyyətlərində iştirak etməyin müntəzəm xarakter alması da bu işə müsbət təsir göstərmişdi.

60-70-ci illərdə Rusiyada kitabxanaşünaslığın inkişafında V.İ.Lenin adına SSRİ Dövlət Kitabxanasının xüsusi rolu olmuşdu. O, Sovetlər İttifaqında yeganə kitabxana idi ki, elmi-tədqiqat institutu statusu almışdı. Kitabxana həmçinin kitabxanaşünaslıq-bibliografiyaya dair koordinasiya mərkəzi idi. 1967-ci ildə kitabxananın yanında kitabxanaşünaslıq və bibliografiyanın nəzəriyyəsi elmi-tədqiqat şöbəsi açıldı. Bu şöbə uzun dövr üçün kitabxanaşünaslığın elmi-nəzəri inkişafının perspektiv planını hazırlayıb həyata keçirməyə başladı. 1964-cü və 1971-ci illərdə SSRİ və RSFSR Mədəniyyət Nazirlikləri yanında kitabxanaşünaslıq və bibliografiya sahəsində elmi-tədqiqat işlərini əlaqələndirmək üçün şura yaradıldı. Bu sahədə ölkənin elmi potensialı, görkəmli alimləri, praktikləri və kitabxana işinin təşkilatçıları toplandı. Onların qarşısında kitabxana işinin mərkəzləşdirilməsi, əhaliyə kitabxana xidmə-

tinin vahid sisteminin yaradılması, kitab və mütaliənin sosiologiyası, kitabxana-biblioqrafiya-informasiya ehtiyatları, əməyin elmi təşkili, kitabxana işinin iqtisadiyyatı, kitabxana-biblioqrafiya proseslərinin avtomatlaşdırılması və s. problemlərin həlli qoyulmuşdu. Bu illərdə kitabxanaşünaslığın obyektinin və predmetinin dəqiq sərhədi aydın olmadığından əsas diqqət kitabxanaşünaslığın tədqiqinə, strukturunun və elmlər sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsinə, başqa elmlərlə əlaqəsinə, metodologiyasına və s. kimi mühüm nəzəri problemlərə verilirdi. Məhz bu dövrdə kitabxana işinin ümumi nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi ön plana çəkilməmiş, metodoloji əsaslarının tədqiqinə diqqət xeyli artırılmışdı. Bu problemin həllində 1960-cı ildə Moskvada nəşr edilmiş «Ümumi kitabxanaşünaslıq» adlı dərslik mühüm rol oynadı. Həmçinin bu illərdə oxuculara xidmət işinin təşkili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir, oxucuların mütaliəsinə rəhbərlik, oxucu marağının öyrənilməsi, müxtəlif qrup oxucular içərisində ədəbiyyatın təbliğinin forma və üsulları, problemləri kompleks şəkildə tədqiq olunurdu. Bu sahədə xeyli iş görülmüş, çox böyük elmi nəzəri əhəmiyyət kəsb edən «Sovet cəmiyyətinin həyatında kitab və mütaliə» (1970), «Sovet oxucusu» (1968), «Kitabxana-biblioqrafiya mütəxəssisi» (1971), «Kiçik şəhərlərin həyatında kitab və kitabxana» (1973) və s. kimi uzunmüddətli tədqiqatların nəticələri nəşr edilmişdi. Bilavasitə kitabxanaların təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və sistəmləşdirilməsi nəticəsində meydana çıxan bu böyük

həcmli tədqiqat əsərləri sovet kitabxanaşünaslığının nailiyyətləri idi.

Həmçinin kitabxana işinin mərkəzləşdirilməsinə həsr edilmiş problem xarakterli kitablar, məqalələr məcmuələr və məqalələr də bu dövrün nailiyyətləri hesab edilməlidir. Belə tədqiqatlara və məqalələr məcmuəsinə misal olaraq «Kitabxana şəbəkələrinin mərkəzləşdirilməsi», «Vahid kitabxana xidməti sisteminin təşkilinin əsas prinsipləri», «Dövlət kütləvi kitabxana şəbəkələrinin mərkəzləşdirilməsi» və s. göstərmək olar. Ölkə miqyasında kitabxana tarixinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar böyük vüs'ət almışdı. Həm Rusiyada, həm də digər müttəfiq respublikalarda bu sahəyə dair çoxlu ədəbiyyat nəşr edilmişdi. SSRİ-də kitabxana işi tarixinin ardıcıl öyrənilməsi, qiymətli monoqrafiyalar və dərsliklər nəşr edilməsi sahəsində görkəmli rus kitabxanaşünas alimi K.İ.Abramovun xidmətləri xüsusilə təqdirəlayiqdir.

Beləliklə, 60-70-ci illər sovet kitabxanaşünaslığının tarixində böyük inkişaf dövrü kimi xarakterizə olunur. Məhz bu illərdə kitabxanaşünaslığın elmi-nəzəri əsasları hazırlanmış, predmeti müəyyənləşdirilmiş, az da olsa dünya kitabxanaşünaslığı ilə elmi əlaqələr yaranmışdır. Eyni zamanda bu illərdə ali kitabxanaçılıq təhsilinin əsaslı inkişafı, mədəniyyət institutları şəbəkəsinin genişlənməsi, kitabxanaşünaslıq üzrə ixtisas kafedralarının sayının çoxalması yüksək ixtisaslı kitabxanaşünas alimlər ordusunun yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu ixtisas kafedrala-

rında çalışan professor-müəllim he'yəti tədris prosesini təmin etməklə yanaşı, kitabxanaşünaslığa dair fundamental tədqiqatlar aparır, onun nəzəriyyəsinə və metodikasına qiymətli töhfələr verirdi.

XX əsrin ikinci yarısında bu sahədə qazanılmış əsas nailiyyətlərindən biri də kitabxanaşünaslıq və bibliografiya üzrə aspiranturanın və doktoranturanın təşkil edilməsi, ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurasının yaradılması olmuşdur. 1982-ci ildə V.İ.Lenin adına SSRİ Dövlət Kitabxanasının yanında ixtisaslaşdırılmış doktorluq müdafiə şurasının yaradılması SSRİ kitabxanaşünaslığının tarixində mühüm hadisə idi. Bu mühüm fakt SSRİ elmi ictimaiyyəti tərəfindən kitabxanaşünaslığın elm sahəsi kimi qəbul edilməsini əsaslı şəkildə təsdiqləyirdi. Həmin şura ölkədə kitabxanaşünaslıq üzrə onlarla elmlər doktorunun yetişməsinə səbəb oldu.

Məhz 70-90-cı illərdə yetişən yüzlərlə elmlər namizədlərinin, onlarla elmlər doktorlarının aparıcıları tədqiqatlar kitabxanaşünaslıq elmini yeni müddəalar və nəzəriyyələrlə zənginləşdirmişdir.

Müasir rus kitabxanaşünaslığının qarşısında dünya kitabxanaşünaslığının metodoloji bazasından, həmçinin, ümumbəşəri dəyərlərdən dərinlən istifadə etməklə rus kitabxanaşünaslığını dünya kitabxanaşünaslığı səviyyəsinə yüksəltmək vəzifəsi durur.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANDA KITABXANAŞÜNASLIQ FİKRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

(Ən qədim dövrlərdən
XX əsrin əvvəllərinə qədər)

Dünyanın ən qədim və zəngin mədəniyyətə malik xalqlarından biri kimi Azərbaycan xalqının izləri əsrlərin çox-çox dərinliklərinə gedib çıxan özünəməxsus kitab və kitabxana nəzəriyyəsi olmuşdur. Qədim Midiyada, Albaniyada zəngin mədəniyyət yaranmış, kitabçılıq inkişaf etmiş, kitabxanalar meydana gəlmişdir.

Yeni eradan əvvəl VII əsrdə Midiyada Zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatı olan «Avesta»nın meydana gəlməsi çox böyük nailiyyət idi. «Avesta» qədim Midiya ədəbiyyatının ən qiymətli nümunəsi, fəlsəfi, tarixi, ədəbi-bədii dəyərə malik bir əsər idi. Bu kitabın müəllifinin atəşpərəstlik dininin banisi

Zərdüşt olduğu göstərilir. Rəvayətə görə, «Avesta» 12 min inək dərisi üzərində yazılmış, 21 kitab və 815 fəsildən ibarət olmuşdur.

Azərbaycanın cənubunda Midiya mədəniyyəti mövcud olduğu kimi, Şimali Azərbaycanda da alban mədəniyyəti xeyli inkişaf etmiş, V əsrdə Albaniyada alban əlifbası yaranmış, kilsələr açılmış, dini məktəblər fəaliyyət göstərmiş, kilsələrin və dini məktəblərin yanında kitab üzü köçürülmüş, kitabxanalar yaradılmışdı.

Bu dövrdə alban tarixinə dair orijinal əsərlərin yaradılması böyük tarixi hadisə idi. Musa Kalankatlının «Ağvan tarixi» kitabı dövrün ən böyük elmi-mədəni nailiyyəti idi. VII əsrdə Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal edilməsi ilə əlaqədar islam dini yayılmağa başladı. İslam dininin təbliği üçün məscidlər və mədrəsələr yarandı, ildən-ilə onların şəbəkəsi xeyli genişləndi, ölkənin həyatında islam dini mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Orta əsrlərdə Yaxın Şərqi bütün xalqlarının həyatında əsas ideoloji amil kimi böyük rol oynamış islam mədəniyyətinin yaranmasında digər Şərq alimləri ilə yanaşı, Azərbaycan ziyalıları da yaxından iştirak etmişlər. Zaman keçdikcə islam dininin müqəddəs məbədlərinin yanında məscid və mədrəsə kitabxanaları meydana gəlib formalaşmışdır. Sonralar bu kitabxanalar daha da təkmilləşmiş, Azərbaycan ərazisində başqa kitabxanaların yaradılmasında, kitabçılığın inkişafında, kitabxanaların cəmiyyətdəki rol və əhəmiyyətinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Ümu-

miyyətlə, Azərbaycan kitabının toplanılmasında, saxlanılmasında, yayılmasında, nəsil-dən-nəslə çatdırılmasında məscid və mədrəsə kitabxanalarının rolu əvəzsizdir. Həm kitabxana, həm də kitabın üzünü köçürüb yayan müəssisə kimi fəaliyyət göstərən bu dini müəssisələr Azərbaycan kitabçılığının inkişafı, kitabxanaların fondunun və kitabxana işi proseslərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli iş görmüşlər. Məscid və mədrəsə kitabxanaları həmçinin kitabxanaçılıq biliklərinin rüşeym halında meydana gəlib formalaşmasında da yaxından iştirak etmişlər. Əlbəttə, məscidlər də kitabların toplanılması, saxlanması, sayının getdikcə artırılmasını, kitabları saxlamağın və onlardan istifadənin xüsusi qaydalarının yaradılmasını tələb edirdi. Məhz buna görə ki, məscid kitabxanalarında ayrıca kitabdar (kitabxanaçı) vəzifəsi var idi. Ən savadlı ruhanilərin bu vəzifədə çalışması, kitabxanaları idarə etməyi, kitabxanaların quruluşuna, texniki təchizatına, kitab fondlarının zənginləşməsinə kömək göstərməyi, kitabxana fondlarının mühafizə olunması, düzgün saxlanması, düzülüş sistemlərinin yaradılması, kitabların oxuculara verilməsi qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, fondda olan kitabların siyahılarının tərtibi və s. məsələlərin həll edilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Məscid və mədrəsə kitabxanalarının taxçaları sonralar kitab dolablarına və rəflərinə, siyahılar isə kitabxana kataloqlarına çevrildi. Kitabxanaların digər texniki avadanlıqlarının uzun illər boyunca keçdiyi inkişaf yolu kitabxanaçılıq fikir-

lərinin təşəkkül dövrü olmuşdur. Məhz bu inkişaf zəminində meydana gələn fikirlər zaman keçdikcə formalaşmış və elmi fikirlərə çevirilmişdir.

XI-XII əsrlərdə Gəncədə, Şirvanda ictimai, saray və şəxsi kitabxanaların yaranması Azərbaycanda kitabxana işinin daha geniş vüsət almasına səbəb olmuş, onu mədəniyyət, maarif və təhsil sisteminin əsas sahələrindən birinə çevirmişdir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmi, dövlət, saray və şəxsi kitabxanalar şəbəkəsinin genişlənməsi kitabxana işinin cəmiyyətdəki rolunun və yerinin müəyyənləşdirilməsi, kitabxana işinin elmi əsaslar üzərində qurulması, məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi üçün elmi fikirlərin meydana çıxması zərurətini irəli sürmüşdür. Məhz bunun nəticəsidir ki, görkəmli şairlərimiz, yazıçılarımız, alimlərimiz, filosoflarımız kitabxana işinin fəlsəfi əhəmiyyəti, vəzifələri, cəmiyyətdəki rolu, kitab mədəniyyətimizin, tariximizin qorunub saxlanılması, kitabxana işinin elmi-nəzəri və təcrübi problemləri haqqında çox qiymətli nəzəri fikirlər söyləmiş, kitabxana işini mədəniyyətin, təhsil sisteminin, elm və maarifin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişlər. Belə fikirlərə Xaqani-nin, Nizaminin, Xətəinin, Xətib Təbrizinin, Bəhmənyarın, Nəsirəddin Tusinin, Rəşiddədinin və başqalarının əsərlərində daha geniş yer verilmişdir. Kitabxanaya böyük qiymət verən Nizami kitabı «dürr», kitabxanayı «bilik xəzinəsi», «dürr ümman» adlandıırırdı. Böyük şairimizin kitabxanayı yüksək dəyərləndirməsi bəşəriyyət tarixində öz dövrünə görə ən

böyük qiymətdir və öz əhəmiyyətinə görə ən uca zirvəyə qalxmışdır.

XIII əsrdə Azərbaycan alimi N.Tusinin rəhbərliyi ilə yaradılmış Marağa rəsədxanası kitabxanasının təşkili olduqca böyük mədəni nailiyyət idi. Azərbaycan tarixində ilk elmi kitabxana kimi fəaliyyət göstərmiş bu kitabxanada 400.000 nüsxədən artıq kitabın toplanılması, fondun təşkili, düzülüşü və saxlanması, məlumat sisteminin yaradılması sahəsində aparılan işlər, meydana çıxan ideyalar kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsini zənginləşdirirdi. Artıq kitabxana fondunun təşkili, qorunub saxlanması, oxuculara xidmət işinin, məlumat sisteminin qaydaya salınması haqqında ilk nəzəri fikirlər meydana gəlib formalaşırdı. Kitabxana fondunun düzülüşü üsulları və kataloqların tərtibi sahəsində xeyli təcrübi işlər görülmüşdü.

Görkəmli ziyahılarımızın söylədiyi nəzəri-fəlsəfi fikirlər Azərbaycan kitabxanaşünaslığının möhkəm özülü kimi onun yolunu işıqlandırmış, kitabxanaşünaslığın sistemləşmiş şəkildə formalaşmasını, elmi biliyə çevrilməsini əsaslandırmışdır.

XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin çiçəklənməsi ilə əlaqədar kitabxana işi sözün həqiqi mənasında mədəni hadisəyə çevrilmiş, dövlət kitabxanası yaranmış, kitabxana işi haqqında şah fərmanı imzalanmışdır. Kitabçılıq və kitabxana işi haqqında yeni nəzəri fikirlər yaranmış, onların cəmiyyətdəki rolu və əhəmiyyəti, kitabxana fondlarının təşkili, uçot və

qeydiyyatının aparılması, qorunub saxlanması haqqında elmi fikirlər meydana çıxmışdır.

Bütün bu işlərin görülməsində Şah İsmayıl Xətəinin xidmətləri çox böyük olmuşdur. Öz əsərlərində kitabı tərbiyə, nəsihət, elm mənbəyi kimi yüksək qiymətləndirən Şah İsmayıl dövlət kitabxanasının yaradılması haqqında xüsusi fərman imzalamışdır. Dövlət kitabxanasının yaradılmasına böyük əhəmiyyət verən Şah İsmayıl Xətai həmin fərmanda kitabxananı təşkil etməyin qaydalarını da müəyyənləşdirmişdir ki, bu da kitabxanaşünaslıq baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda kitabxanaların və kitabxana işinin inkişafı sahəsində sonrakı əsrlərdə, xüsusilə XIX əsrin ikinci yarısında daha ciddi addımlar atılmışdır ki, bu da ölkədə mətbuatın yaranması, kitab nəşrinin genişlənməsi, mətbəələrin açılması, məktəb kitabxanalarının təşkili, ictimai və şəxsi kitabxanaların çoxalması ilə əlaqədar idi.

XIX əsrdə görkəmli yazıçılarımızdan A.A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, N.Nərimanovun təhsil və tərbiyə yönümündə, məktəblərin, mədəni-maarif müəssisələrinin təşkili istiqamətində apardıqları elmi-pedaqoji işlər, öz əsərlərində bu vacib sahələrin əhəmiyyət və vəzifələri haqqında irəli sürüb əsaslandırdıqları elmi-nəzəri fikirlər kitabxanaçılığın inkişafına da olduqca mühüm təsir göstərmişdir. Azərbaycanda kitabxanaşünaslığın elmi əsaslarının formalaşmasında XIX əsrin ikinci rübündə (1875) Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu ilə nəşrə baş-

lamış ilk mətbu orqanı «Əkinçi» qəzetinin və XX əsrin əvvəllərində (1906) Cəlil Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalının xidmətləri xüsusilə əvəzsizdir. Həmin mətbu orqanların səhifələrində kitabxanaların açılması və kitabxana işi məsələlərinə dair dərc edilən məqalələr o dövrdə kitabxanaların vəzifələrini və cəmiyyətdə yerini müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malik idi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə milli kitab, milli kitabxana ideyalarının, elmi-nəzəri fikirlərinin meydana gəlib formalaşmasında da ilk addımlar atılmış, milli kitabxanamızın inkişafı, kitabxanaların xalqın təhsil, tərbiyə və mədəni inkişafındakı mövqeyinin və yerinin müəyyənləşdirilməsində mühüm işlər görülmüşdür.

XIX əsrin axırlarında görkəmli yazıçı, ictimai xadim Nəriman Nərimanovun Bakıda ilk ümumaçıq kitabxana-qiraətxananı yaratması, kitabxanaçılıq sahəsində fəaliyyət göstərməsi kitabxana işinin təsir dairəsini, ənənəvi forma və üsullarını xeyli genişləndirmiş, ona yeni keyfiyyət göstəriciləri gətirmişdir. N.Nərimanovun kitabxanasının mədəni-maarif fəaliyyəti sonradan yaranan Azərbaycan kitabxanaları üçün nümunə rolunu oynamışdır. Kitabxanada ayrı-ayrı dərəcələrin yaradılması, dram əsərlərinin səhnəyə qoyulması, kitabların müzakirəsinin keçirilməsi böyük yenilik olmaqla yanaşı, həm də kitabxa-

naşünaslıq elmi fikrini zənginləşdirirdi. Heç təsadüfi deyil ki, bu kitabxana-qiraətxananın fəaliyyətini M.Ə.Rəsulzadə yüksək qiymətləndirmişdir. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə bu kitabxana-qiraətxana haqqında məqalə yazmış, ümumiyyətlə, kitabxanaların cəmiyyətdə mühüm rol oynadığına, böyük mədəniyyət ocağı kimi tərbiyə, təhsil, milli oyanış mərkəzi olduğuna yüksək qiymət vermişdir.

1905-ci il rus inqilabından sonra çar senzurası ictimai ittifaq və cəmiyyətlərin yaradılmasına icazə vermişdi. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində milli şüurun oyanmasına, milli məktəblərin açılmasına, milli mədəni-maarif müəssisələrinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirən cəmiyyətlər meydana gəlmişdi. Bu cəmiyyətlər Azərbaycan milli mədəniyyətinin tərəqqisi və inkişafı, milli ideologiyanın formalaşması sahəsində mühüm işlər görürdü. Bunlardan «Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti», «Nəşri-maarif», «Nicat», «Səadət», «Ədəbi yurd», «Səfa» kimi yarı siyasi, yarı milli mədəniyyət cəmiyyətlərini göstərə bilərik. Bu cəmiyyətlər məktəblər açmaqla, mədəni-maarif işləri aparmaqla yanaşı, kitabxanalar, qiraətxanalar təşkil etmək, onların işini istiqamətləndirmək, bu müəssisələri milli mədəniyyət mərkəzinə çevirmək, milli kitab, milli qiraətxana məsələlərini əsaslandırmaq, yeni iş üsullarını formalaşdırmaq sahəsində də mühüm fəaliyyət göstərirdilər.

Beləliklə, qısa tarixi ümumiləşdirmələrdən məlum olur ki, Azərbaycanda kitabxanaçılıq fikri

çox qədim zamanlardan meydana gəlsə də, əsasən XIX əsrin axırları - XX əsrin əvvəllərində sistemləşdirilmiş elmi fikir kimi formalaşmağa başlamışdır. XX əsrin 30-50-ci illərindən etibarən isə kitabxanaşünaslıq sahəsində elmi əsərlər, araşdırmalar, tədqiqatlar meydana gəlmiş, kitabxanaşünaslıq müstəqil elm kimi təşəkkül tapıb inkişaf etməyə başlamışdır.

2.1. Azərbaycanda kitabxanaşünaslığın inkişafı (1920-2000-ci illər)

1920-ci ilin aprel ayında Qırmızı bolşevik ordusunun Azərbaycanı işğal etməsi Demokratik Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə son qoydu, ölkədə Azərbaycan Sovet Respublikası yarandı. Azərbaycan Sovet hökuməti tezliklə Rusiyanın tərkib hissəsi kimi orada tətbiq edilən qayda və qanunları, xüsusilə maarif, mədəniyyət və xalq təhsili sahəsində aparılan islahatları respublikamızda da həyata keçirməyə başladı. Mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi olan kitabxana işi sahəsində islahatlar Rusiyadakı islahatlara müvafiq qaydada, əksər hallarda isə yerli şərait, milli adət və ənənələr nəzərə alınmadan həyata keçirilirdi. Xüsusilə islam dininə, islam mədəniyyətinə düşmənçəsinə münasibət göstərilir, bu məsələlərə aid kitabxanaların fondlarında saxlanılan kitabların oxunması qadağan olunur, fondlardan çıxarılıb məhv edilirdi.

Xalqımızın bir çox milli adət-ənənələrinə qarşı qeyri-humanist münasibət hökm sürürdü.

Sovet dövlətinin ilk dekretləri ilə Azərbaycanın ərazisində olan bütün kitabxanalar milliləşdirildi. Kitabxana işinə vahid rəhbərlik müəyyənləşdirildi. Azərbaycanda bütün elm, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə sisteminə rəhbərlik Xalq Maarif Komissarlığına tapşırılmışdı. Bu dövrdə dövlət yeni kitabxanalar açılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Yeni kitabxanaların yaranması və sayının çoxalması onların mütəxəssis kadrlarla təmin edilməsini və kitabxana işinin elmi əsaslar üzərində qurulmasını tələb edirdi. Kitabxana işinin idarə olunması, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili kitabxana işinin elmi əsaslarının işlənilib hazırlanmasını və ümumiyyətlə, kitabxanaçılıq fikrinin inkişaf etdirilməsini, elmi-metodik işin genişlənməsini ciddi bir problem kimi qarşıda qoyurdu. Məhz kitabxanaşünaslığın inkişaf etdirilməsinə ciddi tələbatın əmələ gəldiyi bir şəraitdə Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığı təşəkkül tapmağa başladı. Bu inkişaf asanlıqla getmirdi. Respublikada kitabxana işinin nəzəri problemlərini araşdırma bilən, yeni şəraitdə cəmiyyətin tələbatına cavab verə bilən, elmi-nəzəri fikirlər irəli sürməyi bacaran mütəxəssis kitabxanaçılar yox dərəcəsi idə. Mövcud kitabxanaçıların bir qismi yeni kitabxanaçılıq ideologiyasına uyğunlaşmağa çətinlik çəkirdilər, bəzi hallarda isə uyğunlaşmaq fikirləri yox idi. Məhz belə bir çətin və mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan sovet kitabxanaşü-

naslığı¹ ilk addımlar atmağa, təşəkkül tapıb formalaşmağa başlamışdı.

Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığı tarixinin ətraflı tədqiq edilib öyrənilməsinə söykənərək belə bir fikir ifadə etmək olar ki, onun inkişaf tarixi iki mərhələdən ibarət olmuşdur:

1. Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının təşəkkülü və formalaşması mərhələsi (1920-1950-ci illər):

2. Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının müstəqil bir elm kimi inkişafı mərhələsi (1950-1992-ci illər).

İndi isə bu mərhələləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

2. 2. Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının təşəkkülü və formalaşması mərhələsi (1920-1950-ci illər)

Olduqca çətin və mürəkkəb bir dövrə yeni iqtisadi siyasətin, sənayeləşmənin, kollektivləşmənin həyata keçirilməsi və nəhayət, Böyük Vətən müharibəsi illərinə təsadüf edən bu mərhələ Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının təşəkkülü və inkişafı

¹ 1. Sovet kitabxanaşünaslığının yaranması haqqında dərsliyin əvvəlində mə'lumat verilmişdir. Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığına sovet kitabxanaşünaslığının tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır.

tarixində mühüm rol oynamışdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının bünövrəsinə ilk daşlar qoyulmağa başlanmışdır. İlk sovet kitabxanaçı kadrların hazırlanması, kitabxana işinin ayrı-ayrı sahələrinin öyrənilməsinə dair ilk elmi konfransların keçirilməsi, kitabxanaşünaslığa dair ilk elmi məruzələrin təşkili, kiçik araşdırmaların aparılması, kitabxana texnologiyasına dair elmi-metodik materialların hazırlanması, işin elmi əsaslarla qurulması, kitabxanalarda təsnifat cədvəllərinin tətbiqi, kitabxana fondlarının düzülüşü, kitabxana kataloqlarının yaradılması, metodik işlərin aparılması məhz bu dövrə təsadüf edir. Ciddi ideoloji mübarizə şəraitində həyata keçirilən bu tədbirlərdə Azərbaycan kitabxanaçıların, kitabxanaşünaslarının bir neçə nəsli iştirak etmiş, öz yaradıcı əməkləri ilə Azərbaycan kitabxanaşünaslığının inkişafına böyük töhfə vermişlər. Elə buna görədir ki, respublikamızda sovet hakimiyyətinin ilk illərindən yeni kitabxanalar təşkil etmək, onların fondunu yaratmaq, bütünlükdə kitabxana texnologiyasını qaydaya salmaq, kitabxana işindən baş çıxaran, əhaliyə kitabxana xidmətinin elmi metodlarını bilən kadrlar hazırlamaq vəzifəsi qarşıya çıxmışdı. Bu mühüm məsələnin həlli kitabxanaşünaslıq fikrinin inkişafına diqqətin artırılmasını tələb edirdi. Əlbəttə, yaxın müddətdə bu məsələni həll etməyin mümkün olmamasını nəzərə alaraq Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Rusiyanın iş təcrübəsindən istifadə etməyi, həmçinin oradan kadrlar dəvət etməyi məs-

ləhət bildi. Tezliklə Rusiyadan kitabxanaşünaslığın nəzəri, təcrübi və metodik məsələlərinə dair ədəbiyyat alındı və yerlərdə bu işlərin həyata keçirilməsinə kömək etmək üçün mütəxəssislər göndərildi. Yeni kitabxanaların fondlarını və kataloq sistemlərini təsnif və təşkil etmək, mövcud kitabxanaların fondlarını yeni əsaslar üzərində qurmaq üçün Onluq təsnifata və İkireqəmli cədvələ keçildi. Onluq təsnifatı və İkireqəmli cədvəli tətbiq etmək üçün kitabxana işçiləri üçün metodik müşavirələr, konfranslar və kurslar təşkil edilməyə başlandı. Belə tədbirlərdə kitabxana işinin nəzəriyyəçiləri ilə yanaşı olaraq, praktiklər də yaxından iştirak edirdilər. Bütün bu tədbirlər geniş miqyasda və ciddi ardıcılıqla keçirildiyindən respublikada kitabxanaçılıq fikrinin inkişafı və yayılması üçün əlverişli şərait yaranmışdı.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində və bərpa dövründə kitabxana işinin inkişafına təsir göstərən amillərdən biri ixtisaslı kitabxanaçı kadrların hazırlanması olmuşdur. Doğrudur, bu dövrdə ixtisaslı kitabxanaçı kadrların hazırlanması üçün heç bir şərait yox idi. Nə tələbə kontingenti, nə də müəllim kadrları vardı. Xalq Maarif Komissarlığı yaxın gələcəkdə ixtisaslı kitabxanaçı kadrların hazırlanması üçün məktəblərin təşkilinin mümkün olmamasını nəzərə alaraq kitabxanaçı kadrlar hazırlayan qısamüddətli kursların təşkilinə üstünlük verməyə başladı. Belə kursların tədris planları elə tərtib edilirdi ki, burada ümumtəhsil fənləri ilə yanaşı kitabxana işinin nəzəriyyəsinə və praktikasına dair fənlərə də xüsusi diq-

qət yetirilirdi. İxtisas fənləri üzrə müəllim kadrları təcrübəli kitabxana işçiləri arasından seçilirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində aylıq, iki aylıq, üç aylıq, altı aylıq 30-cu illərdə isə illik kitabxanaçılıq kursları təşkil edilməyə başlamışdı.

Respublikamızda ilk kitabxanaçılıq kursları 1920-ci ildən açılmağa başlamışdı. Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı məktəbdənkənar işlər şöbəsinin kitabxana yarımşöbəsi 1920-ci ilin avqust-sentyabr aylarında XI ordunun siyasi şöbəsi ilə birlikdə 90 nəfərlik kitabxanaçılıq kursu təşkil etdi. Kursu qurtaranların 60 nəfəri Maarif Komissarlığından, 15 nəfəri XI ordudan, 15 nəfəri Azərbaycan ordusundan idi. Beləliklə, respublikada kitabxanaçı kadrlar yetişdirmək üçün kurs şəbəkələrindən istifadə etmək mühüm vasitəyə çevrilmişdi. 1920-1930-cu illərdə Bakı şəhəri ilə yanaşı olaraq, Gəncədə, Şəkiddə, Naxçıvanda və digər qəza mərkəzlərində də ixtisas kursları meydana gəlməyə başladı.

Məlum olduğu kimi, 20-ci illərdə Azərbaycanda kənd əhalisinə kitabxana xidməti əsasən kənd qiraət komaları tərəfindən həyata keçirilirdi. Kəndlərdə qiraət komalarının geniş şəbəkəsi yaradılmışdı. Baş Siyasi Maarif İdarəsi dəfələrlə qiraət komalarını ixtisaslı kadrlarla təmin etmək üçün 1925-ci ildə Bakıda, 1927-ci ildə Bakı və Gəncədə 1928-ci ildə Şəkiddə və s. kurslar təşkil etmişdi. Bakıda kitabxanaçı kadrları kitabxana birləşmələrinin rəyasət heyəti bölmələri, dərnekələri və birləşmələrin rəyasət heyəti tərəfindən hazırlanırdı. Belə birləşmələr öz struktu-

ru etibarını ilə metodik mərkəzi xatırladırdı. Birləşmələrdə aparılan işin daha çox elmi-metodik xarakter daşması respublikada kitabxanaşünaslıq fikrinin inkişafına müsbət təsir göstərirdi.

20-ci illərdə dövlət orqanları ilə yanaşı olaraq Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Şurası da kitabxanaçı kadrların hazırlanması işində yaxından iştirak edirdi. AHİMS 1925 və 1929-cu illərdə kitabxanaçılıq kursları təşkil etmişdi. Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı kursların təşkilinə, xüsusilə kurslarda dərs deyəcək müəllim kadrların seçilməsinə diqqət yetirirdi. Belə kurslarda dərs demək üçün əsasən nazirliyin və böyük kitabxanaların rəhbər işçiləri, görkəmli alimlər, mədəniyyət və incəsənət xadimləri cəlb edilirdi. 20-30-cu illərdə Moskva və Leningrad şəhərlərində görkəmli kitabxanaşünaslar, kitabxana işinin rəhbər xadimləri də bu kurslarda dərs deməyə dəvət edilirdilər. Məsələn, 1934-cü ildə Bakı şəhərində təşkil edilmiş kursda Leningrad Kitabxanaçılıq İnstitutu kitabxanaşünaslıq kafedrasının müdiri dosent V.F.Saxarov və Moskva Kitabxanaçılıq İnstitutunun dosenti V.Usov mühazirələr oxumuşdular. Beləliklə, 20-30-cu illərdə Azərbaycanda peşəkar kitabxanaçı kadrlar hazırlamaq üçün təşkil edilən kurslar eyni zamanda kitabxanaşünaslığın inkişafında və formalaşmasında da mühüm rol oynayırdı. Belə kursların tədris planlarına kitabxana işinin nəzəri və təcrübə məsələlərinə dair ixtisas fənlərinin salınması, həmin fənlərin müəllimlər və müdavimlər tərəfindən öyrənilməsi ki-

kitabxanaçılıq biliklərinin təbliği üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Digər tərəfdən bu fənləri tədris edən müəllimlər rus dilində kitabxanaşünaslığa dair mövcud ədəbiyyatın əldə edilməsi, öyrənilməsi və Azərbaycan kitabxanalarında tətbiqi üçün xeyli iş görürdülər. Bu dövrdə yaranmış tədris ədəbiyyatı Azərbaycan kitabxanaşünaslığının təşəkkülünə kömək edən ilk vəsaitlər idi. Belə vəsaitlər bilavasitə rus kitabxanaşünaslıq ədəbiyyatının tə'siri altında yazılsa da, yerli şərait, Azərbaycan kitabxanalarının iş təcrübəsi də nəzərə alınırdı. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kitabxanaşünaslığa dair xeyli ədəbiyyat tərcümə edilmişdi ki, bu da milli kitabxanaşünas kadrların yetişdirilməsinə müsbət tə'sir göstərirdi.

Bu əsərlərə misal olaraq kitabxana təsnifatına, kitabxana fondlarına, kitabxana kataloqlarına və oxuculara kitabxana işinin təşkili məsələlərinə dair ədəbiyyatı və s. göstərmək olar. Bunların içərisində 1920-ci ildən Azərbaycanda yeni yaranan və mövcud kitabxanalarda tətbiq olunmağa başlayan Onluq təsnifat və İkirəqəmli cədvəl mühüm yer tuturdu. Onluq təsnifatın tərtibi mürəkkəb bir proses olduğundan kitabxanaçıların yaradıcılıq fəallığının artmasına, bu təsnifatın elmi əsaslarının öyrənilməsinə ciddi tələbat əmələ gətirmişdi ki, bu da öz növbəsində yeni-yeni kitabxanaşünasların yetişməsinə səbəb oldu. Onluq təsnifatın kitabxanalarda tətbiqi haqqında respublika mətbuatında elmi-metodik xarakterli yazılar meydana çıxmağa başlamışdı. Belə

yazılarda Azərbaycanın kitabxanaçılıq təcrübəsi öz əksini tapır, yeri gəldikcə ümumiləşdirmələr aparılırdı.

20-ci illərdə kitabxana işi sahəsində həyata keçirilən mühüm tədbirlər, mövcud kitabxanaların milliləşdirilib ümumxalq kitabxanasına çevrilməsi, kütləvi surətdə yeni kitabxanalar açılması, milli kitabxananın yaradılması, respublika əhəmiyyətli elmi kitabxanaların təşkili, mütəxəssis kitabxanaçılar hazırlamağa təşəbbüs göstərilməsi və ümumiyyətlə, cəmiyyətdə kitabxana işinin inkişafına kömək göstərən ictimai fikrin formalaşması kitabxanaşünaslıq fikrinin təşəkkül və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda kitabxanaçılıq fikrinin inkişafına 20-ci illərdə SSRİ-də formalaşmağa başlamış sosialist kitabxanaşünaslığının böyük tə'siri olmuşdur. SSRİ məkanında vahid kitabxanaçılıq nəzəriyyəsi olan sosialist kitabxanaşünaslığının müddəaları yayılmağa başlamışdı. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, sovet hakimiyyətinin ilk illərində Moskvada, Leninqradda və digər böyük şəhərlərdə kitabxanaşünaslığa dair elmi mərkəzlər, elmi jurnallar yaranmış, yüksək ixtisaslı kitabxanaçı kadrlar hazırlayan ali məktəblər meydana gəlmişdi. Belə müəssisələrdə xeyli kitabxanaşünas kadrlar çalışır, gənc elm sahəsi kimi formalaşmağa başlayan kitabxanaşünaslıq sahəsində tədqiqatlar aparılırdı.

Azərbaycanda Rusiyanın kitabxanaşünaslıq sahəsindəki təcrübəsindən geniş surətdə istifadə edil-

məyə başlanmışdı. Azərbaycanda təşkil edilən ilk kitabxanaçılıq kurslarında Rusiyada tərtib edilmiş tədris planların, dərsliklər və dərs vəsaitləri əsas götürülürdü. Xüsusilə yeni kitabxanalar açılarkən Rusiyada hazırlanmış rəsmi sənədlərdən, əsasnamələrdən, nizamnamələrdən yerli şərait nəzərə alınaraq istifadə edilirdi. Bu iş rus dilində olan rəsmi sənədlərin və elmi-metodik vəsaitlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və onların öyrənilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Məhz 20-ci illərdə kitabxanaşünaslıq sahəsində xeyli ədəbiyyat rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Belə nəşrlərə misal olaraq A.Vojqolskinin «Qiraətxana komasında nasıl çalışmalı» (B., 1924); A. Pokrovskinin «Kitabxana işləri» (Xalq kitabxanasında mədəni və ictimai işlər xüsusunda) (B., 1924); «Səhra klub kitabxanalarında siyasi maarif işini nasıl aparmalı» (B., 1925); A.M.Belovun «Mövzu kataloqu nə deməkdir və onu kənd kitabxanalarında nasıl təşkil etməli» (B., 1926); M.İ.Sluxevskinin «Qiraət komasında qəzetə işləri» (B., 1926); S.Filippovun «Qiraət komasının məlumat işləri» (B., 1927); T.Q.Flommun «Kitab kəndliyə nə verir» (B., 1929) və s. əsərləri göstərmək olar. Rus dilindən tərcümə edilən bu kiçik həcmli vəsaitlər respublikamızda kitabxanaşünaslıq fikrinin inkişafına mühüm təsir göstərməklə yanaşı praktik cəhətdən də böyük əhəmiyyət kəsb edir, bilavasitə kitabxana quruculuğu təcrübəsinə xidmət edirdi. Bu cür əsərlərdə kitabxanaşünaslığın nəzəri məsələlərinin işıqlandırılmasına ciddi əhəmiyyət ve-

rildiyindən onların milli kitabxanaşünas kadrların yetişdirilməsi sahəsində əhəmiyyəti əvəzedilməz idi. Kitabxana işinin nəzəri məsələləri ilə məşğul olan milli kitabxanaşünaslar bu səpkili əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinə, onların kitabxana ictimaiyyəti arasında təbliğ edilməsinə, öyrənilməsinə ciddi sə'y göstərirdilər.

20-ci illərdə respublikamızda kitabxana işinin inkişafına ən çox təsir göstərən elmi əsər Onluq təsnifat cədvəli olmuşdur. Respublikamızda geniş kitabxanalar şəbəkəsinin yaranmağa başlaması Onluq təsnifat cədvəlinə ciddi tələbat əmələ gətirmişdi. Onluq təsnifatı tətbiq etmədən nə mövcud kitabxanalar, nə də yeni yaranan kitabxanalar fəaliyyət göstərə bilməzdi. Ona görə də Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı bu cədvəlin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və onun kitabxanalarda tətbiq edilməsinə metodik kömək məqsədi ilə işçi qrupları yaratmışdı. Belə işçi qruplarına respublikamızın görkəmli milli kadrları daxil edilmişdi. İşçi qrupları Onluq təsnifatı və digər əsərləri təkcə Azərbaycan dilinə tərcümə etməklə kifayətlənmir, onların tətbiqi üçün yerli şəraitə uyğun metodik işləmələr, vəsaitlər hazırlayırdılar. Metodik işləmələrdə və vəsaitlərdə milli xüsusiyyətlər də nəzərə alınırdı ki, bu da milli kitabxanaşünaslığımızın inkişafına zəmin yaradırdı.

Onu qeyd etmək kifayətdir ki, 20-ci illərdə Onluq təsnifatın 10-a qədər nəşri çap edilmişdi. Bunlardan yarıya qədəri ancaq rus dilindən tərcümə edilən nəşrlər idi. Beş nəşri isə milli kitabxanaşü-

nəşləməsinin ilk müəhədlərindən olan M.H.Rzaquluzadə tərəfindən tərcümə olunmuşdu. O, Onluq təsnifat cədvəlini təkcə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etməklə kifayətlənmiş, onu milliləşdirmiş, milli ədəbiyyatımızın, elmimizin təsnifatda yer tutması üçün xüsusi bölmələr və rubrikalar, metodik işləmələr əlavə etmişdir. M.H.Rzaquluzadə 1938-ci ildə Onluq təsnifatın iki nəşrini: «Onluq klassifikasiya (kütləvi kitabxanalar üçün)» və «Onluq klassifikasiya cədvəli (kiçik kitabxanalar üçün)» hazırlayıb buraxdırmışdı. Bu nəşrlər uzun müddət Azərbaycanın kiçik kitabxanalarında, xüsusilə kənd kitabxanalarında tətbiq edilmişdir.

M.H.Rzaquluzadə həmçinin sovet hakimiyyətinin ilk illərindən Azərbaycan kitabxanalarında tətbiq edilən ikirəqəmli cədvəlin (Ketter üsulu üzrə) Azərbaycan variantının müəllifi olmuşdur. 20-30-cu illərdə bu cədvəlin 4 nəşri (1927, 1932, 1935, 1939-cu illərdə) buraxılmışdır.

Həm Onluq təsnifat cədvəlinin tərcüməçisi, həm də kiçik kitabxanalar üçün onluq təsnifat cədvəllərinin tərtibçisi kimi çıxış edən M.H.Rzaquluzadə Azərbaycan kitabxanaçılarının onluq təsnifat cədvəlinin və iki rəqəmli cədvəllərin elmi əsaslarını öyrənməsində yaxından iştirak edir, respublikamızda kitabxanaşünaslığın təşəkkülü və inkişafına əhəmiyyətli kömək edirdi. 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq 40-cı illərə qədər öz kitabxanaçılıq fəaliyyətini ardıcıl olaraq davam etdirən M.H.Rzaquluzadə respublikamızda kitabxanaşün-

nəşliq fikrinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan praktik kitabxanaçılar nəslinə daxildir. Məhz bu nəsil öz fədakar əməyi ilə vətən kitabxanaşünaslığının formalaşmasında yaxından iştirak etmişdi.

20-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda kitabxanaşünaslığa dair tərcümə əsərləri ilə yanaşı olaraq orijinal əsərlər də yaranmağa başlamışdır. Belə əsərləri iki yerə bölmək olar. Bunlardan birincisi müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc edilən məqalələr idi. Belə məqalələr əsasən metodik xarakter daşıyır, bu və ya digər kitabxanaların iş təcrübəsinə, dövlət qərarları və göstərişləri ilə əlaqədar rəhbər materiallara, kitabxanaların qarşısında duran vəzifələrə həsr edilirdi. Bu tipdən olan məqalələrə «Komunist», «Yeni yol», «Бакинский рабочий», «Gənc işçi», «Müəllim qəzeti», «Ədəbiyyat qəzeti», «Şərq qapısı», «Azərbaycan gəncləri», «Sovet kəndi» və s. qəzetlərin və jurnalların səhifələrində rast gəlmək olardı. Onların içərisində sırf nəzəri xarakter daşıyan məqalələr də az deyildi.

Buna misal olaraq təcrübəli pedaqoq Kələntərlinin «Maarif işçisi» jurnalının 1927-ci il 3-cü sayında dərc etdirdiyi məqaləni göstərmək olar. Müəllif yazırdı: «Maarif bir binaya təşbeh edilərsə, məktəb onun bünövrəsi, məktəbdənkənar təhsil onun divarları, sərbəst oxu isə onun səqfi yerini alır, bütün binanı bir-birinə birləşdirən sement isə kitabdan ibarətdir.»

Müəllifin məcazi mə'nada irəli sürdüyü bu fikirdən tam aydın olur ki, mütaliə prosesi ümumi-

likdə təhsil sisteminin məhək daşdır. Onsuz heç bir təhsil yoxdur. Əlbəttə, mütaliə haqqında irəli sürülən bu fikirlər primitiv şəkildə olsa da kitabxana işini təhsil sisteminin əsas sahələrindən biri kimi qiymətləndirir və onsuz həqiqi təhsilin olmadığını bəyan edir.

Buna bənzər fikir 50-ci illərdə Azərbaycanın görkəmli xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov tərəfindən də söylənilmişdir. Müəllif yazırdı: «Bizdə mütaliə etmək verdişinin kütləvi hal almaması böyük bir bədbəxtlikdir. Məktəb şagirdlərə bütün elmləri tamamilə öyrətmək imkanına malik deyildir. Məktəb ancaq yol göstərə bilər, məktəbin borcu şagirdi bu yolu əzm və iradə ilə keçməyə alışdırmaqdır. Mütaliə mədəniyyəti bütün şagirdlərə yemək-ichmək kimi əbədi bir tələb, əbədi bir ehtiyac şəklini almadan elmin heç bir sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq, irəli getmək mümkün deyildir.» (Azərbaycan dili, B., 1957, s.47.)

Bu parçalardan göründüyü kimi mütaliə haqqında fikirlər müxtəlif zaman kəsiyində söylənməsinə baxmayaraq bir-birini tamamlayır və kitabxanaşünaslığın nəzəri problemlərinə toxunulur.

20-30-cu illərdə kitabxanaşünaslığa dair çoxsaylı qəzet və jurnal məqalələri ilə yanaşı olaraq orijinal kitabçalar da meydana çıxmışdı ki, bu da kitabxana işi və kitabxanaçılıq fikrinin inkişafında özünəməxsus əhəmiyyətli yer tutmaya bilməz. Bunlara misal olaraq 20-ci illərdə bir-birinin ardınca kitabxanaşünaslığa dair dörd kitab nəşr etdirmiş Ə.Ə.Seyidzadəni göstərə bilərik. Öz dövrünün gör-

kəmli ziyalılardan biri olan və 40-70-ci illərdə ədəbiyyatşünas kimi tanınan Ə.Ə.Seyidzadə uzun müddət kitabxanaçılıq sahəsində fəaliyyət göstərmiş, bu sahədən baş çıxaran bir mütəxəssis kimi yetişmişdir. Məhz buna görədir ki, onun bu əsərləri 20-ci illər Azərbaycan kitabxanaşünaslığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu əsərlər aşağıdakılardır: «El kitabxanalarında kitablar necə yazılmalı və necə təsnif edilməlidir». (B., 1992. 48 c); «Kitabın gücü və əhəmiyyəti nədir.» (B., 1922, 26 s.); «Kitabxana nədir və ümumən necə kitabxanalar olur» (B., 1922, 46 c.).

Göstərilən əsərlər öz məzmunu və əhatə dairəsi ilə olduqca kiçik texniki məsələləri əhatə etsə də Azərbaycan kitabxanaşünaslığının təşəkkülü dövrü üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Ə.Ə.Seyidzadə professional kitabxanaşünas olmasa da, zamanın nəbzini tuta bilmiş, dövrün tələbatına cavab olaraq, kitabxana quruculuğu prosesində zəruri olan məsələləri həll etməyə çalışmışdır.

Ə.Ə.Seyidzadənin elmi yaradıcılığında zamanla ayaqlaşan, kitabxana işi prosesini məntiqi ardıcılıqla əks etdirməyə çalışan bir sistem hiss edilməkdədir.

Ə.Ə.Seyidzadənin ilk əsərində kiçik türk kitabxanalarının açılma qaydaları haqqında elmi tövsiyələr verilir, konkret misallar əsasında ümumiləşmələr aparılır.

İkinci kitabında müəllif artıq təşkil edilmiş kitabxanaların vəzifələrini müəyyənləşdirir. El kitabxanalarının nə olduğunu, cəmiyyətdə onun rolunu və

mövqeyini müəyyənləşdirməklə, kitabxanaların texnoloji proseslərinin həllinə keçir. Kitabxanaya daxil olan kitabların işlənməsi, təsnif edilməsi, kitabxana kataloqlarında və kitabxana fondlarında yerləşdirilməsi məsələlərini izah edir, tövsiyələr verir.

Üçüncü kitabında kitabxananın təhsil və tərbiyə prosesində yerinə yetirdiyi vəzifələri aydınlaşdırmaqla kitabxanaların tipləri və növləri problemlərinə toxunmağa çalışır və az da olsa məsələyə aydınlıq gətirir.

Nəhayət, dördüncü kitabında Ə.Ə.Seyidzadə kitabın gücü və əhəmiyyəti haqqında, kitabın mədəni quruculuqda, maarif işində, elmi tərəqqidə rolu haqqında məlumat verməklə inkişaf etmiş cəmiyyətdə kitabsız yaşamağın mümkün olmadığını göstərir.

Ə.Ə.Seyidzadənin elmi-kütləvi əsərləri Azərbaycan kitabxanaçılıq fikirlərinin ilk yadigarlarından olmaqla kitabxanaçılıq elminin gələcək təşəkkülündə və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 20-ci illərin kitabxanaçılar nəsli məhz bu əsərlə qidalanmışdır.

Respublikamızda kitabxanaçılıq fikrinin inkişafında Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının yaranmasının (1923) böyük rolu olmuşdur. Kitabxananın açılması tez bir zamanda ciddi canlanmaya, səriştəli, kitabxana işindən az-çox başı çıxan kadrların bu kitabxananın ətrafında toplaşmasına səbəb oldu. Az bir müddət içərisində kitabxananın fəaliyyətində, təşkilatı və metodik iş sahəsində əhəmiyyətli dönüş

yarandı. Kitabxana fondunun ardıcıl komplektləşdirilməsi nəticəsində kitabxana fondu 5 il ərzində sürətlə artaraq, 5 mindən 3 milyon nüsxəyə çatmış, kitabxana fondunun düzülüşündə və sistemli kataloqun tərtibində beynəlxalq onluq təsnifatdan, Ketter cədvəlindən istifadə edilməyə başlanmışdı. Onluq təsnifatın tətbiqi kitabxanada kitabxanaşünaslığın nəzəri problemlərinin öyrənilməsinə və milli kitabxanaşünaslığın təməlinin qoyulmasına böyük tələbat əmələ gətirmişdi. Odur ki, artıq 20-ci illərin axırı, 30-cu illərdə bu kitabxana ölkəmizdə kitabxanaçılıq fikrinin öyrənilməsində əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Kitabxanaya metodik mərkəz statusunun verilməsi onun tədricən respublika kitabxanalarının metodik mərkəzi kimi təşəkkül tapmasına əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Beləliklə, 20-30-cu illərdə respublikamızda kitabxanaçılıq fikrinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində milli kitabxananın xüsusi mövqeyi olmuşdur. Xüsusilə, 30-cu illərdə Dövlət kitabxanasının respublika kitabxanalarının metodik mərkəzi kimi formalaşması onun respublikada kitabxana işinin elmi-metodik təminatında rolunu xeyli artırmış, metodik mərkəzə çevrilməsini təmin etmişdir.

Kitabxananın metodik mərkəz kimi kitabxana işinin müxtəlif sahələrinə dair metodik məktublar, təlimatlar, proqramlar, metodik tövsiyə vəsaitləri tərtib etməyə başlaması onun fəaliyyətində kitabxanaşünaslığın nəzəri məsələlərinin həlli üçün geniş imkanlar açmışdır. Məlumdur ki, belə vəsaitlərin

tərtibi elmi-nəzəri səviyyəyə malik metodistlərin hazırlanmasını tələb edirdi.

Məhz buna görədir ki, Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının artıq 30-cu illərdə respublikamızda kitabxanaşünaslığın, bibliografiyanın və metodik işin mərkəzi kimi fəaliyyət sahəsi bir qədər genişlənmişdir. Doğrudur, bu dövrdə kitabxana hələlik kitabxanaşünaslığa dair böyük həcmli elmi-nəzəri əsərlər yarada bilməmişdi. Ancaq bununla belə kitabxananın bu sahədə apardığı işlər ilk addımlar kimi olduqca qiymətli idi.

1936-cı ildə kitabxananın yanında kitabxanaşünaslıq kabinəsi təşkil edilmişdi. Bu kabinə respublikamızda kitabxanaşünaslığın ilk elmi mərkəzi idi. Kabinənin qarşısında ölkəmizdə kitabxanaların iş təcrübəsini öyrəniş ümumiləşdirmək, qabaqcıl iş təcrübəsini yaymaqla yanaşı, kitabxanaşünaslığın nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi, mühüm məsələlərə dair nəzəri və praktik ədəbiyyat nəşr edilməsi kimi mühüm vəzifələr qoyulmuşdu.

Kabinə bu dövrdə kütləvi kitabxanalar üçün Onluq təsnifat cədvəlini 9 çap vərəqi həcmində nəşr etmiş, kitabxana texnikasına aid 9 adda hesabat formaları tərtib etmiş, «Kənd kitabxanalarının işi», «Kütləvi kitabxanalarda oxuculara xidmət», «Kütləvi kitabxanaların texnikası» və s. vəsaitləri çapa hazırlamışdı. Kabinə həmçinin kitabxana işinin nəzəri və praktik məsələlərinə dair rus dilindən tərcümələr edilməsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Lakin 1938-ci ildə kitabxanaşünaslıq kabinəsinin Xalq Maarif Ko-

missarlığının strukturuna daxil edilməsi onun başladığı işlərin yarımçıq qalmasına səbəb oldu.

Kitabxanaşünaslıq kabinəsinin fəaliyyətində onun ilk müdirlərindən biri Mirzə Həsən Rzaquluzadənin mühüm xidmətləri olmuşdur. O, kitabxanaşünaslıq kabinəsi tərəfindən hazırlanmış materialların, xüsusilə təsnifat cədvəllərinin tərtibində yaxından iştirak etmişdi.

Respublikamızda kitabxanaçılıq fikrinin inkişafında 1938-39-cu tədris ilində Bakı Kitabxanaçılıq Texnikumunun yaradılmasının da mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Texnikumun fəaliyyətə başlaması hər şeydən əvvəl orta ixtisas təhsilli kitabxanaçı kadrlar hazırlığının strukturunun müəyyənləşdirilməsini, ixtisasın xarakteristikasının hazırlanmasını, tədris planlarının, kitabxanaçılıq fənlərinə dair proqramların, dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin yaradılmasını qarşıya qoymuşdu. Doğrudur, bu problemləri az bir zaman kəsiyində həll etmək mümkün deyildi. Ancaq sevindirici hal idi ki, ilk addımlar atılırdı. 1939-cu ildə M.F.Axundov adına Respublika Kitabxanası kitabxanaşünaslıq kabinəsinin texnikumun tələbə və müəllimləri üçün kitabxanaşünaslığa dair vəsait hazırlaması və 58 çap vərəqi həcmində rus dilində olan vəsaiti seçib çapa hazırlaması dediklərimizə misal ola bilər. Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı texnikumda ixtisas fənlərindən dərslər deyəcək müəllimlərin seçilib yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Məlum həqiqətdir ki, ali və orta ixtisas məktəblərində dərslər deyən müəllimlər sözün əsil

mənasında ixtisasın biliciləri olmaqla bərabər, onun nəzəri və praktik məsələlərinin həllində iştirak edən, onun elmi bilik kimi formalaşmasına kömək edən mütəxəssislər olmalıdırlar. Azərbaycan XMK 1940-cı ildə texnikumda ixtisas fənlərindən dərs demək üçün rus bölməsində S.Yəhyazadəni, Azərbaycan bölməsində isə M.H.Rzaquluzadəni müəllim təsdiq etmişdi. S.Yəhyazadə 1924-cü ildən kitatabxana işində işləyirdi. 1933-cü ildə Moskva Kitabxanaçılıq İnstitutunu bitirmişdi. Uzun müddət Azərbaycan Dövlət Ümumi Kitabxanasında, Xalq Maarif Komissarlığının kitabxanaçılıq idarəsində işləmişdi. M.H.Rzaquluzadə isə respublikamızın görkəmli maarif xadimlərindən biri idi. O, tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərirdi. Kitabxanaçılıq işini dərinlən bilirdi. Kitabxanaşünaslıq kabinetinin ilk müdirlərindən biri idi.

Böyük Vətən müharibəsi (1941-1945-ci illər) bütün sahələrdə olduğu kimi kitabxana işinə, həmçinin kitabxanaşünaslığın inkişafına da ciddi zərər vurdu. Bu dövrdə Respublika Kitabxanasında kiçik metodik göstərişlərin tərtibindən başqa elə bir ciddi elmi araşdırmalar aparmaq imkanı yox idi. Respublika Kitabxanası ancaq müharibədən sonrakı illərdə kitabxanaşünaslıq problemlərinin həlli sahəsindəki fəaliyyətini genişləndirmək imkanı əldə etdi. 1948-ci ildə kitabxananın yanında kitabxanaşünaslıq və təvsiyə bibliografiyası kabinetini yarandı. Bu kabinet az müddət içərisində respublikamızda kitabxanaşünaslığın bu və ya digər sahələrinə dair vəsait

lər hazırlamağa, elmi-metodik işlər aparmağa başladı.

1945-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mədəni Maarif Müəssisələri Komitəsinin yaranması və kitabxana işinə rəhbərliyin bu komitəyə tapşırılması kitabxana işinin inkişafına böyük təkan verməklə kitabxanaşünaslığın inkişaf etdirilməsi sahəsində mühüm işlər gördü. Komitənin işində əsas yerlərdən birini də nəşriyyatçılıq fəaliyyəti tuturdu. Komitə 1946-cı ildə xüsusi mətbəə təşkil etmişdi. Bu mətbəədə rəsmi sənədlərlə yanaşı, metodik materialların, kitabxanaşünaslığın müxtəlif sahələrinə dair vəsaitlərin nəşrinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Həmçinin Komitə nəşr işində M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanasına da kömək edirdi. Kitabxana işçilərinə kömək məqsədi ilə 1947-1949-cu illərdə bir neçə vəsait buraxılmışdı: «Məktəb kitabxanası» (məktəb kitabxanaları üçün vəsait) (B., 1947); «M.F.Axundov adına Azərbaycan Respublika Ümumi Kitabxanası». (B., 1947); «Respublika kitabxanalarında kitabxanaların mühafizəsi haqqında». (B., 1947); «Kitabxana kataloqlarından necə istifadə etməli»: (B., 1948); H.Tağıyev. «Kitabxananın iş planını necə tərtib etməli»: (B., 1948)., M.H.Rzaquluzadə. «İkirəqəmli cədvəl». (B., 1948) və s.

Komitənin fəaliyyətində əsas yerlərdən birini də kitabxanaçı kadrlar hazırlanmasına ciddi diqqət yetirmək məsələsi olmuşdu. Komitə ilk növbədə Bakı Kitabxanaçılıq Texnikumunun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün xüsusi tədbirlər

həyata keçirdi, müəllim kadrlarının tərkibinin yaxşılaşdırılması və texnikuma tələbə qəbulunun artırılması üçün mühüm tədbirlər gördü.

Komitə həmçinin Azərbaycanca yüksək ixtisaslı kitabxanaçı kadrların hazırlanmasının mühüm əhəmiyyətini qeyd edərək yuxarı təşkilatlar qarşısında ali təhsilli kadrlar hazırlamaq məsələsini qaldırdı. Komitənin təklifi əsasında Azərbaycan hökuməti 1947-1948-ci tədris ilində Bakı Dövlət Universitetinin filoloji fakültəsinin yanında kitabxanaçılıq şöbəsinin yaradılması haqqında göstəriş verdi. 1948-ci ildə bu şöbəyə 25 nəfər tələbə qəbul edildi. Respublikamızın ən görkəmli ali məktəbi olan Bakı Dövlət Universitetinin yanında kitabxanaçılıq şöbəsinin yaradılması respublika kitabxanaçılığı tarixində çox mühüm hadisə oldu. Şöbənin yaranmasında bu illərdə Mədəni Maarif Komitəsinin sədri, görkəmli yazıçı və ictimai xadim Süleyman Rəhimovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məhz bu şöbədə ilk dəfə olaraq kitabxanaşünaslığın elmi-nəzəri əsasları öyrənilməyə başlandı. Kitabxanaşünaslıq sahəsində fundamental tədqiqatlar üçün əsaslı zəmin yarandı. Bu şöbənin yaranması kitabxanaşünaslığın inkişafı sahəsində yeni mərhələ oldu, kitabxanaşünaslığın bir elm kimi öyrənilməsinin əsasını qoydu. Böyük iftixar hissi ilə demək olar ki, respublikamızda kitabxanaşünaslıq sahəsində ilk elmi-tədqiqatlar, kitabxanaşünaslığın elm və tədris fənni kimi öyrənilməsi böyük elm məbədgahı, respublikamızda təhsilin, el-

min, mədəniyyətin inkişafında mühüm xidmətləri olan Bakı Dövlət Universitetinin adı ilə bağlıdır.

2.3. Azərbaycanda kitabxanaşünaslığın elm kimi formalaşması və daha da inkişafı (1950-2000-ci illər)

Araşdırmalarımızdan məlum oldu ki, 20-50-ci illər respublikamızda kitabxanaşünaslıq ilk zəif və bəsit addımlarını atmış, təşəkkül mərhələsini yaşamışdır. Bu mərhələ əsasən kitabxanaşünaslığın bilavasitə kitabxana işi ilə əlaqədar olan, fondun komplektləşdirilməsi və formalaşdırılması, kataloqların və oxuculara xidmət işinin təşkili və s. kimi praktik məsələləri əhatə etmiş, əsasən metodik və tövsiyə xarakterli kitabxanaçılıq bilikləri ümumiləşdirilmişdir. Bu illərdə nəşr edilən ədəbiyyatı və dövrü nəşrlərdə çap edilən məqalələri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, ədəbiyyatın əksəriyyəti praktik məqsədlər üçün yazılmış metodik xarakterli, bilavasitə kitabxana işinin təcrübəsinə xidmət edən nəşrlərdir. Ancaq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, praktik xarakter daşıyan ədəbiyyat içərisində elmi fikrlər, tövsiyələr, elmin gələcəyinə xidmət edən səmərəli toxumlar olmuşdur. Məhz buna görədir ki, respublikamızın kitabxanaşünasları ölkəmizdə kitabxanaçılıq fikrinin inkişafı tarixini öyrənərkən belə əsərləri və məqalələri diqqətlə nəzərdən keçirməli, orada olan elmi mülahizələri milli kitabxanaşünaslığımızın fundamentinə qoymalıdır.

Azərbaycanda kitabxanaşünaslığın elm kimi inkişafı XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Bəşər tarixinə elmi-texniki tərəqqi, informasiya partlayışı əsri kimi daxil olan XX əsr, xüsusilə əsrin ikinci yarısı vətən kitabxanaşünaslığının inkişafı tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. Məhz bu dövrdə sözün əsl mənasında fundamental tədqiqatlar aparılmış, kitabxanaşünaslığın ayrı-ayrı sahələrində elmi tədqiqatların əsası qoyulmuş, kitabxanaşünas kadrların hazırlanmasına başlanılmış, kitabxanaşünaslıq elmi mətbuatı yaranmış, kitabxanaşünaslıq Sovetlər İttifaqı miqyasına çıxmışdır.

Kitabxanaşünaslığın inkişafına təsir göstərən mühüm amillərdən biri 1947-ci ilin oktyabr ayında Bakı Dövlət Universitetində yaranmış kitabxanaşünaslıq və bibliografiya kafedrasının fəaliyyəti olmuşdur.

İlk elmi mərkəz olan bu kafedra kitabxanaşünaslığın inkişafının təməlini qoymuş, eyni zamanda kitabxanaşünaslığa dair ilk elmi mühazirələr oxunmasının və elmi tədqiqatlar aparılmasının əsasını yaratmışdır. Kitabxanaşünaslıq kafedrasının müəllimləri dərslilər, dərslər vəsaitləri hazırlayır, mühüm problemlərə dair elmi-tədqiqat xarakterli məqalələr yazıb respublika mətbuatında dərc etdirirdilər. Kitabxanaşünaslıq kafedrasının yaranması Azərbaycan kitabxanaşünaslığı tarixində çox mühüm hadisə idi. İlk elmi özək olmaq e'tibarı ilə bu kafedra kitabxanaşünaslıq şöbəsinin yüksək ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmini, ilk elmi mühazirələrin

oxunmasının təşkili, fənn proqramlarının tərtibi, dərslər vəsaitlərinin, elmi məqalələrin yazılması və müzakirəsi işində mühüm rol oynadı. Respublikamızda kitabxanaşünaslığa dair ilk dəyərli elmi-tədqiqatların aparılması üçün şərait yarandı. Məhz bu kafedranın fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan kitabxanaşünaslığının bünövrəsinə ilk sanballı tədqiqatlar qoyulmağa başlandı.

Belə bir fikir söyləmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda kitabxanaşünaslığın əsaslı şəkildə elmi tədqiqinə və araşdırılmasına bu kafedranın fəaliyyəti ilə başlanmışdır. Bu qənaətə gəlməklə biz XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda bu sahədə görülmüş işlərin, aparılmış tədqiqatların üzərinə kölgə salmaq fikrindən uzağıq. Burada söhbət ümumi araşdırmalardan deyil, sanballı elmi-tədqiqatlardan gedir. Məhz buna görə də kitabxanaşünaslıq sahəsində aparılan ilk elmi-tədqiqatlar bu kafedranın adı ilə bağlıdır. Kitabxanaşünaslıq kafedrasının yaranması və onun elmi fəaliyyəti ilə respublikamızda kitabxanaşünaslığın inkişafının yeni mərhələsi-kitabxanaşünaslığın elmi fənn kimi öyrənilməsi və bu sahədə ciddi fundamental elmi-tədqiqatların aparılması mərhələsi başlamışdır. Respublikamızda kitabxanaşünaslıq elminin inkişafında, kitabxanaşünaslığın elmi əsaslar üzərində tədqiqində, müstəqil elm sahəsinə çevrilməsində, elmi metodlarının və metodologiyasının hazırlanmasında kitabxanaşünaslıq kafedrası üzvlərinin xidmətləri misilsizdir.

Kitabxanaşünaslıq kafedrasının tədris və elmi fəaliyyətində 1955-ci ildən kafedranın müəllimi, 1963-cü ildən indiyə kimi isə fasiləsiz kafedra, müdiri vəzifəsində işləyən Beynəlxalq İnformasiyalaşdırma Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Mədəniyyət işçisi Abuzər Alı oğlu Xələfovun böyük xidmətləri olmuşdur. Məhz 50-ci illərdən sonra respublikamızda kitabxanaşünaslıq sahəsində fundamental elmi tədqiqatların aparılması onun adı ilə bağlıdır.

Kitabxanaşünaslıq üzrə ilk tədqiqatlar kitabxana tarixi mövzusunə həsr edilmişdir. Son zamanlar müstəqil fənn kimi formalaşan, kitabxanaşünaslığın əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla onun hərtərəfli öyrənilməsinə ciddi köməklik göstərən kitabxana tarixinin tədqiqi böyük zərurət kəsb etmişdir. Bu fənn eyni zamanda cəmiyyət tarixinin tərkib hissələrindən biri kimi müxtəlif mərhələlərdə kitabxana işinin inkişaf qanunauyğunluqlarını meydana çıxarır, kitabxanaların sosial rolunu, elm, maarif, mədəniyyət və xalq təsərrüfatının tərəqqisindəki rolunu ümumiləşdirir, əhaliyə kitabxana xidmətinin vəziyyətini öyrənir, həmçinin kitabxanaçılıq fikrinin inkişafını tədqiq edir. Məhz kitabxana tarixinin böyük elmi-tədqiqat əhəmiyyətini və bu sahədə olan boşluğu doldurmaq üçün kitabxanaşünaslıq kafedrası «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» probleminin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirməyə başladı. 1959-cu ildə «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi

(1920-1932-ci illər)» mövzusu kafedranın müəllimi Abuzər Xələfovun namizədlik dissertasiyası işi kimi təsdiq edildi. Kafedrada elmi ada malik olan mütəxəssis olmadığından mövzu həmçinin tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi kafedrasında da təsdiq edildi. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri Z.İ.İbrahimov A.Xələfovun elmi rəhbəri təsdiq edildi. O dövrdə bu mövzunun tarix elmləri üzrə elmi dərəcə almaq üçün təsdiqi birmənalı qəbul edilmirdi. Mövzunun tarix elmi ilə az əlaqəsi olduğu fikrini irəli sürən adamlar var idi. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan tarix elminin korifeylərindən biri olan, yüksək erudisiyaya malik, müasir elmsünaslığı dərindən bilən Z.İ.İbrahimov ilk dəfə olaraq bu mövzunun Azərbaycan mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olması haqqında fikrini əsaslandırdı, gənc tədqiqatçı Abuzər Xələfovu müdafiə etdi.

Tədqiqat işi 1960-cı ildə başa çatdıqdan sonra müəllif 1961-ci ildə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun elmi şurasında Azərbaycanın tarixində birinci dəfə olaraq kitabxanaşünaslıq üzrə, yəni «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» mövzusunda ilk namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi. Abuzər Xələfova tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verildi.

Dissertasiya işi sovet dövrünə həsr edilməsinə baxmayaraq, müəllif əsərin 1-ci fəslində Azərbaycanın qədim kitabxanaları, xüsusilə XIX əsrin axırı -

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitabxana işi haqqında geniş xülasə vermişdi. Əsərin 1-ci fəslində 1920-25-ci illərdə, ikinci fəslində isə 1926-32-ci illərdə respublikamızda kitabxana işi tarixi zəngin arxiv materialları əsasında tədqiq edilib ümumiləşdirilmişdi.

Abuzər Xələfov 1961-ci ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdikdən sonra bu mövzunun tədqiqatını davam etdirməyə başladı. O, 60-cı illərdə «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi» (1933-1959-cu illər) adlı doktorluq dissertasiyası mövzusunun BDU-nun tarix fakültəsi elmi şurasında təsdiq etdirildi. Prof. Z.İ.İbrahimov müəllifin elmi məsləhətçisi təsdiq edildi. Mövzu üzərində uzun illər gərgin tədqiqat işi aparan müəllif 1975-ci ildə tarix fakültəsinin elmi şurasında həmin mövzunu müvəffəqiyyətlə müdafiə edib tarix elmləri doktoru elmi adına layiq görüldü.

Beləliklə, Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq və bibliografiya indeksi üzrə ilk doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi kitabxanaşünaslığın yüksək elmi zirvəyə qalxması, gələcək inkişaf perspektivlərinə və elmlər sistemində özünə möhkəm yer tutmasına sübut idi.

A.Xələfov Azərbaycanda kitabxana işinin tarixini bilavistə Azərbaycan tarixi, Azərbaycan mədəniyyəti tarixi ilə sıx əlaqədə öyrənmiş, mədəniyyət tarixinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq kitabxana işini, əhaliyə kitabxana xidməti proseslərini təhlil və izah etmişdir. Dissertasi-

yanın yaxşı məziyyətlərindən biri də SSRİ məkanında Azərbaycan kitabxana işinin spesifik xüsusiyyətlərini, milli çalarlarını açıb göstərə bilməsidir. Dörd fəsildən ibarət olan dissertasiyanın hər bir fəslində tarixilik prinsipinə və məntiqi ardıcılığa uyğun olaraq respublikada əhaliyə xidmət göstərən bütün kitabxana şəbəkələrinin: kütləvi, elmi, elmi-texniki, uşaq və məktəb, həmçinin ayrı-ayrı nazirliklərin və təşkilatların kitabxana şəbəkələrinin işi qarşılıqlı əlaqədə işıqlandırılmış, ciddi elmi nəticələr çıxarılmışdır.

Kitabxanaşünaslıq kafedrasında kitabxana tarixi ilə yanaşı, kitabxanaşünaslığın digər sahələri üzrə də tədqiqat işi aparılmağa başlamışdır. Tədqiq olunan məsələlərdən biri də oxucuların mütaliəsinə rəhbərlik problemi idi. Bu sahədə heç bir ciddi elmi tədqiqatın, dərslik və dərs vəsaitlərin olmaması bu problemin tədqiqi üçün əməli iş görməyi tələb edirdi.

Bu problemlə kafedranın gənc üzvlərindən, şöbənin ilk yetirmələrindən biri, uzun müddət praktiki sahədə işləmiş Əsrəf Xələfov məşğul olurdu. Əsrəf Xələfov 1962-ci ildə «V-VII sinif şagirdlərinin sinifdənkenar mütaliəsinə rəhbərlik (respublika uşaq və məktəb kitabxanalarının materialları əsasında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası təsdiq etdirmişdi. O, bu mövzunu 1966-cı ildə başa çatdırıb Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Pedaqoji Universitetin) elmi şurasında müvəffəqiyyətlə müdafiə etdi və pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi aldı. Bu, respublikamızda kitabxana işinə dair

müdafiə edilmiş ikinci dissertasiya idi. Bu tədqiqatın yazılmasında dissertantın elmi rəhbəri, SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, pedaqoji elmlər doktoru, professor M. Mehdizadənin xidməti misilsizdir.

Artıq kitabxanaşünaslıq kafedrası respublikamızda kitabxana işinin tarixi probleminin öyrənilməsində böyük bir məktəbə çevrilmişdir. Məhz bu kafedrada kitabxana işinə dair onlarla ciddi elmi tədqiqat aparılmış, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmişdir. Bunlardan biri də kafedranın aspirantı Tacəddin Quliyevin yazdığı «Azərbaycan həmkarlar ittifaqı kitabxanalarının tarixi (1920-1941-ci illər)» adlı dissertasiyasıdır. Kitabxanaçılıq fakültəsinin ilk məzunlarından biri olan T.Quliyev uzun müddət Bakı Mədəni Maarif Məktəbində müəllimlik etdikdən sonra aspiranturaya daxil olmuşdu. Həm elmi tədqiqat aparmaq qabiliyyətinə, həm də əsaslı təcrübəyə malik olan T.Quliyev öz tədqiqatını başa çatdırıb, 1968-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edib tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldı.

Kafedrada işləyən müəllimlərdən kitabxana işi sahəsində uzun illər rəhbər vəzifələrdə çalışmış, böyük təcrübəyə malik olan Rasim Kazımovun elmi yaradıcılığı da diqqəti cəlb edir. O, 1972-ci ildə - hələ Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasında direktor vəzifəsində işləyərkən «Azərbaycanda bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq bibliografiyası (1920-1965-ci illər)» mövzusunda yaz-

dığı dissertasiya işini başa çatdırmış, Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin elmi şurasında müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş və pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Dosent R. Ə. Kazımov 70-ci illərdən başlayaraq bir sıra mühüm kitabxanaşünaslıq problemləri, o cümlədən kitabxana işinin mərkəzləşdirilməsi, sənədlərin elmi təsnifləşdirilməsi ilə məşğul olmuşdur. Son dövrlərdə isə o, kitabxana işinin iqtisadi məsələlərinə dair tədqiqat aparmış, «Bazar iqtisadiyyatı və kitabxanalar» adlı dərs vəsaiti hazırlamışdır.

1973-cü ildə kitabxanaşünaslıq kafedrasının yətiməsi Sahib Rzayev Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun birləşmiş elmi şurasında «Ömər Faiq Ne'manzadənin ədəbi publisistik fəaliyyəti» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldı.

Dissertasiyada Ö.F.Ne'manzadənin xalq maarifinin inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizəsi, zəhmətkeş kütlələrdə kitab mütaliəsinə, demokratik mətbuata meyl yaratmaq arzuları, eyni zamanda bu sahədəki fəaliyyəti geniş şərh edilmişdir. Ö.F. Ne'manzadənin uşaq ədəbiyyatına və uşaq mütaliəsinə dair fikirlərinin təhlilinə də geniş yer verilmişdir.

70-ci illərdə kitabxanaşünaslıq kafedrasında hazırlanmış dissertasiyalar içərisində müəllim Əli Rüstəmovun «Azərbaycan neft sənayesi işçilərinin

bibliografik informasiya təminatı sisteminin mexanikləşdirilmə və avtomatlaşdırılma vasitələri əsasında işlənməsi və təhlili» adlı tədqiqatı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işini müəllif • 1976-cı ildə N.K.Krupskaya adına Leninqrاد Dövlət Mədəniyyət İnstitutunun ixtisaslaşdırılmış elmi şurasında müdafiə edib, pedaqoji elmlər namizədi elmi dərəcəsi almışdır.

1970-ci illərdə kafedranın elmi-tədqiqat planında özünə yer tutmuş ən aktual mövzulardan biri də əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili problemi idi. Məlumdur ki, 60-70-ci illərdə əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili respublikanın ümumi inkişafı ilə ayaqlaşmırdı. Xüsusilə kənd əhalisini kitabxana oxucuları sırasına cəlb etmək işində ciddi nöqsanlar hələ də qalırdı. Məhz buna görə göstərilən problemin öyrənilməsi kitabxanaşünaslıq elmi üçün böyük aktuallıq kəsb edirdi. Ancaq ciddi elmi tədqiqatlar nəticəsində bu problemi araşdırmaq, elmi tövsiyələr hazırlamaq mümkün idi.

Bu baxımdan kafedranın baş müəllimi Elman Bədəlovun «Sosializmin təkmilləşməsi dövründə Azərbaycan SSR-də kənd əhalisinə kitabxana xidmətinin təşkili (1959-1970)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası olduqca böyük elmi təcrübi əhəmiyyətə malik idi. Uzun illərdən bəri geniş tədqiqatlar aparan müəllif bu mövzunu 1976-cı ildə başa çatdırdı və Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin elmi şurasında müvəffəqiyyətlə müdafiə edib tarix elmləri

namizədi elmi dərəcəsi aldı. Professor. A.Xələfovun rəhbərliyi ilə aparılan bu tədqiqatda 70-ci illərdə respublikamızda kənd əhalisinə kitabxana xidməti məsələləri elmi əsaslarla araşdırılmış, sosioloji və kitabxanaşünaslıq eksperimentləri əsasında ümumiləşdirmələr aparılmış, ciddi elmi tövsiyələr hazırlanmışdır. O dövrdə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi müəllifin tövsiyələrindən istifadə etməyi lazım bilmişdi.

Kitabxanaşünaslıq kafedrasının 70-80-ci illərdəki tədqiqatları içərisində müxtəlif tipli kitabxana şəbəkələrinin fəaliyyətinin təhlil edilib öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. O dövrdə respublikada geniş partiya kitabxanaları şəbəkəsi fəaliyyət göstərirdi. Bu kitabxanalar partiya təbliğatı ilə yanaşı, mütəxəssis rəhbər işçilər arasında kitabxana-informasiya işi də aparırdılar. Partiya kitabxanalarının fondunda ictimai-siyasi ədəbiyyat, həmçinin bədii, istehsalat, texniki, iqtisadi ədəbiyyat toplanırdı. Partiya kitabxanaları ziyalılar arasında kitabxana-informasiya işinin təşkilatçısı kimi böyük mədəni iş də aparmışlar. Məhz buna görə ki, kitabxanaşünaslıq kafedrasının aspirantı Xəlil İsmayilov «Azərbaycan partiya kitabxanaları sovet hakimiyyəti illərində (tarixi, müasir vəziyyəti, inkişaf perspektivləri)» mövzusunu özünə namizədlik dissertasiyası kimi seçmişdi. Uzun illər bu sahədə araşdırma aparan müəllif böyük bir dövrün materiallarını öyrənmiş, partiya kitabxanalarının keçdiyi tarixi tədqiq etmiş, iş təcrübəsini ümumiləşdirmiş və toplanmış

zəngin materiallar əsasında qiymətli elmi əsər yazmağa müvəffəq olmuşdur. O, dissertasiyanı 1984-cü ildə Moskva Dövlət Mədəniyyət İnstitutunun elmi şurasında müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş, pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Professor Abuzər Xələfovun elmi rəhbərliyi ilə başa çatdırılmış bu tədqiqata elmi şura yüksək qiymət vermiş və o, SSRİ-də partiya kitabxanaları haqqında yazılmış ilk əsər kimi çapa layiq görülmüşdür.

80-ci illərdə kitabxanaşünaslıq kafedrasında aparılan qiymətli tədqiqatlardan biri də əyani aspiranturanı bitirmiş Zöhrab Baxşəliyevin «Azərbaycan neft sənayesinin elmi-texniki kitabxanaları: tarixi, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri» namizədlik dissertasiyası olmuşdur. Z.Baxşəliyev dissertasiya işini 1989-cu ildə BDU-nun tarix fakültəsində müvəffəqiyyətlə müdafiə edərək tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi. Professor Abuzər Xələfovun rəhbərliyi ilə yazılmış bu dissertasiya işinə mütəxəssislər, xüsusilə Moskva Dövlət Mədəniyyət İnstitutunun professoru, dissertantın rəsmi opponenti Tatyana Fyodorovna Karatığına yüksək qiymət vermiş, əsərin çap olunmasını məsləhət görmüşdür.

90-cı illərdə kafedranın elmi-tədqiqat fəaliyyətində ayrı-ayrı kitabxanaların iş təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsinə, elmi-metodik nəticələr çıxarılmasına, metodik tövsiyələr hazırlanmasına diqqət yetirilməsi onun respublikamızda kitabxana işinin inkişaf etdirilməsinə, əhaliyə kitabxana xid-

mətinin daha da təkmilləşdirilməsinə göstərdiyi elmi metodik köməyə əyani sübutdur.

Bu baxımdan kafedranın baş müəllimi Almaz Abbasovanın tədqiqatı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Uzun illərdən bəri «M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi perspektivləri (1959-1985-ci illər)» mövzusunda dissertasiya işi üzərində işləyən Almaz Abbasova 1990-cı ildə onu başa çatdırmış və BDU-nun tarix fakültəsinin ixtisaslaşdırılmış elmi şurasında müvəffəqiyyətlə müdafiə edib tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Almaz Abbasova respublikamızda kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslıq ixtisası üzrə ilk elmlər namizədi dərəcəsi alan qadın müəllimədir.

Professor. A.A.Xələfovun rəhbərliyi ilə müdafiə edilən dissertasiya olduqca aktual bir problemə - respublikamızın baş kitabxanasının tarixinə, inkişaf perspektivlərinə və işinin daha da təkmilləşdirilməsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Kitabxanaşünaslıq kafedrasında müəllim işləyən, səmərəli elmi tədqiqat səriştəsinə malik olan A.Abbasova ciddi elmi tədqiqat əsəri yazmağa müvəffəq olmuşdur.

Dissertasiya işində kitabxananın fondu, tərkibi, tarixi, indiki vəziyyəti, kitabxana fondunun komplektləşdirilməsi problemləri geniş işıqlandırılmışdır. Həmçinin bu əsərdə oxuculara xidmət işinin təkmilləşdirilməsi məsələləri dərinlən təhlil edilmişdir. Dissertasiya işində kitabxananın elmi-metodik fəaliyyətinin öyrənilməsinə geniş yer veril-

məsi, onun daha da təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr hazırlanması təqdirləyicidir. Müəllifin elmi nəticələrindən və tövsiyələrindən 90-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının iş təcrübəsində istifadə edilməsi A.Abbasovanın tədqiqatının ciddi elmi-təcrübi əhəmiyyət kəsb etməsinə sübutdur.

Kitabxanaşünaslıq kafedrası 60-70-ci illərdə Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi probleminə dair elmi-tədqiqat işi apardığı kimi, sonrakı illərdə də ardıcıl olaraq bu problemin tədqiqatını davam etdirmişdir. Demək olar ki, kafedrada kitabxana işinin tarixini öyrənən məktəb yaranmışdır.

Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi probleminə həsr edilmiş dissertasiya işlərindən biri də kafedranın əyani aspirantı Aşur Əliyevin «Naxçıvan MSSR-də kitabxana işi (1920-1985-ci illər)» adlı elmi əsəri olmuşdur. Həmin vaxta qədər tədqiqat obyekt olmamış bu mövzunun araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulmaqda idi. Bu mövzuya dair heç bir tədqiqatın olmaması müəllifin qarşısında ciddi vəzifə qoymuşdu.

Professor.A.Xələfovun rəhbərliyi ilə başa çatdırılmış bu əsər 1991-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti tarix fakültəsinin ixtisaslaşdırılmış elmi şurasında müdafiə edilmiş, A. Əliyev tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görül-müşdür.

Bu əsər həmin sahədə mövcud olan boşluğu doldurmaq üçün respublikamızın, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının kitabxana ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Əsərdə böyük bir dövrdə -

1920-1985-ci illər ərzində kitabxana tarixinin öyrənilməsi mədəniyyət tarixçiləri üçün də böyük əhəmiyyətə malik idi.

60-80-cı illərdə fakültənin professor-müəllim hey'əti namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etməklə yanaşı, respublikamızda kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və kitabşünaslığın aktual və ciddi elmi problemləri üzərində də işləyirdilər.

Bunlarla yanaşı fakültədə mövcud olan hər bir kafedranın beşillik elmi-tədqiqat planı hazırlanırdı. Belə planlar kitabxanaşünaslığın və bibliografiyaşünaslığın ən aktual məsələlərinə həsr edilir, ümumi problemlər və yaxud istiqamətlər içərisində hər müəllimin beşillik fərdi elmi tədqiqat planı tərtib olunurdu. Bu planların yerinə yetirilməsinə kafedralar nəzarət etdiyindən, demək olar ki, bütün müəllimlər hər il öz elmi-tədqiqat planlarını yerinə yetirirdilər. Bu da kafedralarda aparılan elmi işlərin keyfiyyətini yüksəldir, kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslığın nəzəri və təcrübi problemlərinin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə tədqiqatlar gələcəkdə nəşr ediləcək monoqrafiyaların, dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin meydana çıxması və nəşri üçün şərait yaradırdı.

Kitabxanaçılıq şö'bəsi müstəqil fakültəyə çevrildikdən sonra kitabxanaşünaslıq kafedrasının elmi məhsuldarlığı xeyli yüksəlmiş, ciddi monoqrafiyalar, dərsliklər və dərs vəsaitləri nəşr edilmişdir. Belə nəşrlərdən professor Abuzər Xələfovun

«Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən (1870-1920)» (B., 1960, 95 s.); «Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1932)» (B., 1961, 189 s.), «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi (1933-1958)» (B., 1974, 244 s.) və s; dosent. Elman Bədəlovun «Rayon kitabxanalarının fəaliyyəti» (B., 1973, 32 s.); «Kitabxana işçisinin məlumat kitabı (A.Xələfov, R. Kazımov, E.Bədəlov)» (B., 1986, 278 s.); dosent. Tacəddin Quliyevin «Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi (Respublika həmkarlar ittifaqı kitabxanalarının materialları əsasında)» (B., 1986, 85 s.) və s; dosent. Rəsim Kazımovun «Azərbaycanda bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq bibliografiyasının vəziyyəti və inkişaf məsələləri» (B., 74.s.); dosent. Sahib Rzayevin «S.Vurgun adına Xıllı qəsəbə kitabxanası» (B., 1965, 38 s.) və s; dosent. Əli Rüstəmov-un «Elmi-texniki məlumatın təşkili və axtarışı sistemləri» (C.Mehdiyev, Ə.Rüstəmov) (B., 1976, 28 s.); dosent. Mayıl Həsənovun «Kitabxana -bibliografiya təsnifatı (metodiki vəsait)» (B., 1981, 36 s.); dosent. Almaz Abbasovanın «Çap əsərlərinin bibliografik təsvir qaydaları» (B., 1984, 86 s.) və s. kimi monoqrafiyaları və dərs vəsaitləri çap edilmişdir.

80-cı illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi hadisələr, SSRİ-nin dağılması, marksizm-leninizm ideologiyasının iflasa uğraması, şübhəsiz ki, kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında da özünü göstərirdi.

Məlum olduğu kimi, təqribən 70 il ərzində Azərbaycan, o cümlədən kitabxanaçılıq fakültəsində

aparılan tədqiqatlar rus sovet kitabxanaşünaslığında meydana gələn elmi-nəzəri müddəalara əsaslanır və mərkəzdə formalaşan ideyaları təkrar edirdi.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra fakültənin alimləri qarşısında kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının metodologiyası, məzmunu və tədqiqat metodlarında yeni vəzifələrə uyğun şəkildə keyfiyyət dəyişiklikləri həyata keçirmək kimi mühüm vəzifələr meydana çıxdı. Artıq 90-cı illərdən başlayaraq fakültənin elmi tədqiqatlar proqramı müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni elmi-texniki və sosial-siyasi vəzifələrinin həyata keçirilməsində kitabxanaların rolunun gücləndirilməsinə yönəldi. Son illər meydana gəlmiş elmi əsərlər, dərsliklər, dərs vəsaitləri, elmi-publisistik məqalələr, məruzə və çıxışlar məhz bu vəzifələrin həllinə istiqamətləndirilmişdir.

90-cı illərdə kitabxanaşünaslıq kafedrasının alimləri tərəfindən aparılan tədqiqatlarda, çap edilən kitab və məqalələrdə xalqımızın kitabxanaçılıq işi sahəsində zəngin tarixi ənənələrinin kommunist ideologiyası stereotiplərindən təmizlənməsi, kitabxana xidmətinin milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanması, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, kitabxana işinin bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşması, onun hüquqi bazasının yaradılması, demokratikləşdirilməsi və s. kimi mütərəqqi meyllərin formalaşması qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Bu baxımdan A. Xələfovun «Kitabxanaşünaslığa giriş» (1996), «Kitabxana işinin tarixi kursuna giriş»

(1996), X. İsmayilovun «Kitabxana işinin idarə edilməsinin metodik və təşkilati məsələləri» (1995), R. Kazımovun «Bazar iqtisadiyyatı və kitabxanalar» (1996), Z. Baxşəliyevin «Kitabxanaşünaslığa giriş» (1996), T. Quliyev, M. Həsənov və S. Mustafayevanın «Sənədlərin bibliografik təsvir qaydaları» (1996) və bir sıra digər dərslər vəsaitlərində kitabxana işinin müasir problemləri xalqımızın və dövlətimizin qarşısında duran ümdə vəzifələrlə əlaqəli şəkildə işıqlandırılır.

1996-cı ildə professor. A.Xələfovun redaktorluğu ilə Azərbaycanda ilk dəfə nəşr edilən «Kitabxana kataloqları» adlı əsaslı dərslər vəsaitində (müəllifləri A. Xələfov, T. Quliyev, E. Bədəlov, A. Abbasova, A. Əliyev, M. Həsənov) kitabxana kataloqlarının əsas xüsusiyyətləri, kataloqlar sistemi və kataloqlaşdırma məsələləri müasir baxımdan işıqlandırılmışdır.

90-cı illərdə fakültənin alimləri dövrü mətbuatda respublikada kitabxanaşünaslığın inkişaf problemlərini işıqlandıran bir sıra elmi-publisistik məqalələrlə də çıxış etmişlər. Bunların içərisində X.İsmayilovun «Kitabxanalara metodiki rəhbərlik işinin təkmilləşdirilməsi məsələləri» («Dil və ədəbiyyat» seriyası, 1997, № 4), Xəlil İsmayilov və Zöhrab Baxşəliyevin «Azərbaycanda kitabxana işi yeniləşəcəkmi» («Həyat», 1991, 21 dekabr), Abuzər Xələfov və Knyaz Aslanın «Dövlət qayğısına möhtacdır» («Azərbaycan», 1995, 28 yanvar), Rasim Kazımovun «Kitabxanalar süqut edir» («Vışka», 1994, 24 dekabr) və s. kimi məqalələri ölkəmizdə kitabxana ictimaiyyətinin və dövlət orqanlarının diqqətini bu sahədəki ciddi problemlərə cəlb etmişdir.

1970-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti «Elmi əsərlər»inin «Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya» seriyası nəşr olunmağa başladı. Bu hadisəni respublika kitabxana ictimaiyyəti böyük sevincə qarşıladı. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir seriya ittifaq üzrə ancaq BDU-da nəşr edilirdi.

Bu seriyanın nəşri respublikamızda kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və kitabşünaslığın bir elm kimi inkişaf edib formalaşması, bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin genişlənməsi və dərinləşməsi, müəllim və aspirantların hazırlanması üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malik idi. Seriyanın redaktoru professor Abuzər Xələfov olmuşdur. Seriyanın ildə 2 nömrəsi nəşr olunurdu və həcmi 5 çap vərəqindən ibarət idi. Seriya 1970-ci ildən 1979-cu ilədək çap olundu və 1980-ci ildə universitetin bütün seriyaları ilə birlikdə nəşri dayandırıldı. Seriyanın 85,5 çap vərəqi həcmində 20 nömrəsi çapdan çıxmışdır və bu nömrələrdə 171 adda məqalə dərc edilmişdir. Mübaligəsiz demək olar ki, «Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya» seriyasının nəşri respublikamızda kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və kitabşünaslıq elmlərinin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil etmişdir. Məhz bu mərhələdə kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslığa dair sanballı elmi-tədqiqatların əhatə dairəsi xeyli genişlənməmiş, o vaxta qədər işlənilməyən və işlənilməsi çətin olan mövzular üzrə tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. Seriya müəl-

lifləra, aspirantlara, dissertantlara öz elmi-tədqiqatlarının nəticələrini çap etdirmək imkanı verir, gənclərin elmi tədqiqata həvəsini artırır. Seriyanın mövzu dairəsi olduqca geniş və hərtərəfli idi. Kitabxana işi və bibliografiyanın, demək olar ki, bütün sahələrinə dair məqalələr dərc edildiyindən seriyanın geniş oxucu dairəsi yaranmışdı. Seriyada nəzəri mövzularla yanaşı, kitabxanaların tarixini, qabaqcıl iş təcrübəsini ümumiləşdirib təbliğ edən təcrübi xarakterli məqalələr də nəşr edildiyindən, o praktik işçiləri də maraqlandırır.

Bu seriyada respublikamızın alimlərindən başqa ittifaqın görkəmli mütəxəssislərinin də çıxış etməsi onun elmi əhəmiyyətini xeyli artırmışdı. Məsələn, Moskva Mədəniyyət İnstitutu kitabxanaşünaslıq kafedrasının müdiri, pedaqoji elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor. K.İ. Abramovun bu nəşri 1976-cı il 1-ci №-də dərc edilmiş «Sovet kitabxanaşünaslığının yaranması (1917-1920-ci illər)» adlı məqaləsini buna misal göstərmək olar. Bundan əlavə «Elmi əsərlər»də tarix elmləri doktoru, Özbəkistan SSR əməkdar mədəniyyət işçisi, Daşkənd Mədəniyyət İnstitutu kitabxanaşünaslıq kafedrasının müdiri A.Q. Kasımovanın «Özbəkistanda kitabxanaçı kadrların hazırlanması sistemi» (1977, №2), Moskva Dövlət Universitetinin elmi işçisi L.D. Derqaçovanın «Doqquzuncu beşillikdə SSRİ-də kitabxana quruculuğunun tarixi üzrə tədqiqat işlərinin inkişafı» (1978, №2), Moldaviya Mədəniyyət İnstitutunun kafedra müdiri İ.K. Madanın «Müttəfiq respublikalarda

kitabxanaşünaslığın inkişafı» (1976, № 1), Azərbaycanın görkəmli tarixçisi, tarix elmləri doktoru Seyidağa Onullahinin «Təbriz kitabxanaları (X-XVII əsrlərdə)» adlı məqalələri də dərc edilmişdir. Bütün bunlar Universitet «Elmi əsərlər»inin «Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya» seriyasının SSRİ-nin görkəmli kitabxanaşünas alimləri tərəfindən tanındığı və ittifaq miqyaslı əhəmiyyətə malik olduğu barədə cəsarətlə fikir yürütməyə imkan verir. Təsədüfi deyildir ki, seriyanın fəaliyyəti Sovet İttifaqının kitabxana ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdi. SSRİ Mədəniyyət Nazirliyi kitabxanaçılıq müfəttişliyinin inspektoru, pedaqoji elmlər namizədi İldar Kayumoviç Nazmutdinov yazırdı: «ADU-nun «Elmi əsərlər»inin «Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya» seriyası kimi mühüm bir nəşrsiz Azərbaycan SSR-in kitabxana-bibliografiya nəşrlərinin təhlili natamam olardı. Bu seriyanın yaranmasına respublikanın kitabxana işçilərinin, milli kadrların yaradıcılıq yetkinliyinin göstəricisi kimi baxılmalıdır. Seriyanın 3 il ərzində 6 buraxılışında verilmiş 50-dən çox məqalənin məzmunu bunu parlaq şəkildə sübut edir. Azərbaycan SSR-də kitabxana işi, bibliografiya və kitab nəşrinin ən müxtəlif cəhətlərini işıqlandıran məqalələr bu və ya digər problemin nə dərəcədə işləndiyi və ya öyrənilməkdə olduğu, ayrı-ayrı tədqiqatların nəticələrinin təcrübəyə necə tətbiq edildiyi haqqında aydın təsəvvür yaradır».

BDU-nun «Elmi əsərlər»inin «Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya» seriyasının nəşri dayandırıldıq.

dan sonra kitabxanaçılıq fakültəsi elmi əsərlərin tematik məcmuələrini buraxmağa başladı. 1981-1986-cı illərdə kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya kafedrasının nəşr etdirdiyi 6 adda, 45 çap vərəqi həcmində, tematik məcmuələrdə 66 adda məqalə dərc olunmuşdur. Həmiin məcmuələr bunlardır: «Müasir mərhələdə Azərbaycanda kitabxana işi məsələləri» (1981); «Müasir mərhələdə Azərbaycanda biblioqrafiya işi məsələləri» (1982); «İnkişaf etmiş sosializm şəraitində Azərbaycanda əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili» (1983); «Sosializmin təkmilləşdirilməsi illərində Azərbaycanda elmi işçilərə kitabxana-biblioqrafiya xidməti» (1985); «Azərbaycanda kitabxana işinin mərkəzləşdirilməsi məsələləri» (1986); «Azərbaycanda sənəd axını və ayrı-ayrı elm sahələrinin biblioqrafik təminatı problemlər» (1986).

Göründüyü kimi, fakültənin kollektivi elmi tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi və çap edilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür. Tematik məcmuələrin adından və mündəricatından aydın olur ki, kollektiv öz elmi yaradıcılığını aktual, dövrlə ayaqlaşan, dövlətimizin elmi-tədqiqat işlərinin qarşısında qoyduğu vəzifələrə cavab verən mühüm problemlərə həsr edilmişdir. Mövzular həm elmi-nəzəri, həm də təcrübə əhəmiyyətə malikdir. Bu məqalələrin çoxu respublikamızın qabaqcıl kitabxanalarının iş təcrübəsinin tədqiqinə və ümumiləşdirilməsinə aiddir.

III FƏSİL

KİTABXANAŞÜNASLIQ HUMANİTAR ELMDİR

3. 1. Kitabxanaşünaslığın humanitar elm kimi inkişaf yolu

Kitabxana «kitab» (ərəbcə) və «xana» (farsca) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, hərfi mənası «kitab evi», «kitab saxlanan yer» deməkdir. İlk kitabxananın harada və nə zaman meydana gəldiyi məlum deyildir. Öyrənilən materiallar göstərir ki, onların mənşəyi çox qədimdir. Kitabxanalar hələ miladdan öncə bəşər mədəniyyətinin beşiyi Şumerlərdə, Assuriyada, Kiçik Asiyada, Qədim Misirdə, Romada, Ərəbistanda və başqa ölkələrdə informasiya daşıyıcıları olan kitabları və s. yazılı materialları toplayan, saxlayan, onları nəsildən-nəslə ötürən müəssisələr olmuşlar. Şumerdə zəngin «kitabxana» və orada gil lövhələrdən ibarət «kitablar», yüzlərcə müxtəlif növ kitabələr, elmi əsərlər olması haqda

məlumatlar var idi¹. Məşhur Amerika Şumerşünası S.N.Kramer «Tarix Şumerdən başlanır» kitabında yazır ki, «İlk məktəblər», «İlk tarixçi», «İlk əxlaq ideyaları», «İlk ədəbi əxz etmə», «İlk kitabxana kataloqu», bir sözlə, hər şeyin ilki Şumerlərdən başlanmışdır.²

Şumerdə və Assuriyada gil lövhələrdən ibarət kitabları saxlayan böyük kitabxanaların olması tarixə məlumdur. Qədim insanlar yazı materialı kimi daşdan (daş kitabələr), gil lövhələrdən, papirusdan, perqamentdən və nəhayət, kağızdan istifadə etmişlər. Beləliklə, hazırda bizim istifadə etdiyimiz kitab və kitabxanalar min illərlə uzun və mürəkkəb yol keçmiş, dəfələrlə öz forma və məzmununu dəyişmiş, təkamül prosesində indiki vəziyyətə gəlib çıxmışlar. Kitabxanalar həmişə müəyyən sosial tələbatı ödəmək üçün yaradıldığından onların tarixi fikir tarixi ilə, mədəni sərvətlərin sistemli tarixi ilə, təhsil tarixi ilə əlaqədar olmuş, onların nailiyyətlərindən bəhrələnmiş, mədəniyyətin çox mühüm sahələrindən birinə çevrilməklə sivilizasiyaya xidmət etmişlər. Kitabxanalar sosial vasitə olduqlarından həmişə fəaliyyət göstərdikləri sosial mühitlə bağlı formalaşmışlar. Amerika kitabxanaşünası C.X.Şiranın dediyi kimi, «Cəmiyyət kitabxanaların hamisidir. Buna görə də

1. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mə'nəvi mədəniyyət tarixi. -B., 1998. - S.58.

2. Крамер С. Н. История начинается в Шумере. - М., 1965.

onlar öz fəaliyyəti ilə cəmiyyət qarşısında cavab verməli, onun tələbatını ödəməlidir».¹ Məhz buna görə də kitabxananın mahiyyətini dərk etmək, onun hazırda necə olduğunu və gələcəkdə necə olacağını müəyyənləşdirmək üçün onu yaratmış cəmiyyətin və onun xidmət edəcəyi cəmiyyətin təbiətini göstərən mədəni proseslərin mühiti ilə əlaqədar tədqiq etmək, öyrənmək zəruridir. Göründüyü kimi, cəmiyyət özü də kitabxanalara möhtacdır. İnsan biliyini qoruyub saxlamaq, onu gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün kitabxanalar ən münasib müəssisələrdir və uzun əsrlər boyu həm ibtidai, həm də mürəkkəb cəmiyyətlərdə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərmiş, cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət etmişlər. Kitabxanalar bəşəri sərvətlərin toplanıb, qorunub, mühafizə edilib saxlanılmasında mühüm həlledici rol oynadığı kimi, bu qiymətli, əvəzedilməz sərvətin nəsildən-nəslə çatdırılmasında da mühüm fəaliyyət göstərmişlər. Beləliklə, mübaligəsiz demək lazımdır ki, kitabxanalar olmasaydı bəşəriyyətin yaratdığı elmi, mədəni, fəlsəfi və ədəbi-bədii sərvətlərin ən güclü informasiya daşıyıcıları sayılan kitabları qorumaq və zamanəməizə gətirib çıxarmaq mümkün olmazdı. Kitabxanalar olmasaydı mədəni inkişaf, tərəqqi baş verməzdi, cəmiyyət yerində sayardı, öyrənilmiş, ümumiləşdirilmiş, sistemləşdirilmiş insan fəaliyyətinin nəticəsi olan bilikləri və kəşfləri yenidən kəşf etmək lazım gələrdi.

1. Шира Дж.Х. Введение в библиотекосведение. -М., 1983. -С.61.

XIX-XX əsrlərdə kitabxanalar daha böyük inkişaf yolu keçmiş, sivilizasiyalı cəmiyyətin əsas atributlarından birinə çevrilmişdir. Milli, ümumi, elmi, elmi-texniki, ümumaçıq xalq kitabxanalarının meydana gəlməsi və geniş informasiya fəaliyyəti göstərməsi cəmiyyətin mə'nəvi təminatı ilə yanaşı olaraq elmin, və iqtisadiyyatın inkişafında da böyük rolə malik olduğunu aşkara çıxarmışdır. Bu əsrlərdə böyük inkişaf yolu keçən təhsil sistemində, kütləvi mütaliənin geniş vüsət almasında kitabxanaların fəaliyyət dairəsi də xeyli genişlənmiş və dərinləşmişdir. Cəmiyyətdə mütaliənin sosial tələbatə çevrilməsi prosesi baş vermişdir. Kitabxananın ətrafında böyük oxucu dairəsinin yaranması, onların marağının və informasiya tələbatının artması kitabxanaların qarşısında yeni vəzifələr - hələ indiyə qədər kitabxana təcrübəsində istifadə edilməmiş problem vəzifələr qoyurdu. Kitabxanalar bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək, durmadan artan oxucu tələbatına cavab vermək üçün yeni iş forma və üsullarından, elmi metodlardan istifadə etməyə başlamışdılar.

XX əsr bəşəriyyətin tarixinə atom, elmi-texniki tərəqqi, informasiya partlayışı, mədəniyyətin yüksək tərəqqisi əsri kimi daxil olmuşdur. Bu böyük müvəffəqiyyətlərdə cəmiyyətin informasiyalaşdırılması böyük rol oynamışdır ki, bu işdə kitabxanaların xidməti əvəzəlməzdir. Bu böyük nailiyyətlərə əsaslanaraq dünyanan görkəmli alimləri XXI əsri informasiya əsri kimi qiymətləndirirlər. Informasiya əsrində ən mühüm problem kimi kompüterləşdirməni cə

miyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən informasiya müəssisəsi olan kitabxana işinə və cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına tətbiq etmək tələbatı qarşıya çıxır. Bu gün insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin kompüterləşdirilməsi cəmiyyətin əsas sahəsi kimi formalaşır, sosial inkişafın mühüm və qeyd-şərtsiz amili hesab edilir. Bu vəzifələri müsbət həll etmədən cəmiyyətin humanistcəsinə yenidən qurulması, iqtisadi inkişafı, insanların maddi rifahının layiqincə yaxşılaşdırılması, yüksək maddi təminatı mümkün deyildir.

Bəşəriyyətin XXI informasiya əsrinin astanasında dayandığı bir dövrdə cəmiyyətin informasiya təminatında böyük rolə və əhmiyyətə malik olan kitabxanaların işi yenidən qurulmalı, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, strukturu, mahiyyəti, funksiyaları, başqa informasiya müəssisələri arasında yeri və əlaqələri müəyyənləşdirilməlidir.

Mə'lumdur ki, indiyə qədər sovet kitabxanaşünaslığında bu problemlər birtərəfli öyrənilmiş, problemin sistemli şəkildə öyrənilməsinə az diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan müasir şəraitdə kitabxana məfhumunun, onun strukturunun, struktura daxil olan elementlərin, həmçinin kitabxananın funksiyalarının öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Əvvəllər SSRİ məkanında və respublikamızda kitabxanaşünaslıq üçün olduqca ciddi və böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən bu problemlərin lazımi dərəcədə araşdırılması, yaxud systemsiz və əlaqəsiz, birbirindən təcrid edilmiş şəkildə tədqiqi kitabxanaşü-

nəşlənmiş fəlsəfi əsaslarının öyrənilməsinə gətirib çıxarmamışdır. Həmçinin dövrə kitabxanaşünaslığın metodoloji əsaslarının öyrənilməsinə diqqət yetirilməmişdir ki, bu da kitabxanaşünaslıq sahəsində ciddi elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına mənfi təsir göstərmişdir.

Görkəmli hind kitabxanaşünası Ş. R. Ranqanatan göstərir ki, kitabxana inkişaf edən orqanizmdir. İnkişaf edən orqanizmdə hüceyrələr dəyişdiyi, təzələndiyi kimi kitabxanaların inkişafında və strukturunda böyük dəyişiklik baş verir. Bu dəyişikliklər inkişaf edən orqanizm daxilində ayrı-ayrılıqda, bir-birindən, təcrid edilmiş şəkildə yox, kitabxananın təbiətinə uyğun sistem şəklində fəaliyyət göstərən elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində baş verir.

Beləliklə, müasir kitabxanaşünaslıq elminin qarşısında kitabxanaların tarixi inkişaf prosesində keçdiyi yola nəzər salmaq, təhlil əsasında onların mahiyyətini açmaq, strukturunun təhlilinə əsaslanaraq elementlərini müəyyənləşdirib şərh etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. Müasir kitabxanaşünaslıqda kitabxana məfhumunu təhlil etmək, onun mahiyyətini açmaq üçün müxtəlif fikirlər vardır. Bizcə, bunların içərisində ən önəmlisi kitabxanaları bəşəriyyətin yaratmış olduğu mədəni sərvət kimi qiymətləndirən, cəmiyyətin tərəqqi və inkişafında, informasiya təminatında böyük rolunu göstərən, insanın mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük tarixi xidmətləri olan bir müəssisə kimi xarakterizə edən fikirlərdir.

Beləliklə, kitabxana cəmiyyətin yaratmış olduğu mədəni qurumlar arasında ən qədimi olmaqla, həm də müxtəlif cəmiyyətlərdə tutduğu mövqeyə görə yaşamağa qadir olan ən xeyirli müəssisədir. Kitabxanalar bəşəriyyətin mədəni sərvətlərini toplayan, mühafizə edən, saxlayan, ictimai istifadə üçün onu nəsildən-nəslə çatdıran, cəmiyyətin tərəqqi və inkişafında yaxından iştirak edən, cəmiyyət üzvlərinin, bütün insanların mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edən, gənc nəslin təhsil və tərbiyəsində yaxından iştirak edən, öz ətrafında böyük oxucu dairəsi toplayıb onlara informasiya və mədəni xidmət göstərən, oxucuların tələbatını ödəməklə mütaliə prosesinə kömək edən, sosial institutdur. Dünya sivilizasiyasının ilk ocaqlarından biri olan kitabxanalar, zaman keçdikcə, cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq təkmilləşmiş, cəmiyyət üzvlərinin mə'nəvi aləminə, təfəkkür tərzinə, əxlaqına, psixologiyasına daha çox nüfuz etməyə başlamış, humanist dəyərlərin mənbəyi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bəşəriyyət biliyinin mənbəyi olan kitabların əsrlər boyu kitabxanalarda saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılması kitabxanaların humanitar institut olmasını qeyd-şərtsiz, birmə'nəli şəkildə əsaslandırır. Kitab və insan arasında əlaqə yaradan kitablar humanitar xarakter daşıyır. Kitabxana bütövlükdə cəmiyyətə, onun hər bir üzvünə məxsus olan oxucuların, hüquqi və fiziki şəxslərin informasiya və mədəni tələbatını ödəmək üçün yaradılmış hərtərəfli, məqsədyönlü seçilmiş, formalaşdı-

rılmış və qaydaya salınmış fonda, müvafiq maddi-texniki bazaya, peşəkar kitabxanaçılara malik olan sosial müəssisədir. Mənsubiyyətinə görə kitabxanalar ictimai (ümumi) və şəxsi olmaqla iki yerə ayrılırlar.

Kitabxanalar müasir səviyyəyə çatmaq üçün çox uzun, keşmə keşli, mürəkkəb yol keçmiş, təkamül prosesi qanunlarına müvafiq olaraq tədricən inkişaf edib təkmilləşmiş, cəmiyyətin tələbinə cavab verən, bəşəriyyətin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində yaxından iştirak edən, mədəni tərəqqinin əsas vasitəsi kimi formalaşan insanın yetişdirilməsi prosesinə xidmət etmişdir.

Kitabxanaların bu xidməti heç zaman unudulmamış, cəmiyyətin inkişafındakı tarixi rolu ön plana çəkilmiş, bəşəriyyətin yaratmış olduğu ən qiymətli sərvət, bəşəri aqlın qızıl fondu kimi qiymətləndirilmişdir.

Kitabxanaların keçdiyi yol hələ lap qədim zamanlardan bəri təşəkkül tapıb formalaşmağa başlayan kitabxanaçılıq fikrinin də inkişaf və tərəqqi yolu olmuşdur. Bu yolda neçə-neçə nəsillər dəyişmiş, bir nəsil keçmiş nəsildən aldığı fikirləri yeniləşdirilmiş şəkildə gələcək nəslə vermişdir. Beləliklə, nəsillər nəsilləri əvəz etmiş, kitabxanaçılıq fikri isə keçmiş kitabxanaçılardan yenilərinə ötürülmüşdür. Bu, sadəcə, aldığı vermək prosesi yox, həmçinin təkmilləşmə prosesi olmuşdur. Köhnə fikir yeniləşmiş, sistemləşmiş, sonra yeni nəslə ötürülmüşdür. Kitabxanaçılıq fikrinin inkişafı prosesinə təkcə bir nəslin

öz fikirlərini gələcək nəslə ötürmək prosesi kimi yox, fikirlərin təkmilləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi şəraitində inkişaf edən elmi fikir kimi baxmaq lazımdır.

Kitabxanaçılıq fikirləri tarixin çox qədim dövrlərində kitabxanaların yarandığı, əlyazma və çap kitablarını, digər informasiya mənbələrini toplayıb saxladığı və onlardan istifadəni təşkil etməyə başladığı dövrlərdə meydana gəlmişdir. Zaman keçdikcə, cəmiyyətdə kitabxanaların rolu və əhəmiyyəti artıqca, bəşəriyyətin yaratdığı ən böyük mədəni abidələrdən biri olan kitabın yayılmasında onların fəaliyyəti genişləndikcə yeni-yeni kitabxanalar təşkil etmək zərurəti daha da artırdı. Tədricən çoxalan tələbat kitabxana şəbəkəsinin yaranmasını, yeni kitabxana tiplərinin və növlərinin meydana çıxmasını, kitabxanaları kitabla və digər çap məhsulları ilə təchiz etməyin, onları toplayıb saxlamağın, oxuculara çatdırmağın, əhaliyə kitabxana xidmətini təşkil etməyin yeni forma və üsullarının yaranmasını və beləliklə də kitabxanaçılıq fikrinin təşəkkül tapıb inkişaf etdirilməsini irəli sürürdü. Göründüyü kimi, kitabxanaçılıq fikrinin təşəkkülü və inkişafı bilavasitə kitabxanaların cəmiyyətdə tutduğu mövqeyin möhkəmlənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, bu fikirlər ilk mərhələdə kitabxanaların iş təcrübəsinə əsaslanmış, onların bəsit şəkildə ümumiləşdirilməsinə və dar məkanda yayılmasına xidmət etmişdir.

Beləliklə, kitabxanaçılıq fikirləri ibtidai şəkildə olsa da kitabxanaların iş təcrübəsinə əsaslandığını

dan, kitabxanaların iş prosesinin tədqiq və öyrənmə obyektini kimi seçildiyindən onun təşəkkülü və inkişafı möhkəm bünövrə üzərində bərqərar olmuşdur. İldən-ilə kitabxanaların miqdarı artdıqca, şəbəkələri genişləndikcə, kitabxanalardan istifadə edən insanların sayı çoxaldıqca, «oxucu» anlayışı meydana gəlib formalaşdıqca, cəmiyyətin mədəni həyatında və elmi tərəqqisində baş verən müsbət dəyişilmələrdən bəhrələnən kitabxanaçılıq fikirləri də elmi cəhətdən sistemləşməyə və təkmilləşməyə başladı, ümumiləşdirilmiş, dərin elmi fikirlər kimi formalaşdı.

Bəsit elmi fikrin təşəkkülü, formalaşması və dərin elmi biliklərə çevrilməsi prosesi olduqca uzun, davamlı bir proses olub bilavasitə müvafiq elmin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlıdır. Məhz bu elmi fikirlər müasir kitabxanaşünaslıq elminin əsasını təşkil etdi. Kitabxana işi haqqında sistemləşmiş biliklər toplusu «Kitabxanaşünaslıq» adlanmağa başladı. Başqa sözlə, kitabxanaşünaslıq haqqında elm meydana gəldi. Yaxın keçmişə qədər bu elm rüşeym halında olsa da, kitabxana işinə, kitabxanaşünaslığın təcrübə və nəzəriyyəsinə yaxın olan, onunla üzvi əlaqədə olan digər elmlərin müddəalarından istifadə edərək təkmilləşir, humanitar elmlər sırasında formalaşib təşəkkül tapırdı.

XIX əsrin axırlarına qədər bütün ictimai və sosial elmlər gənclik dövrlərini yaşayırdılar. Hətta təbiət elmləri belə yeni-yeni formalaşmağa başlamışdı. Bu dövrdə təbiətşünaslıqda təsviri metod üstünlük təşkil edirdi. Faktik materialların toplanıb ümumi-

ləşdirilməsi sahəsində ciddi addımlar atılırdı. Nəzəri ümumiləşdirmələr aparılması olduqca zəif inkişaf edirdi.

Kitabxanaşünaslıqda da vəziyyət belə idi. Başqa elmlərdə olduğu kimi, təcrübə ümumiləşdirmələrin aparılmasına diqqət yetirilmirdi. Elmin öyrənilməsində təsviri metod üstünlük təşkil edirdi. Nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq işində ardıcılıq yox idi. Kitabxanaşünaslıq sahəsində əldə edilən nəticələr başqa elmlərin nəticələri ilə əlaqələndirilmirdi. Digər oxşar elmlərin metod və üsullarından, elmi nəticələrindən olduqca zəif istifadə edilirdi. Bu da kitabxanaşünaslığın digər oxşar elmlərdən təcrid edilməsinə gətirib çıxarırdı. Kitabxanaşünaslıq sahəsində arasına kiçik təcrübə proseslərin öyrənilməsinə təşəbbüs göstərilirdisə də, bu, böyük elmi ümumiləşdirmələr aparılmasına zəmin yaratmırdı.

XIX əsrin axırlarından kitabxanaşünaslıq sahəsində ciddi addımlar atılmağa başladı. Təsviri metod mürekkəbləşən həyatın yüksək tələblərinə cavab vermə bilmirdi. Miqdarı əsaslı dərəcədə artan kitabxanaların təcrübəsi prosesində toplanmış materialı ümumiləşdirmək, nəticələr çıxarmaq zərurəti, öyrənilən hadisələrin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, izah etmək tələbatı meydana çıxmışdı. Bunlarsız kitabxanaşünaslığın özünün inkişafı mümkün deyildi, o, inkişafdan geri qalırdı. Xüsusilə, XIX əsrin ikinci yarısı kitabxanaşünaslığın inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Məhz bu dövrdə kitabxanaşünaslıq sahəsindəki tədqiqatlar daha mütə-

şəkil xarakter aldı. Başqa elm sahələri ilə əlaqəsinin genişlənməsi kitabxanaşünaslığa onların elmi metodlarından, üsullarından istifadə etmək imkanı verdi. Kitabxanaşünaslığın elmi inkişafında ilk addımlar atılmağa, təsviri metodlarla yanaşı elmi metodlardan da istifadə edilməyə başlandı. Kitabxanaşünaslığın elmi statusunun, predmetinin və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə təşəbbüs göstərildi. Doğrudur, bu təşəbbüslər sistemli xarakter daşımadığından ardıcılıq yox idi. Həmçinin bu dövrdə dünya kitabxanaşünaslığını yaratmaq sahəsində də böyük çətinlik mövcud idi. Ayrı-ayrı ölkələrin nailiyyətlərini əlaqələndirmək, ölkələr arasında integrasiyalar aparmaq mümkün deyildi. Dünyada kitabxanaşünaslığı inkişaf etdirən, onların sə'yini birləşdirən bir təşkilat yaranmamışdı. Buna görə də kitabxanaşünaslıq müxtəlif ölkələrdə bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənilirdi.

XX əsrin ikinci yarısında dünya kitabxanaşünaslığında böyük inkişaf nəzərə çarpmağa başladı. Bu inkişaf özünü xüsusilə kitabxanaşünaslığın nəzəriyyəsində göstərirdi. Avropada və ABŞ-da kitabxanaşünaslığa dair elmi-tədqiqat və təhsil mərkəzlərinin yaradılması iri həcmli elmi-tədqiqatların aparılmasına gətirib çıxarmışdı.

Kitabxanaşünaslıq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində tədris fənni kimi də özünə möhkəm yer tutdu. Kitabxana təhsili sistemi meydana gəlib formalaşdı. Artıq XX əsrin 60-70-ci illərində kitabxanaşünaslıq dünya miqyasında humanitar elm kimi

qərarlaşdı. Kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsində demokratik ideyalar, intellektual azadlıq, informasiyadan azad istifadə geniş intişar tapdı.

Kitabxanaşünaslığın predmetinin müəyyənləşdirilməsi, elmi-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi sahəsində fundamental elmi-tədqiqat əsərləri meydana çıxdı. Kitabxanaşünaslığın humanitar elm kimi formalaşması sahəsində ciddi elmi-tədqiqat əsərləri yazıldı. Dünyanın elmi və mədəni inkişafı fonunda kitabxanaların mühüm yer tutması, əhaliyə informasiya xidmətinin təşkilində kitabxanaların həlledici rola malik olması kitabxana işinin nəzəri problemlərinin öyrənilməsinə böyük tələbat əmələ gətirmişdi. Məhz bu böyük tələbatı ödəmək üçün kitabxanaşünaslığın nəzəri cəhətdən öyrənilməsi ön plana çəkilmişdi. Kitabxanaların cəmiyyətin mədəni həyatında mühüm yer tutması, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili işinin böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etməsi, kitabxanaçılıq işinin misilsiz inkişaf miqyası dərin elmi əsaslandırma, prinsipal cəhətdən yeni, dünya təcrübəsinə əsaslanan elmi əsaslandırma tələb edirdi. Bu zəruri tələbata cavab olaraq bütöv kitabxanaçılıq nəzəriyyəsi - kitabxanaşünaslıq meydana gəlib qərarlaşdı. «Kitabxanaşünaslığa giriş» anlayışı demək olar ki, elmi dövriyyəyə nisbətən yaxın vaxtlarda - XX əsrin ortalarında, 40-cı illərin sonu - 50-ci illərin əvvəllərində daxil olmuşdur. Bu fənnin tədricən inkişaf edib təkmilləşməsi, kitabxanaçılıq elmlərinin inkişafı, kitabxanaşünaslığın statusunun və strukturunun müəyyənləşdirilməsi üçün

əsəşli zəmin yaratdı. Kitabxanaşünaslıq fənləri («Kitabxanaşünaslığa giriş», «Kitabxana fondunun formalaşması», «Informasiya-axtarış sistemləri», «Kitabxana xidməti», «Kitabxana işinin təşkili və idarə olunması», «Kitabxana işinin tarixi») müstəqil fənlər kimi tədris edilməyə başladı. Bu fənlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda tədqiq edilib öyrənilməsi, fənlərin özünün nəzəri cəhətdən inkişafı kitabxanaşünaslığın predmetinin və tədqiqat obyektinin müəyyənləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Həmçinin XX əsrin axırlarında cəmiyyət həyatında baş verən böyük elmi-texniki tərəqqi, informasiyanın inkişafı, cəmiyyətin həyatında kitabxanaşünaslığın, rolunun artırılması sahəsində misli görünməmiş imkanlar açdı. Təsadüfi deyil ki, dünyanın görkəmli alimləri XXI əsri informasiya əsri kimi xarakterizə edirlər.

Informasiyalaşdırma cəmiyyət üzvlərinin, dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, ictimai təşkilatların informasiya qurumlarını formalaşdırmaq və ondan istifadə etmək əsasında informasiya tələbatını ödəmək üçün optimal şərait yaradan, həmçinin bu sahədə vətəndaşların hüququnu həyata keçirən sosial-iqtisadi və elmi-texniki prosesdir. Bu baxımdan kitabxana və kitabxana işi informasiyalaşdırmanın mühüm şərtlərindən biri və əsas amilidir.

Məhz buna görədir ki, kitabxanaşünaslıq sahəsində aparılan müasir tədqiqatlar, onun mahiyyətinin, vəzifələrinin, obyektinin və predmetinin müəyyənləşdirilməsi, dərinlən öyrənilib təhlil edil-

məsi, elmi nəticələr çıxarılması yeni reallığa əsaslanmalıdır.

Müasir dövrdə informasiya cəmiyyətin inkişafında elə bir əhəmiyyət kəsb etmişdir ki, bəşəriyyətin onsuz yaşaması mümkün deyildir. Əvvəllər belə hesab edilirdi ki, cəmiyyətin inkişafı maddi-istehsal olmadan qeyri - mümkündür. İndiki şəraitdə inkişafın özü informasiyanın maksimum inkişafını tələb edir. Beləliklə də informasiya istehsalı amili öz əhəmiyyətinə görə maddi istehsal amilindən geri qalmır. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində sənaye informasiyası, informasiya xidməti dövlətin əsas iş sahələrindən birinə çevrilməklə maddi-ne'mət istehsalını qabaqlamış, həmçinin maddi-istehsalın inkişafına kömək edən amilə çevrilmişdir. Deməli, cəmiyyət maddi istehsalsız yaşaya bilmədiyi kimi, informasiya istehsalı olmadan da yaşaya bilməz.

Bu yeni proses cəmiyyətin bütün sahələrinə əhəmiyyətli tə'sir etməklə, mədəniyyətin bütün sahələrinin inkişafına, o cümlədən kitabxana işinə kömək göstərməklə böyük yeniləşmə prosesinin baş verməsinə səbəb olmuş, ənənəvi kitabxanaçılığın yeni kitabxanaçılıqla əvəz edilməsini zəruri etmişdir. Müasir kitabxanalar informasiya istehsalı sənayesinə çevrilməyə başlamışlar. Bu proses dünyanın həm inkişaf edən, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrinin kitabxanalarını az və çox dərəcədə əhatə etməkdədir.

Kitabxanaların informasiya istehsalı sahəsinə çevrilməsi onların güclü texnika və kompüterlərlə

təmin edilməsini, müasir avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə sənayesinə malik olmasını tələb edir. Kitabxana işində baş verən bu dəyişilmələrlə əlaqədar olaraq kitabxanaşünaslığın özü də ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, keçmiş ənənəvi kitabxanaşünaslığın bazasında kitabxana işinin kompüterləşdirilməsinə əsaslanan və onun tədqiqinə geniş yer verən yeni kitabxanaşünaslıq formalaşmağa başlamışdır. Kitabxanaların informasiya istehsalı müəssisəsi kimi fəaliyyətinin genişlənməsi, bu mühüm vəzifəni yerinə yetirmək üçün texniki vasitələrdən, informasiya işinin texniki nailiyyətlərindən daha geniş istifadə etməyə başlaması bütövlükdə kitabxana işi prosesini tədqiq edib öyrənən kitabxanaşünaslığı, ənənəvi tədqiqat metodları ilə yanaşı, yeni elmi-texniki tədqiqat metodlarından istifadə etmək zərurəti qarşısında qoyur. Kitabxanaşünaslığın həyata keçirməyə başladığı bu ənənəvi olmayan inkişaf yolu onun funksiyalarında tamamilə yeni, daha mütərəqqi, daha elmi, daha təkmil vəzifələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. Kitabxanaşünaslığın məzmun və vəzifələrində bu mühüm həyatı dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq, onun mahiyyəti (kitabxanaçılıq proseslərinin inkişaf qanunauyğunluqlarını, xassələrini, xarakter və strukturunu öyrənmək, kitabdan (sənəddən) ictimai istifadənin təşkilini təmin etmək, kitabxana və oxucu, kitabxana və müəlisə problemlərini öyrənmək) dəyişməz qalır.

Əsas vəzifə isə bu problemlərin daha yeni vəzifələrə cavab verən, informasiyanın müasir tələbləri ilə ayaqlaşa bilən formada tədqiqindən ibarətdir.

Müasir kitabxanaşünaslıq öz ənənəvi vəzifələrini, funksiyalarını saxlamaqla, onları daha da təkmilləşdirən və informasiya sənayesini inkişaf etdirən bir elm sahəsinə çevrilir.

Beləliklə, kitabxanaşünaslıq cəmiyyətdə kitabxanaçılıq prosesinin inkişaf qanunauyğunluqlarını, xassələrini, xarakterini, strukturunu və çap əsərlərindən ictimai istifadənin təşkili problemlərini tədqiq edib öyrənən humanitar elmdir.

Kitabxanaşünaslığın humanitar elm olması kitabxanaların mühüm sosial müəssisə kimi cəmiyyətin mə'nəvi həyatına əsaslı təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. Kitabxanaların zaman keçdikcə cəmiyyətin informasiya təminatında yaxından və demək olar ki, alternativsiz iştirakı onları kommunikativ sistemlərin əsas təminat bazasına çevirmişdir ki, bu da cəmiyyətin inkişafında kitabxanaların elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə funksiyaları ilə yanaşı, mə'nəvi və humanitar funksiyalarının yüksəldilməsini də tələb edirdi. Kitabxana tarixinə nəzər saldıqda mə'lum olur ki, əsrlər boyu böyük və zəngin kitab fondları yaradan, onları qoruyub saxlayan, bəşəriyyətin bilik və təcrübəsini nəsildən-nəslə çatdıran kitabxanalar qiymətli humanitar sərvətlər formalaşdırmış və bu sərvətlərin inkişafına məqsədyönlü istiqamət vermişlər. Kitabxana kitab və insanın (oxucu və kitabxanaçı) birgə fəaliyyətində

təzahür etdiyindən humanitar müəssisə kimi xarakterizə olunur. Kitabxanalar bəşəriyyətin yaratdığı institutlar olduğu üçün bilavasitə cəmiyyətin bir hissəsi kimi insanlara özlərini və dünyanı dərk etməkdə kömək göstərmək yolu ilə cəmiyyətin təkmilləşməsinə yardım etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu baxımdan kitabxana işinin humanitar elmlərə aid olması qanunauyğunluq kəsb edir.

Sonrakı dövrlərdə kitabxana işinə texniki vasitələrin tətbiqinə, oxuculara xidmət işində informasiyadan daha geniş istifadə edilməsinə, onun fəaliyyət istiqamətinin texniki və digər elmlərə yaxınlaşdırılmasına baxmayaraq, kitabxana işinin humanitar məzmunu dəyişməz qalmışdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının ilk mədəniyyət ocaqlarından biri kimi təşəkkül tapıb formalaşan kitabxanalar illər ötdükcə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq təkmilləşən, cəmiyyət üzvlərinin mə'nəvi aləminə, təfəkkür tərzinə, əxlaqına və psixologiyasına daha çox nüfuz etməyə başlayan humanitar dəyərlərin mənbəyi kimi çıxış edir. Məhz kitabxana işinin humanitar xarakter daşması kitabxanaşünaslığın humanitar bir elm kimi formalaşmasını əsaslandırılmışdır. Görkəmli Amerika alimi C.Şira yazır: «Kitabxanaşünaslıq-kommunikasiya prosesinin elə bir sahəsidir ki, məhz onun vasitəsi ilə mədəniyyətin qorunması mümkün olur. Belə ki, kommunikasiasız mədəniyyət yoxdur. Mədəniyyətin mühüm sahəsi olan kitabxana işinin öyrənilməsi prosesində dəqiq və təbiət elmlərinin dəlillərindən istifadə edilməsinə,

kitabxanaşünaslığın daha çox sosial və ictimai elmlərə yaxınlaşmasına baxmayaraq bu elm öz mahiyyəti e'tibarı ilə humanitar elm, olaraq qalır. Bunun əsas səbəbini kitabxana işinin məzmununda, xarakterində, məqsəd və vəzifələrində, cəmiyyətdə tutduğu mövqedə axtarmaq lazımdır. Kitab və insanın qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılması prosesində təzahür edən kitabxana işi, heç şübhəsiz ki, humanitar xarakter daşıyır. Çünki cəmiyyətin mövcud olduğu bütün dövrlərdə insan beyni ilə sənəd arasında gözə görünməyən çox incə və möhkəm əlaqələr mövcud olmuşdur. Bu əlaqələr heç şübhəsiz insanın inkişafı ilə bağlı olduğundan həmişə humanitar xarakter daşmışdır.»

3. 2. Müasir kitabxanaşünaslığın mahiyyəti, obyektı və predmeti

Kitabxanaşünaslığın mahiyyətinin metodoloji cəhətdən düzgün dərkı müasir dövrdə böyük aktuallıq kəsb etməklə yanaşı, həm nəzəriyyəçilər, həm də praktiklər üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mə'lumdur ki, hər hansı bir elmin mahiyyətini düzgün dərk etmədən onun predmet və vəzifələrini müəyyənləşdirmək xeyli çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Başqa elmlər kimi, kitabxanaşünaslığın da öz tədqiqat obyektı və predmeti vardır. Kitabxanaşünaslığın obyektı kitabxanalardır, kitabxana işidir. Elmlər bir-birindən öyrəndikləri obyektə görə deyil, mövzularına, yə'ni predmetlərinə görə fərqlənirlər. Elmin

predmeti odur ki, o öz obyektindən ayırd etdiyi cəhətlərə hansı baxımdan, hansı nəzəri və praktik aspektdən yanaşır. Elmin predmeti onun öz obyektinə yanaşma tərzini və tədqiqat metodlarını müəyyənləşdirir və müvafiq anlayışlar vasitəsi ilə şərh edir.

Kitabxanaşünaslıq tarixən kitabxana və onun inkişaf qanunları haqqında biliklər sistemi kimi meydana gəlmişdir. Onun başlıca xüsusiyyəti öyrəndiyi obyektə tam və uyğun şəkildə əks etdirməkdir. Beləliklə, elmin məzmununu cəmiyyətdən asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv həqiqət təşkil edir. Bu obyektiv həqiqət məhz elmin mahiyyətinin düzgün öyrənilməsi, araşdırılması zamanı meydana çıxır.

Mahiyyət hadisə ilə sıx əlaqədədir. Mahiyyət predmetin daxili məzmunu, hadisə isə predmetin aşkar olunması, təzahürü, xarici mövcudluq formasıdır. Mahiyyət və hadisə bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Aləmdə zahirə çıxmayan, dərk edilməyən mahiyyət yoxdur. Eləcə də elə bir hadisə yoxdur ki, o, mahiyyət haqqında özündə heç bir informasiya daşımasın. Buna baxmayaraq mahiyyət və hadisənin vəhdəti heç də onların bir-birinin eyni olduğu demək deyildir.

İdrakın əsas vəzifəsi odur ki, hadisədən mahiyyəti fərqləndirsin, onu daha dərinliklərdən çıxarıb ümumiləşdirsin və əsl mahiyyətin məzmununu açsın. Mahiyyəti dərk etmənin əsas vəzifəsi zahirə cəhətin arxasında qalan, onun görünməyən hissəsini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Beləliklə, kitabxanaşünaslığın mahiyyətinin dərk edilməsi zahirən görünən cəhətlərin arxasında əsl mahiyyətin durduğunu anlamaqdır. Mahiyyəti ortaya çıxarmaq üçün isə hadisədən kitabxanaşünaslığın mahiyyətinə varmaq zərurəti ortaya çıxır. Kitabxanaşünaslığın mahiyyətinin aşkara çıxarılmasında predmet kateqoriyası olduqca böyük və prinsiplə əhəmiyyətə malikdir.

Hər bir elmdə olduğu kimi, kitabxanaşünaslıqda da mahiyyəti onun predmeti ifadə edir. Məhz predmet obyektin hansı cəhətinin həmin elm tərəfindən öyrənilməsini göstərir. Predmetin müəyyənləşdirilməsi mahiyyətin dərk edilməsini xeyli asanlaşdırmaqla yanaşı, kitabxanaşünaslığın müstəqil elm kimi elmlər sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsinə də şərait yaradır.

İndi də kitabxanaşünaslığın obyektini və predmetini nəzərdən keçirək. Obyekt və subyekt anlayışı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Subyekt obyektin öyrənilməsini, dərk edilməsini təmin edir.

Subyekt daxilində, fəal hərəkətdə olan və dərk edən, şüura və iradəyə malik fərd və ya sosial qrup başa düşülür.

Obyekt isə subyektin idrak və digər fəaliyyətinin yönəldiyi şeydir. Obyektin subyektə asılı olmadan mövcud olmasına baxmayaraq onlar vəhdətdə fəaliyyət göstərirlər.

Başqa elmlərdə olduğu kimi, kitabxanaşünaslığın obyektinin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, o, dərk edən subyektin duyğularında meydana

çıxır. O əsasən özünü gizli və hələ öyrənilməmiş formada göstərir. Məhz kitabxanaşünaslıq obyektini öyrənmə prosesində geniş elmi araşdırmalar aparmalı, əsl mahiyyəti aşkara çıxarmalıdır. Müasir kitabxanaşünaslıq daim axtarışdadır. O, köhnəlmiş fikirləri və müddəaları tənqidi süzgəcdən keçirib, kitabxana işinin yeni forma və üsullarını aşkar edərkən nəinki keçmişə, habelə indiyə və gələcəyə müraciət edir. Beləliklə, gələcəyə baxan kitabxanaşünaslıq təkcə bu günün yox, həm də gələcəyin elmidir.

Müasir dövrdə dünya kitabxanaşünaslığının qarşısında duran ən mühüm vəzifə əsas tədqiqat obyektinin təyin edilməsidir. Hələ həmin məsələ ilə bağlı vahid fikir olmadığından bu problem böyük aktuallıq kəsb edir. Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti kitabxana işini kitabxanaşünaslığın obyektini hesab edirlər. Burada həqiqət vardır. Çünki kitabxananın bir sosial müəssisə kimi mahiyyəti kitabxana işi prosesində meydana çıxır. Kitabxana işi prosesi cəmiyyətlə kitabxana arasında, kitabxana ilə insan arasında sıx əlaqələr yaratmaqla kitabxananın əsas vəzifəsi olan cəmiyyət üzvlərinə xidmət işini tənzimləyir. «Kitabxana işi kitabxananın bütün fəaliyyətinin məcmusudur» - desək səhv etmərik. Kitabxana işi məfhumuna kitabxana işinin ümumi xarakteristikası, kitabxana işi təşkilinin və funksiyalarının əsas prinsipləri, kitabxana sisteminin formalaşmasının qanunauyğunluqları, kitabxana işinin idarə edilməsi kimi problemlər daxildir. Bütün bunlara gö-

rə də kitabxana işini kitabxanaşünaslığın obyektini kimi qəbul etmək daha məqsədə uyğun olar.

Beləliklə, kitabxanaşünaslığın obyektini bütövlükdə kitabxana, kitabxana fondlarında toplanıb saxlanılan sənədlər, kitabxanaların xidmət etdiyi insan (oxucu) və kitabxana ilə sənəd arasında əlaqə yaradan kitabxanaçıdır.

Son zamanlar Rusiyada kitabxanaşünaslığın nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə ciddi diqqət yetirilməkdədir¹ «Ümumi kitabxanaşünaslıq» dərsləri tamamilə yenidən yazılmış, birinci hissədə kitabxanaşünaslığın nəzəri əsasları, mahiyyəti, obyekt və predmeti yeni fikirlər, ideyalar və müddəalarla zənginləşdirilmiş, kitabxanaşünaslığın fəlsəfi əsaslarının yaradılmasına cəhd göstərilmişdir.

Göstərilən əsərdə kitabxanaşünaslığın obyektini ciddi tədqiq edilmiş və onun müəyyənləşdirilməsi sahəsində elmi fikirlər söylənilmişdir.

Kitabxanaşünaslığın obyektini düzgün dərk etmək üçün ona kompleks, sistemli yaradıcılıq mövqeyindən yanaşmaq zəruridir. Çünki kitabxana işi insan fəaliyyətinin tipik formalarından biridir. Ona görə də kitabxana işi sahəsində təzahür edən insan fəaliyyətində ən azı üç əsas elementi nəzərə almaq lazımdır: 1) Əməyin predmeti, 2) Əməyin subyektini, 3) Əməyin vasitəçisi.

Mə'lumdur ki, kitabxanaçı əməyinin predmeti hər şeydən əvvəl sənədləşdirilmiş bilikdir. Bu bilik

¹ Общее библиотечное ведение. - М., 1996.

bilavasitə çap məhsullarında maddiləşdirilmişdirsə, əlbəttə, elmi bilikdir, informasiyadır. Doğrudur, kitabxanalarda incəsənətə dair ədəbiyyat, bədii ədəbiyyat və dini ədəbiyyat da saxlanılır. Onlar informasiya kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Beləliklə, əməyin predmeti kimi ümumiyyətlə, informasiya yox, nəşr şəklində maddiləşdirilmiş informasiya çıxış edə bilər. Belə bir cəhətə də diqqət yetirilməlidir ki, nəşr formasında olan ədəbiyyatı mütləqləşdirmək, yaxud da onu informasiyadan fərqləndirmək düzgün olmaz. Bunların həqiqi mə'nada əlaqələri mahiyyət və hadisə kateqoriyalarının məzmun və formasının əlaqələri kimidir.

Informasiya mahiyyətdir, məzmundur, nəşr isə hadisədir, formadır. Bunlar bir-biri ilə dialektik qırılmaz əlaqədədir, bir-birinin aşkarlanmasında iştirak edir. Ancaq üstünlük mahiyyət və məzmun kimi həmişə informasiyanın tərəfindədir. Göründüyü kimi, informasiya nəşrə (çap məhsullarına) nisbətən kitabxanaşünaslığın obyektinin elementlərindən biri olmaqla, kitabxanaçı əməyinin predmeti kimi üstün mövqeyə malikdir.

Həmçinin onlar kitabxana işində ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir, biri digərini tamamlayır. Bu əlaqəni görmək üçün tarixə kiçik bir səyahət kifayətdir. Qədim dünyadan bəri nəşr materialları gil lövhələrdən başlayaraq, elektron ki-tablara qədər dəfələrlə dəyişmiş, ancaq mahiyyət, məzmun, yəni informasiya dəyişməz qalmışdır.

Üçhissəli sistemdə kitabxanaşünaslığın ikinci mühüm obyektı oxucudur (abonent, informasiya tələbatçısı, istifadəçi). Əməyin əsas subyektı olan oxucuya xidmət bütün kitabxana fəaliyyətinin məqsədi və vəzifəsi olduğundan kitabxana işinin forma və üsulları bütövlükdə bu problemin həllinə həsr edilir.

Doğrudur, son dövrdə nəşr edilən kitabxanaşünaslıq ədəbiyyatında «oxucu» məfhumunun dəyişdirilməsinə ciddi cəhdlər edilməkdədir. Belə cəhdlər əsasən informatiklər tərəfindən göstərilir. Bu qəbildən olan tədqiqatçılar «oxucu» məfhumunu «informasiya tələbatçısı», «abonent» və «istifadəçi» kimi işlətməyi təklif edirlər. Ancaq kitabxanaşünasların bir çoxu «oxucu» sözünün saxlanılmasına üstünlük verirlər. Burada böyük bir həqiqət vardır. Çünki göstərilən məfhumların heç biri «oxucu» istilahını əvəz edə bilmir. «Oxucu» termini «oxuyan insan», «mütaliyəyə can atan insan», «ışıqlı insan», «ziyalı insan» kimi fəlsəfi mə'na kəsb edir.

«Oxucu» anlayışı mütaliyəyə kütləvi, ictimai tələbatın təzahür etməsini nəinki ehtiva edir, eyni zamanda mütaliənin sosial mə'nasını ifadə edir. «Oxucu» sözü hazırda Azərbaycan vətəndaşlarından hər birinə əməli olaraq tətbiq oluna bilər. Çünki bizim vətənimizdə məhz bu sözə bu və ya digər dərəcədə qovuşmamış insan tapmaq çətindir. Ancaq «kitabxana oxucusu» özünün sistemli mütaliəsinin məzmunu ilə başqa oxuculardan fərqlənir. Kitabxana oxucuları kitabxanaçı əməyinin subyektı kimi

digər ciddi keyfiyyətlərə də malikdirlər. Məhz kitabxanaşünaslığın obyektı kimi oxucuların mütaliə marağının öyrənilməsinə, onların mütaliəsinin istiqamətləndirilməsinə, şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək məqsədi ilə kitabxanada aparılan işlər mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir, insanlarla kitabxana arasında ciddi əlaqə yaradır ki, bu əlaqələr də kitabxana işini daimi fəaliyyətdə olan, inkişaf edən, dinamik prosesə çevirir. Belə ki, əgər kitabxana öz fondunda topladığı informasiyanı (kitab fondu və s.) oxucuların istifadəsinə vermirsə, ondan cəmiyyətin inkişafı üçün istifadə etmirsə, o, heç kəsə lazım olmayan kitab anbarına çevrilə bilər. Kitabxanayı cəmiyyət yaratdığından o, cəmiyyətin üzvlərinə xidmət etməlidir. Hər cür informasiya vasitəsinin qiyməti onun cəmiyyətə xidmətindədir, cəmiyyət üzvlərinin maddi və mə'nəvi tələbatının ödənilməsindədir. Deməli, informasiya ilə oxucu arasında mövcud olan əlaqələr daimidir, qırılmazdır, labüddür. Çünki bu əlaqələr cəmiyyətin öz sosial mahiyyətindən doğur.

Kitabxanaşünaslığın obyektləri kimi nəşr şəklində olan informasiya ilə insan (oxucu) arasındakı dialektik əlaqəni nəzərdən keçirmək zəruridir. Çünki tələbatçısı (oxucusuz) informasiya yoxdur. Oxucu və nəşr şəklində informasiya kitabxanaşünaslıq obyektinin əsas yarım sistemini təşkil edir. Bu yarım sistemin əsas mahiyyəti insanla informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsində meydana çıxır. Beləliklə, kitabxanaşünaslığın əsas vəzifəsi insanla informasiya arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələri, daxili prosesləri və qa-

nunauyğunluqları öyrənməkdir. Bu əlaqələr nə qədər dərinə, hərtərəfli və bütün daxili komponentlər nəzərə alınaraq öyrənilsə və öyrənilmə prosesində sosiologianın, pedaqogikanın və psixologianın nailiyyətlərindən istifadə edilsə, daha böyük elmi və təcrübi nəticələr əldə etmək olar.

Problemin öyrənilməsinə sistemli yanaşdıqda aşkar olur ki, insan və informasiya yarım sistemində həmişə insan və onun öyrənilməsi problemi ön plana çəkilir. Buradan belə nəticə çıxır ki, kitabxanaşünaslıq ancaq informasiya elmi deyil, həm də sosial-humanitar elmdir.

Nəhayət, üçpilləli sistemə uyğun olaraq kitabxanaşünaslığın obyektinin üçüncü elementini nəzərdən keçirək. Bu element əməyin vasitəçisi olan kitabxanaçıdır. Kitabxanaçısı kitabxana olmamışdır və ola da bilməz. Hətta gələcəyin kitabsız, oxucusuz kitabxanaları, «videotekalar», yaxud Şteuktue kitabxanaları da kitabxanaçısı fəaliyyət göstərə bilməz. Kitabxanalar avtomatlaşdırıldıqda, mexanikləşdirildikdə və kompüterləşdirildikdə belə daha yüksək ixtisasa və biliyə malik, müasir texnikadan baş çıxara bilən kitabxanaçıların hazırlanması zərurətini meydana çıxarar. Kitabxanaçı informasiya vasitələri ilə insan arasında əlaqə yaradan, informasiyanı insanların malına çevirən, kitabxana fondunu oxucular qarşısında açan, onu ümumi istifadə üçün dinamik vəziyyətə gətirən yüksək peşə təhsilinə malik bir şəxsiyyətdir. Informasiyanın böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi, cəmiyyətin maddi və mədəni inkişafının əsas

vasitələrindən birinə çevrildiyi müasir dövrdə informasiya ilə insanlar arasında vasitəçi rolunu oynayan, mütaliə prosesinin təşkilatçısı kimi çıxış edən peşəkar kitabxanaçının köməyi olmadan fəaliyyət göstərmək olmaz. Yüksək ixtisaslı kitabxanaçının iştirakı olmadan kitabxana işinin təşkili və idarə edilməsi kimi mürəkkəb prosesi təmin etmək mümkün deyildir. Beləliklə, kitabxanaçı kitabxanaşünaslığın obyektı kimi xarakterizə olunan üçpilləli sistemdə əsas pillələrdən birini tutur. Kitabxanaçısız kitabxana yoxdur, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili mümkün deyildir. Bütün bunlar göstərir ki, kitabxana işinin ürəyi olan kitabxanaçı, onun şəxsiyyəti, təhsili, elmi, mədəni səviyyəsi, cəmiyyətdə tutduğu mövqe daim diqqət mərkəzində olmalı, tədqiq edilib öyrənilməlidir. Məhz buna görədir ki, kitabxanaşünas alimlər kitabxanaçını kitabxanaşünaslığın əsas tədqiqat obyektı hesab edir və bu sahədə elmi, metodik işlərin ardıcıl olaraq aparılmasını zəruri hesab edirlər.

Beləliklə, aydın olur ki, kitabxanaşünaslığın əsas obyektı-üzvi bütövlüyə, dinamikliyə malik olan və göstərilən əsas elementlərdən ibarət sistemli üçlükdür:

- 1) Nəşr formasında informasiya,
- 2) Oxucu,
- 3) Kitabxanaçı.

Bu üçlük kitabxanaşünaslığın obyektının mahiyyətini düzgün başa düşməkdə əsaslı əhəmiyyətə malikdir.

Bu üçlük hər hansı bir kitabxananın mahiyyətini xarakterizə edən daha ümumi məntiqi strukturu təşkil edir.

Kitabxanaşünaslığın mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində predmet kateqoriyasının böyük rolu vardır. Mə'lumdur ki, bir obyekt bir neçə elmin tədqiqat obyektı ola bilər. Predmet isə hər bir elmin özünəməxsus kateqoriyasıdır. Kitabxanaşünaslığın predmeti ümumi obyektıdan ayrılan və ancaq özü tərəfindən öyrənilən kateqoriyadır. Buna görə də kitabxanaşünaslığın predmeti onun müstəqil elm kimi formalaşmasını təmin edən, elmi məzmununu və sərhədini müəyyən edən əsas kateqoriyadır.

Kitabxanaşünaslığın predmeti, onun obyektı olan kitabxana işinə yanaşma tərzini, tədqiqat metodlarını müəyyənləşdirir və müvafiq anlayışlar vasitəsi ilə şərh edilir.

3. 3. Kitabxanaşünaslığın funksiyaları

«Funksiya» latın sözü olub, hərfi mənası «icra etmək, yerinə yetirmək» deməkdir. Hər bir elm sahəsinin, həmçinin sosial institutların yerinə yetirdiyi vəzifələri - funksiyaları olduğu kimi, kitabxanaşünaslığın da özünəməxsus funksiyaları vardır. Funksiya hər hansı bir obyektin xassələrinin xarici təzahürü kimi meydana çıxır. Məsələn, orqanizmdə hiss orqanlarının funksiyaları, cəmiyyətdə pulun funksiyası, dövlətin funksiyası, kitabxananın funk-

siyası, elmdə fəlsəfənin funksiyası, sosiologiyanın funksiyası, kitabxanaşünaslığın funksiyası və s.

Kitabxanaşünaslığın funksiyası onun tədqiqat obyektinin xarici təzahürü kimi meydana çıxır. Nəşr şəklində informasiya, oxucu və kitabxanaçı, kitabxanaşünaslığın əsas tədqiqat obyekti olduğundan, bunların qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi, təhlili, oxucuya xidmət işinin təşkili prosesində baş verən mürəkkəb bir proses olan kitabxana işi, bu funksiyaların müəyyənləşdirilməsinə və dəqiqləşdirilməsinə mühüm təsir göstərir. Beləliklə, kitabxanaların sosial funksiyaları olduğu kimi, kitabxana işi prosesini tədqiq edib öyrənən kitabxanaşünaslığın da özünəməxsus funksiyaları vardır. Bu funksiyaların tədqiq edilib öyrənilməsi, özünəməxsus cəhətlərinin ortaya çıxarılması kitabxanaşünaslığın nəzəri əsaslarının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də onun tədqiqi kitabxanaşünaslığın əsas problemlərindən biridir. Belə ki, kitabxanaşünaslığın predmet və xüsusiyyətlərini onun funksiyalarını öyrənmədən lazımi səviyyədə açmaq qeyri-mümkündür.

Kitabxanaşünaslığın bir elm kimi məqsədi insanların şüurlu, yaradıcı və məqsədyönlü fəaliyyətinə kömək etməkdir. Konkret desək, kitabxana işinin köməyi ilə informasiya daşıyıcılarından oxucuların ictimai istifadəsini təşkil etməkdir. Bu da öz növbəsində kitabxanaşünaslıq və kitabxana işinin məzmununu açmağı, sərhədlərini müəyyənləşdirməyi tələb edir. Bəzən elmi və tədris ədəbiyyatında kitab-

xanaşünaslıqla kitabxana işini eyniləşdirən fikirlər meydana çıxır ki, bu da tamamilə yanlışdır. Bəzi hallarda isə bu iki məhfum səhv olaraq eyni leksik vahidlər kimi işlənir. Bu isə kitabxanaşünaslıq məsələlərinin düzgün nəzəri həllində dolaşlıqlıq yaradır. Halbuki kitabxanaşünaslıq və kitabxana işi bir-birindən tamamilə fərqlənən, ancaq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışlardır.

Kitabxanaşünaslıq - elmdir, biliklər sistemidir, idrak prosesidir, sosial institutdur. Kitabxana işi isə təcrübədir, əməyin ictimai bölgüsü sahəsidir. Həmçinin cəmiyyətin informasiya təminatı sisteminin sahələrindən biridir. Bunlar bir-birindən fərqli anlayışlar olsalar da, aralarında sıx əlaqə mövcuddur. Kitabxanaşünaslıq kitabxana işini öyrənir və əldə etdiyi elmi nəticələri kitabxana işinə tətbiq edir, onun daha da inkişafı və təkmilləşməsi üçün şərait yaradır. Bunların arasında baş verən qarşılıqlı zənginləşmə prosesi zəncirvari davam etdiyindən daim ciddi elmi nəticələr əldə edilir.

Beləliklə, kitabxanaşünaslıq və kitabxana işinin funksiyaları bir-birindən köklü surətdə fərqlənir və müxtəlif mahiyyət daşıyırlar.

Başqa elmlərdə olduğu kimi, kitabxanaşünaslıqda da iki tip funksiya vardır:

1. Xüsusi elmi funksiya;
2. Sosial funksiya.

Kitabxanaşünaslığın xüsusi elmi funksiyaları içərisində *idrak funksiyası önəmli yer tutur*. İdrak nəzəriyyəsi idrakın mənşəyi və mahiyyəti, biliyin

strukturu və inkişaf qanunları, əsası və me'yarı, idrakın piləlləri və əsas formaları, elmi tədqiqatın prinsipləri, metod və üsulları haqqında bütöv bir fəlsəfi təlimdir. Əgər kitabxanaşünaslıq idrak funksiyasına malik olmasaydı, öz tədqiqatlarında idrak funksiyasına əsaslanmasaydı, elm və tədris fənni kimi formalaşa bilməzdi. Bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, kitabxana işində də insan fəaliyyətinin elə problemləri mövcuddur ki, onları nəzəri cəhətdən həll etmədən, nəzəri ümumiləşdirmələr aparmadan həll etmək mümkün deyildir. Məsələn, cəmiyyət və kitabxana, cəmiyyət və mütaliə, cəmiyyət üzvlərinin informasiya təminatı və s.

Məhz kitabxanaşünaslığın idrak funksiyası bu böyük problemlərin həllində kitabxanaşünasları nəzəriyyələr, qanunlar, prinsiplər, elmi biliklərlə silahlandırır, kitabxana fəaliyyətini səmərəli, elmi cəhətdən əsaslandırılmış müddəalarla təmin edir.

İdrak funksiyası müstəqil əhəmiyyətə malik olsa da nəticə etibarilə kitabxana praktikası ilə sıx əlaqədə təzahür edir. Buna görə də o, ikili istiqamətə malikdir. Birinci və əsas istiqamət kitabxana işi problemlərini həll etmək üçün onu öyrənmək, dərk etmək, tədqiq etməkdir. O, eyni zamanda başqa obyekt-kıtabxanaşünaslıq da tədqiq edib öyrənir. Birinci halda kitabxana işinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi prosesində elmi nəticələr əldə edilir. İkinci halda isə kitabxanaşünaslığın elmi fənn kimi özünü təhlil, özünü müşahidə, özünü dərk etmə əsasında daxili və xarici tədqiqat prosesi gedir. Hər iki istiqamət kitab-

xana işinin məqsədinin səmərəli yerinə yetirilməsi prosesində birləşir və bilavasitə kitabxana işi problemlərinin müvəffəqiyyətli həllinə xidmət edir.

İdrak funksiyası kitabxanaşünaslığın universal, baş funksiyasıdır və bunun əsasında kitabxanaşünaslığın digər ikinci dərəcəli funksiyaları da meydana gəlir.

Bunlara izahetmə, öncəgörmə (proqnozvermə) və sistemləşdirmə funksiyaları daxildir. Kitabxanaşünaslıqda izahetmə funksiyası mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, elmi tədqiqatın, öyrənilən obyektin mahiyyətini aşkara çıxarmaqda yaxından iştirak edir. İzah təsvirlə sıx bağlı olduğundan bir qayda olaraq təsvirə əsaslanır və öz növbəsində elmi öncəgörmə üçün zəmin hazırlayır. Beləliklə, kitabxana işi hadisələrinin idrak mahiyyəti kitabxanaşünaslığa özü haqqında ancaq yeni biliklər gətirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda hadisənin mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu izah edir.

Kitabxanaşünaslığın əsas funksiyalarından biri də *öncəgörmə* (proqnozlaşdırma) funksiyasıdır. Bütün digər elmlərdə olduğu kimi, bu funksiya kitabxanaşünaslıqda da mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, onun digər funksiyaları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, öz araşdırmalarında onların nəticələrindən istifadə edir. Elmi öncəgörmə hər hansı bir hadisənin perspektivlərinin xüsusi tədqiqi nəticəsində kitab-

xanaşünashlıq hadisələrinin mahiyyətini açır, hadisələr arasındakı əlaqələrin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir və onu cəmiyyətin inkişaf istiqamətinə yönəldir. Bu mühüm yaradıcı prosesdə hər hansı bir hadisənin gələcək inkişafı və vəziyyəti haqqında proqnoz vermək imkanı əldə edilir. Əlbəttə, belə tədqiqatlar keçmişin və müasirliyin qarşılıqlı öyrənilməsinə diqqət yetirməklə gələcək haqqında fikir söyləmək imkanı verir. Məhz müasir dünya kitabxanaşünashlığı özünün öncəgörmə funksiyasına isnad edərək bir sıra qiymətli proqnozlar verməyə, kitabxana işinin və kitabxanaşünashlığın inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirməyə, kitabxana işinin yaşamağa qadir ənənələrini qoruyub saxlamaqla yeni iş forma və metodlarının yaranmasına, yeni prinsiplərin meydana çıxmasına nail olmuşdur. Artıq müasir dünya kitabxanaşünashlığında proqnozlaşdırma mühüm elmi tədqiqat metodlarından biri kimi formalaşmış, kitabxanaşünashlıq tədqiqatlarında geniş tətbiq edilməyə başlamışdır.

Kitabxanaşünashlığın funksiyalarından biri də sistemləşdirmədir. Başqa elmlərlə müqayisədə sistemləşdirmə kitabxanaşünashlıqda daha geniş tətbiq olunmaqla böyük elmi-metodik əhəmiyyət kəsb edir. Heç bir elm kitabxanaşünashlığa qədər informasiyanı, xüsusilə, nəşr formasında informasiyanı təsnifləşdirməmişdir. Kitabxanaşünashlıq informasiyanın təsnifləşdirilməsinə, sistemləşdirilməsinə, qaydaya salınmasına və verilməsinə xüsusi diqqət yetirən və əhəmiyyətli tədqiqatlar aparan ən qədim elmlərdən

birdir. Kitabxanaşünashlıq tarixən təsnifləşdirmə problemi ilə qarşılaşan bir elm sahəsi kimi bu sahənin öyrənilməsinə, kitabxana təsnifatlarının yaranılmasına böyük diqqət yetirmişdir. M.Düü tərəfindən 1876-cı ildə Onluq təsnifatın yaranılması və bu təsnifatın dünya kitabxanaları və informasiya müəssisələri üçün ən ciddi elmi nəşr kimi qəbul edilməsi kitabxanaşünashlığın nailiyyətlərindəndir. Hindistanın görkəmli kitabxanaşünası Ranqanatanın XX əsrdə faset təsnifatını yaratması kitabxana və informasiya işində ciddi elmi nailiyyət kimi qeydə alınmışdır. Həmçinin kitabxana təsnifatlarının yaranması elmlər təsnifatı kimi dünya elminin yaranmasında, elmi biliklərin strukturunun müəyyənləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ümumiyyətlə, sistemləşdirmə kitabxana işinin bütün sahələrində tətbiq edilir. Kitabxana işinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada sistemləşmədən söz getməsin. Kitabxana işində sistemləşmə ilə bağlı olan bəzi istilahlara diqqət yetirək. Məsələn, kitabxana sistemləri, ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi, kitabxanaların təsnifi, sistemli mütaliə, xidmət sistemi, kitabxana işi prosesləri sistemi, metodik xidmət sistemi, oxucu mütaliəsinin istiqamətləndirilməsi sistemi və s. Məhz buna görədir ki, sistemləşdirmə funksiyası kimi kitabxanaşünashlıq tədqiqatlarında aparıcı yerlərdən birini tutur.

Kitabxanaşünashlıq insan həyatının və cəmiyyətin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar bir sıra sosial funksiyaları da həyata keçirir. Bu funksiyalar kitabxana-

çalışq elminin mədəni-maarif, istehsal və sosial qüvvə kimi fəaliyyətində özünü göstərir.

Kitabxanaların sosial funksiyaları olduğu kimi, kitabxana işini tədqiq edib öyrənən kitabxanaşünaslığın da sosial funksiyalarının olması bunların arasındakı əlaqələrin daha ciddi əhəmiyyət kəsb etməsini bir daha təsdiqləyir bu əlaqələrin daha səmərəli xarakter daşmasına səbəb olur.

Beləliklə, kitabxanaşünaslıq hər şeydən əvvəl kitabxana işinə, kitabxana işi vasitəsi ilə cəmiyyətə təsir göstərən çoxfunksiyalı bir elmdir. Həmçinin cəmiyyətin istehsal qabiliyyətinə malik elmi biliklər sistemidir.

3. 4. Kitabxanaşünaslığın strukturu

Kitabxanaşünaslığın strukturu onun tamlığını, özünəməxsusluğunu təmin edən, müxtəlif xarici və daxili dəyişmələr zamanı əsas xüsusiyyətlərini saxlaya bilən əsas elementləri və hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri yaradan və möhkəmləndirən sabit əlaqələrin məcmusudur.

Ümumiyyətlə, daxili dəyişmələrə məruz qalmayan struktursuz elm ola bilməz. Başqa elmlər kimi, kitabxanaşünaslıq da daxili və xarici əlaqələrin təsiri altında dəyişmək, yeniləşmək xüsusiyyətinə malikdir.

Kitabxanaşünaslığın strukturlaşmasına müxtəlif mövqedən yanaşmaq olar. Bunlardan ən önəmlisi

elmşünaslıqdır. Elmşünaslığa görə, kitabxanaşünaslığın xarakterik tərkib hissələri aşağıdakılardır:

- 1) Elmi qanunlar;
- 2) Elmi prinsiplər;
- 3) Elmi nəzəriyyələr;
- 4) Tədqiqat metodları;
- 5) Anlayış aparatı;
- 6) Fərziyyələr;
- 7) Faktlar, müşahidə və təcrübə məlumatları.

Bu elementlər kitabxanaşünaslıqda da bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Elmşünaslıq nöqteyi-nəzərindən kitabxanaşünaslıq elmi-nəzəri cəhətdən formalaşmış bitkin bir elm sahəsi, sistemli elmi fənn kimi meydana çıxır. Məhz bu sistemdə ümumiyyətlə, elmə məxsus olan əsas xarakterik xüsusiyyətlər, həmçinin kitabxanaşünaslığın konkret xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Göstərdiyimiz xüsusiyyətlərlə yanaşı olaraq kitabxanaşünaslığın strukturunun müəyyənləşməsində daha iki amil meydana çıxır. Birinci halda kitabxanaşünaslıq elmi fənn kimi, ikinci halda tədris fənni kimi xarakterizə olunur.

Kitabxanaşünaslığın strukturunu elmi fənn kimi şərti olaraq bu şəkildə müəyyənləşdirmək olar:

1. Kitabxanaşünaslığın ümumnəzəri əsasları;
2. Kitabxana-informasiya kütləsinin formalaşması nəzəriyyəsi;
3. Kitabxanaçılıq informasiya-axtarış sistemləri nəzəriyyəsi;
4. Oxuculara kitabxana xidməti nəzəriyyəsi;

5. Kitabxana işinin idarə edilməsi nəzəriyyəsi;
6. Kitabxana işi və kitabxanaşünaslıq fikrinin tarixi.

Kitabxanaşünaslığın tədris fənni kimi strukturunun müəyyənləşdirilməsi daha mürəkkəb bir problem kimi ortaya çıxır.

Məlumdur ki, kitabxanaşünaslıq tədris fənlərinin müəyyənləşdirilməsi bilavasitə tədris prosesi və təhsil sistemi ilə bağlıdır. Bu məsələyə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində müxtəlif cür yanaşıldığından, təhsil sistemləri arasında ciddi fərqlər olduğundan tədris fənlərində də müxtəliflik vardır. Doğrudur, dünya kitabxanaçılıq təhsili sistemində müəyyən yaxınlaşma, integrasiya olduğundan bu işdə də yaxınlaşma prosesi baş verməkdədir. Ümid etmək olar ki, yaxın gələcəkdə bu sahədə baş verən integrasiya ciddi nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxaracaq. SSRİ məkanında sosialist kitabxanaşünaslığı dünya kitabxanaşünaslığından təcrid edildiyindən tədris fənləri arasında müxtəliflik də böyük idi. Fərqlərin mövcudluğu heç də sovet kitabxanaşünaslığında yeni-yeni tədris fənlərinin meydana gəlməsinə, kitabxanaşünaslığın strukturunda daim dəyişikliklər getməsinə mane olmurdu. Ona görə də Rusiya kitabxanaşünaslığında bu problem heç də pis həll edilməmişdir. SSRİ-nin tərkibində olduğu müddətdə Azərbaycan Rusiya kitabxanaşünaslıq məktəbindən istifadə etmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bu sahədə bəzi dəyişikliklər edilsə də yenə də böyük

üstünlüklərə malik olan Rusiya təcrübəsindən istifadə edilməkdədir.

Tədris fənni kimi kitabxanaşünaslığın quruluşu ona daxil olan fənlərin çoxsahəliliyi və mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur.

3. 5. Kitabxanaşünaslığın quruluşu

Başqa elm sahələri kimi kitabxanaşünaslığın da özünəməxsus quruluşu və ictimai funksiyaları vardır. Kitabxanaşünaslığın quruluşu ona daxil olan fənlərin çoxsahəliliyi və mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur. Bir elm sahəsi kimi kitabxanaşünaslığın problemləri aşağıdakı elmi fənlər daxilində öyrənilir:

1. KİTABXANAŞÜNASLIĞA GİRİŞ - kitabxanaşünaslıq fənləri sistemində əsas yer tutan ümumnəzəri və peşəkar-təcrübi xarakterli elmi fəndir. Bu fənn kitabxana işinin inkişaf qanunauyğunluqları, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili, kitabxana işinin idarə edilməsi, kitabxana sisteminin formalaşması, kitabxanaların tipologiyası, kitabxana şəbəkəsinin yerləşdirilməsi və mərkəzləşdirilməsi kimi mühüm nəzəri əhəmiyyətə malik problemləri tədqiq edir. Elm, təhsil, tərbiyə, mədəniyyət və informasiya müəssisələri olan kitabxanaların yeni insanın tərbiyə edilməsində və qabaqcıl iş təcrübəsinin yayılmasında rolunun və vəzifələrinin öyrənilməsi ümumi kitabxanaşünaslığa giriş fənninin tədqiqat obyektinə daxildir.

Kitabxanaşünaslığa giriş həmçinin ümum-nəzəri fənn kimi kitabxana işi təcrübəsinin öyrənilməsi, kitabxana işi sahəsində baş verən hadisələrin elmi cəhətdən qiymətləndirilməsi, dövlətin kitabxanaçılıq siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində də əhəmiyyətli tədqiqatlar aparır.

Kitabxanaşünaslığa giriş bölməsi üç yarım bölmədən təşkil olunur:

1. Kitabxanaşünaslığın nəzəri əsasları;
 2. Kitabxana haqqında təlim;
 3. Kitabxana işi haqqında təlim
- yarım bölmələrində öyrənilir.

«Kitabxanaşünaslığa giriş» fənni cəmiyyətin inkişafında baş verən hadisələrə və daimi tərəqqiyə uyğun olaraq təkmilləşir, yeni-yeni müddəalarla zənginləşir, öz məzmununu dəyişir, yeni-yeni çalarlar kəsb edir. Heç şübhəsiz, onun bu keyfiyyəti gələcəkdə yeni bölmələrin yaranmasına səbəb olacaq. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, «Kitabxanaşünaslığa giriş» digər elmlərlə kitabxanaşünaslıq arasında və özünün ayrı-ayrı bölmələri arasında inteqrasiya prosesində də mühüm rol oynayır. Xüsusi bölmələrin inteqrasiyası əsasında vahid bütöv elmin yaranmasına xidmət edir.

Beləliklə, «Kitabxanaşünaslığa giriş» fənninin metodoloji və ümumnəzəri əsas kimi mövcudluğu, həmçinin onun inteqrasiya amili, kitabxanaşünaslığın bütöv elm kimi inkişafını təmin edir, kitabxanaşünaslığın fəlsəfəsini yaradır.

2. KİTABXANA FONDU. Bu fənn müxtəlif tip və növdən olan kitabxanaların fondlarının yaradılması qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini öyrənir. «Kitabxana fondu» fənni kitabxana fondlarının yaradılmasını sistem halında götürərək, onların məqsəd və vəzifələrini, komplektləşdirmə prinsiplərini, planlaşdırılmasını, kitabxana fondlarının təşkili əsaslarını, uçot və yoxlanılmasını, yerləşdirilməsini, düzülüşünü, saxlanılması və istifadəsini, əlaqələndirilməsini, həmçinin kitabxanaların kitabla təchizatı sistemini tədqiq edir, ümumiləşdirmələr aparır, elmi tövsiyələr verir.

3. KİTABXANA KATALOQLARI - çap əsərlərinin təsviri, sistemləşdirilməsi və kataloqların təşkili nəzəriyyəsini və metodikasını öyrənir. Bu fənn xüsusi bölmələr əsasında kataloqların əhəmiyyət və vəzifələrini, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili prosesində onların rolunu, çap əsərlərinin təsviri, təsnifi və predmetləşdirilməsinə müvafiq olaraq əlifba, sistemli və predmet kataloqlarının təşkili, quruluşu və metodikasını öyrənir. O, həmçinin kataloqların təşkili, kitabxanaların kataloq və kartoteka sisteminin, mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırmanın və kataloqların mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, habelə təsnifləşdirmə nəzəriyyəsi və metodikası məsələlərini tədqiq edir.

4. KİTABXANA XİDMƏTİ - mütaliə prosesinin, oxucuların öyrənilməsinin və onlara xidmətin nəzəri, metodik və təşkilati məsələlərindən bəhs edir. Mütaliənin kütləvi xarakter aldığı, kitab təbliğinin daha

da mürəkkəbləşdiyi müasir şəraitdə «Kitabxana xidməti» fənninin tədqiqat obyekti genişlənmiş və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. O, müvafiq sosioloji tədqiqatların aparılması və ümumiləşdirilməsi əsasında mühüm bir fənnə çevrilmişdir. Kitabxanalarda oxucu mütaliəsinə rəhbərlik, kitab təbliğinin, oxuculara xidmət sisteminin prinsip və metodlarının araşdırılması məsələləri də «Kitabxana xidməti» fənni tərəfindən öyrənilir. Oxucularla işin psixoloji və pedaqoji əsaslarının, kitabxana psixologiyasının və pedaqogikasının yaradılmasında «Kitabxana xidməti» fənninin tədqiqatları mühüm rol oynayır.

5. KITABXANA İŞİNİN TƏŞKİLİ, İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ OLUNMASI. Müasir şəraitdə bu fənnin tədqiqat obyekti xeyli genişlənmiş, kitabxana işi prosesinin bir çox mühüm sahələrini əhatə edən fənnə çevrilmişdir. Bu fənn müxtəlif tipli kitabxanaların quruluşunu, kitabxana işinin planlaşdırılması və uçotunu, kitabxanaların maddi-texniki bazasının yaradılmasını, kitabxanaçı əməyinin elmi təşkilini və normalaşdırılmasını, kitabxana işi prosesinin texnologiyasını və mexanikləşdirilməsini, kitabxanaların metodik, təşkilatı məsələlərini öyrənir.

6. KITABXANA İŞİNİN TARIXİ. Son zamanlar müstəqil elm sahəsi kimi inkişaf edən «Kitabxana işinin tarixi» fənni də kitabxanaşünaslığın tərkib hissəsini təşkil edir. Cəmiyyət tarixinin tərkib hissələrindən biri olan kitabxana işinin tarixi cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində kitabxana işinin inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır,

kitabxanaların sosial rolunu, ideoloji əhəmiyyətini, elm, maarif, mədəniyyət və xalq təsərrüfatının inkişafındakı xidmət və əhəmiyyətini meydana çıxarıb ümumiləşdirir. Əhaliyə kitabxana xidmətinin vəziyyətini öyrənir, həmçinin kitabxanaçılıq fikrinin inkişafını təhlil edir. Kitabxana tarixinin öyrənilməsi kitabxanaşünaslığın bir elm kimi formalaşaraq inkişaf etməsi, onun nəzəriyyə və təcrübəsinin təkmilləşməsi işində də əhəmiyyətlidir. Hər bir elmin keçdiyi yolu bilmək o elmin özünün inkişafı, qarşısında duran vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi üçün də zəruridir. Mədəniyyət tarixinin mühüm sahələrindən biri olan kitabxana tarixinin öyrənilməsi sahəsində görülən işlər buna misal ola bilər. Son zamanlar ölkəmizdə «Kitabxana işinin tarixi» kursunun tədqiqat obyektinin, predmetinin və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə, inkişaf edib müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasına dair tədqiqatlar meydana gəlmişdir. Kitabxana işinin tarixinə aid biliklər təkcə keçmişə öyrənmək üçün deyil, müasirliyi başa düşmək üçün, əhaliyə kitabxana xidmətini hərtərəfli yaxşılaşdırmaq, kitabxana işinin perspektivlərini müəyyənləşdirmək üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

7. KITABXANA İŞİNİN TEXNİKİ VASİTƏLƏRİ. Müasir dövrdə kitabxana işi prosesinə texniki vasitələrin, xüsusilə hesablama texnikasının, kompüterlərin tətbiqi prosesini öyrənir. Müasir kitabxanayı hesablama texnikasından və kompüterləşmədən kənarda düşünmək mümkün deyil. Ona görə də

bu fənnin tədrisi zamanı kitabxana işinin müxtəlif sahələrinə hesablama texnikasının, kompüterlərin, sürətçixarma və çoxaldıcı aparatların, audiovizual və digər texniki vasitələrin tətbiq edilməsinin metodikasını öyrənilir.

IV FƏSİL

KİTABXANAŞÜNASLIĞIN METODOLOGİYASI VƏ METODİKASI. KİTABXANAŞÜNASLIQ TƏDQIQATLARININ TƏŞKİLİ

4. 1. Kitabxanaşünaslığın metodologiyası

Kitabxanaşünaslıq öz predmetini tədqiq etmək, öyrənmək və izah etmək üçün müəyyən metodlardan istifadə edir. Metod (tədqiqat yolu) konkret bir vəziyyəti həyata keçirərkən nəzəri və əməli fəaliyyətdə istifadə edilən əməliyyat və üsullardır.

Hegelin dediyi kimi, metod məzmunun hərəkətidir, ona görə də məzmunla əlaqədar nəzərdən keçirilməlidir. Müasir elmdə tədqiq edilən metodlar şəbəkəsi çox genişdir. Ona görə də tədqiqat aparılarkən tədqiqatın məzmununu açan bilən mütərəqqi metod-

lardan istifadə etmək zəruridir. Mütərəqqi, həqiqi metodları seçməyin özü tədqiqatın müvəffəqiyyətlə aparılmasının rəhnidir.

Hər bir elmin özünəməxsus tədqiqat metodları vardır. Məsələn, kimya üçün eksperimental təhlil və tərkib, tarix üçün şərhətmə kimi metodlar səciyyəvi olduğu kimi kitabxanaşünaslıq üçün də ümumi elmi və xüsusi kitabxanaçılıq metodları səciyyəvidir. Bunlara misal olaraq analiz, sintez, abstraktlaşdırma, formalaşdırma, müqayisə, müşahidə, eksperiment, modelləşdirmə, təsnifat, proqnozlaşdırma və s. metodları göstərmək olar.

Dünya elmi təcrübəsində birmə'nalı qəbul edilmişdir ki, bütün fənlərin öyrənilməsində və tədqiqatların müvəffəqiyyətlə aparılmasında metodologiyanın mühüm əhəmiyyəti vardır.

Məhz buna görədir ki, digər elmlər kimi kitabxanaşünaslıq da xüsusi metodlarla bərabər ümumidraki metodlardan da istifadə edir. Çünki elmlərin tədqiqat metodları onların metodologiyası ilə bağlıdır.

Metodologiya fəaliyyətin strukturu, məntiqi təşkili, metod və vasitələri haqqında təlimdir. Müasir elmdə metodologiya təfəkkür üsulları, dünyagörüşü prinsiplərinin idrak prosesinə və praktikaya tətbiqi haqqında elm kimi nəzərdə tutulur. Metodologiya həmçinin elmdə əməliyyat metodları və üsullarının yaranması, inkişafı və bir-birini əvəz etməsi qanunauyğunluqları haqqında təlim kimi başa düşülür. Məsələn, kitabxanaşünaslığın metodologi-

yası kitabxanaşünaslıq haqqında elmi biliyi və elmi fəaliyyəti öyrənir.

Bu yaxınlara qədər SSRİ məkanında kitabxanaşünaslığın metodologiyasının öyrənilməsi sahəsində demək olar ki, elmi tədqiqatlar aparılmır, bu problemin elmi əsaslarının öyrənilməsinə diqqət yetirilmirdi. Elmi cəhətdən əsaslandırılmamış, ümumiyyətlə, elmi təhlildən keçməmiş belə bir səhv, şablon fikir irəli sürülürdü ki, kitabxanaşünaslığın elmi metodoloji əsasını mədəni inqilab haqqında mark-sizm-leninizim nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu fikir əhkam kimi irəli sürülmüş, tədqiq və təhlil obyekt olmamışdı. Xarici ölkələrdə də kitabxanaşünaslığın metodologiyasına idealizm dünyabaxışı nöqtəyindən yanaşıldığından XX əsrin axırları üçün vahid elmi konsepsiya yaratmaq mümkün olmamışdı. Son zamanlar dünya miqyasında, xüsusilə Rusiyada bu problemi həll etmək üçün ciddi tədqiqatlar aparılmış, müasir elmin tələblərinə cavab verən əsərlər meydana çıxmışdır. Buna misal olaraq V.V.Skvortsov tərəfindən 1996-cı ildə yazılmış «Ümumi kitabxanaşünaslıq» dərsliyini göstərə bilərik. Problemin həllinə tamamilə yeni dünyagörüşü baxımından yanaşan müəllif kitabxanaşünaslığın metodologiyasının dərin elmi təhlilini vermiş və onun metodoloji əsasının fəlsəfə və məntiq elmi olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Müəllifin tədqiqatı nəticəsində əldə edilmiş qiymətli elmi müddəalar böyük elmi əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun müasir kitab-

xanaşünaslıq araşdırmalarında istifadə edilməsi olduqca zəruridir.

Heç təsadüfi deyil ki, metodologiya problemləri dünya elmində bir qayda olaraq fəlsəfənin çərçivəsi daxilində tədqiq olunmuşdur. Müasir metodologiya əsasən iki funksiya yerinə yetirir: birincisi, o, elmi fəaliyyətin və onun digər fəaliyyət sahələri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin məzmununu aşkara çıxarır, yeni elmi praktika, cəmiyyət, mədəniyyət və insan baxımından nəzərdən keçirir. Bu, fəlsəfi problemdir. İkincisi, metodologiya fəlsəfənin hüdudlarından kənara çıxaraq elmi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, səmərələşdirilməsi vəzifələrini həll edir. İkinci halda belə fəlsəfənin hazırladığı dünyagörüşü ümumi metodoloji istiqamətlərə əsaslanır. Metodologiya əsasən:

1. Elmi tədqiqatın mərhələlərinin təsviri və təhlili;
2. Ayrı-ayrı əməliyyat və metodların (izah, sübut, eksperiment) tətbiq ediləcəyi sahənin müəyyənləşdirilməsi;
3. Tədqiqat prinsiplərinə yanaşma konsepsiyasının təhlili və s. kimi problemləri öyrənir.

Kitabxanaşünaslığın metodologiyası və metodları bütün tədqiqatların, araşdırmaların əsas tədqiqat üsullarını müəyyənləşdirməklə, yeni nəzəriyyələrin, elmi nəticələrin, praktikaya tətbiq ediləcək elmi nəticələrin yaranmasının bünövrəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, kitabxanaşünaslığın metodologiyasının elmi-nəzəri əsasını dərk etmə prosesinə yönəlmiş

dünya fəlsəfəsi, məntiq elmi, xüsusi kitabxanaşünaslıq qanun və prinsipləri təşkil edir. Həmçinin kitabxanaşünaslıq öz nəzəri və praktik məsələlərinin həllində sosiologiyanın qanun və prinsiplərindən geniş surətdə bəhrələnir. Kitabxanaşünaslığın metodologiyasının elmi-nəzəri əsaslarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi onun bir elm kimi formalaşması, kitabxana işi problemlərini həll etməsi, ciddi elmi ümumiləşdirmələr aparması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Elmi metodologiya olmadan ciddi elmi qanunlar, prinsiplər və tövsiyələr hazırlamaq mümkün deyildir.

Elmi metodologiya kitabxanaşünaslığa hər cür qeyri-müəyyənlikdən, əsaslandırılmamış müddəalardan və elmi səhvlərdən azad olmaq imkanı verir. Beləliklə, elmi metodologiyaya malik olmadan müasir kitabxanaşünaslığın bir elm kimi inkişafından danışmaq olmaz.

Kitabxanaşünaslar, kitabxana işinin nəzəriyyəçiləri qeyri-standart, mürəkkəb kitabxanaçılıq problemlərini həll edərkən metodologiyanın qaydalarından, prinsiplərindən və normalarından istifadə etməli, öz elmi nəticələrini və tövsiyələrini ona əsasən çıxarmalıdırlar. Başqa sözlə, kitabxanaşünaslar öz elmi nəticələrində və tövsiyələrində bilavasitə metodologiyaya əsaslanmalıdırlar. Deməli, yüksək elmi tədqiqatlar aparmaq kitabxanaşünaslardan həm professional kitabxanaçılıq biliklərinə, həm də fəlsəfi, məntiqi və sosioloji biliklərə əsaslanmağı tələb edir. Beləliklə, kitabxanaşünaslığın həm fəlsəfi, məntiqi

və sosioloji, həm də xüsusi kitabxanaçılıq kimi dərk edilməsi ümumi və xüsusi metodologiyayı meydana çıxarır.

Kitabxanaşünaslığın ümumi metodologiyasında əsas yeri fəlsəfə tutur. İstər varlığın (təbiət və cəmiyyətin), istərsə də insan təfəkkürünün, idrak prosesinin tabe olduğu ən ümumi qanunauyğunluqlar haqqında elm olan fəlsəfə ictimai şüur formalarından biridir. Fəlsəfə bütün maddi, təbii və ruhi şeylərin inkişaf qanunları haqqında, yəni dünyanın bütün konkret məzmununun inkişafı və dərk edilməsi qanunları haqqında təlimdir. Dünyanın dərk edilməsi tarixinin yekununun məcmusu və nəticəsidir. Fəlsəfə öz məzmunu və forması etibarilə spesifik dünyagörüşdür, təbiətə, cəmiyyətə, insana ən ümumi-nəzəri baxışlar sistemidir. O, insanların sosial-siyasi, əxlaqi-estetik, elmi-təbii yönümlərinin əsas prinsiplərini işləyib hazırlamaqla onların fəaliyyətinə düzgün istiqamət verir. Beləliklə də, fəlsəfə insan şüurunun inkişafına, bəşər mədəniyyətinin ümumi inkişaf sistemində, elmi kəşflərin yerinin və rolunun başa düşülməsinə kömək edir, bununla da həmin kəşflərin qiymətləndirilməsinin və dünya vəhdətində biliyin ayrı-ayrı vəsilələrinin miqyasını müəyyənləşdirir. Fəlsəfə metodologiya olduğu kimi, həmçinin özünün kateqoriyası, qanunu və tədqiqat prinsipləri olan nəzəriyyə kimi də çıxış edir. Fəlsəfənin bu iki keyfiyyəti bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Fəlsəfi nəzəriyyə öz müddəalarının, qanunlarının və prinsiplərinin ümumiliyinə görə eyni za-

manda digər elmlərin metodologiyası kimi çıxış edir. Kitabxanaşünaslığın elmi nailiyyətlərinin ümumiləşdirilməsində fəlsəfənin mühüm rolu vardır. Kitabxanaşünaslıq mühüm metodoloji əsas kimi fəlsəfənin aqnostizmdən başqa digər bütün məktəblərinin müddəalarından müvəffəqiyyətlə istifadə edir.

Geniş əhatəli fəlsəfi biliklər içərisində idrak nəzəriyyəsi kitabxanaşünaslıq üçün böyük metodoloji əhəmiyyətə malikdir. İdrak nəzəriyyəsi müasir fəlsəfənin əsas problemi kimi həmişə diqqət mərkəzindədir.

İdrak nəzəriyyəsi idrakın mənşəyi və mahiyyəti, biliyin strukturu və inkişaf qanunları, əsası və me'yarı, idrakın pillələri və əsas formaları, elmi tədqiqatın prinsip, metod və üsulları haqqında bütöv bir fəlsəfi təlimdir.¹

İdrak nəzəriyyəsi öz inkişafında müasir xüsusi elmlərin idrak haqqında məlumatlarından istifadə edərək onların fəlsəfi-metodoloji əsası kimi çıxış edir. İdrakın subyekt və obyektinin (kitabxanaşünas və kitabxana işi) qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsilə əlaqədar olan bölməsi kitabxanaşünaslıq metodologiyasına daha yaxındır. İdrak nəzəriyyəsi əsasən «bilik nədir», «idrak (dərkətmə) nədir və onların qanunauyğunluqları nədən ibarətdir» suallarına cavab verir. Kitabxanaşünaslıq isə idrak nəzəriyyəsinə əsaslanaraq kitabxana işinin idrak fəaliyyətini və bu işdə baş verən qanunauyğunluqları öyrənir. Doğrudur,

¹ Fəlsəfə.-B., 1997, s.198.

kitabxanaşünaslığın metodoloji nöqteyi-nəzərdən çox kiçik bir sahəni əhatə etməsinə («Kitabxana işi») baxmayaraq metodologiya, onun fəaliyyətində çox mühüm rol oynayır. Cəmiyyət fəaliyyətinin bu sahəsində baş verən proseslərin və hadisələrin elmi anlamı, böyük kitabxanaçılar və kitabxanaşünaslar ordusunun nəzəri inkişafı bilavasitə metodologiyanın xidmətidir.

Məhz buna görə də idrak nəzəriyyəsi kitabxanaşünaslıqda geniş tətbiq edilməli, onun metodoloji əsasının təməl daşı olmalıdır.

Kitabxanaşünaslığın metodologiyasının öyrənilməsində fəlsəfənin əsas bölməsi olan dialektikanın mühüm qanunlarının və prinsiplərinin həlledici əhəmiyyəti vardır.

Qanun - predmet və hadisələr arasındakı obyektiv, ümumi, mühüm, zəruri, nisbi, sabit və təkrarlanan, müəyyən şərait daxilində həmişə hadisənin inkişaf istiqamətini müəyyən edən daxili əlaqələri ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır.

Göründüyü kimi, qanun hər şeydən əvvəl, şeylər və proseslər arasındakı mahiyyət xarakteri daşıyan mühüm əlaqədir.

Qanunlar müxtəlifdir: təbiət qanunları, cəmiyyət qanunları və təfəkkür qanunları, həmçinin əhatə etdiyi predmet və hadisələrin ümumilik dərəcəsiindən asılı olaraq xüsusi, ümumi və ən ümumi qanunlar. Ən mühüm qanunlar təbiət, cəmiyyət, təfəkkür və insan idrakının bütün hadisələrinə təsir göstərir.

Dialektikanın kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, inkarı inkar qanunları belə universal, ən ümumi qanunlardandır.

İndi isə dialektikanın göstərilən ümumi qanunlarının kitabxanaşünaslığa tətbiqi və kitabxanaşünaslığın nəzəri cəhətdən bu qanunlara əsaslandığı məsələləri nəzərdən keçirək.

1. Kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanunu - Dialektikanın əsas qanunlarından biri olan bu qanun hərəkət və inkişafın necə və nə tərzdə baş verməsini izah edir. Aləm hazır, bitmiş şeylərdən ibarət deyil, yeni şeylərin daim əmələ gəldiyi, dəyişdiyi və məhv olduğu proseslərdir.

Keyfiyyət-xassə, kəmiyyət-ölçü kateqoriyalarını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, onlar predmet və hadisələrin müəyyən tərəflərini ifadə edən mühüm fəlsəfi kateqoriyalardır. Onlar ayrılıqda heç bir qanunu ifadə etmirlər. Ancaq biz onların qarşılıqlı münasibətlərini, əlaqələrini təhlil etməyə başlayanda çox ciddi qanunauyğunluqlar meydana çıxır. Məlum olur ki, predmet və hadisələrin kəmiyyət dəyişmələri müəyyən həddə çatdıqdan sonra ölçünü pozmaqla yeni keyfiyyətə keçməsinə gətirib çıxarır. Kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanununun adı da buradan yaranmışdır. Təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürünün bütün sahələrində inkişafın mexanizmini açan bu qanuna görə gerçəkliyin bütün sahələrində inkişaf, diqqəti cəlb etməyən ən kiçik kəmiyyət dəyişmələrinin müəyyən

həddən sonra köhnə keyfiyyətdən yeni keyfiyyətə keçməsi yolu ilə baş verir. Kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri inkişafın təkamül və inqilab formalarına oxşayır. Vahid inkişaf prosesi həm yavaş, tədrici kəmiyyət dəyişmələrinə uyğun gələn təkamülün, həm də sür'ətlə meydana gələn əsaslı keyfiyyət dəyişmələrinə uyğun gələn inqilabın vəhdətində həyata keçir. Kəmiyyət dəyişmələri ilə keyfiyyət dəyişmələri bir-biri ilə əlaqədərdir. Nəinki kəmiyyət dəyişmələri keyfiyyət dəyişmələrinə keçir, həmçinin buna əks olan proses də baş verir, predmet və hadisələrin keyfiyyətinin dəyişməsi nəticəsində kəmiyyət də dəyişikliyə uğrayır. Köhnə keyfiyyətdən yeni keyfiyyətə keçməyə misal olaraq dili göstərə bilərik. Məsələn, dilin inkişafı tədricən yeni sözlərin yaranması və köhnə sözlərin ölüb getməsi prosesində baş verir.

Dialektikanın bu qanununun kitabxanaşünaslığa şamil edilməsi olduqca ciddi elmi nəticələr çıxarmağa kömək edir. Məsələn, kitabxanaşünaslıq fikrini götürək. Qədim zamanlarda, kitabxanalar az olduğu vaxtlar bu fikir çox zəif inkişaf edirdi. Sonrakı dövrlərdə kitabxanaların sayı artdıqca, cəmiyyətdə kitabxanalara və oxuculara xidməti təşkil edən kitabxana işinə böyük maraq əmələ gəldikcə, kitabxanaçılıq fikrinin inkişaf etdirilməsinə tələbat artdı. Deməli, kitabxanaların kəmiyyətcə artması bu işdə yeni keyfiyyətin formalaşmasına səbəb oldu, kitabxanaşünaslıq fikri bütöv kitabxanaşünaslıq elminə çevrildi. Həmçinin kitabxanalarda oxucuların kəmiyyətcə artması, yeni keyfiyyətin - mütaliə proble-

minin, oxu mədəniyyətinin, mütaliəyə rəhbərlik predmetinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Daha bir misal: kitab fondlarının kəmiyyətcə artması fondun təşkili və formalaşması işində keyfiyyətcə yeni proseslərin meydana çıxmasına səbəb oldu.

Kitabxanaşünaslıq sahəsində kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanununun tətbiq edilməsi, bu qanunun əsas nəzəri müddəalarından istifadə edilməsi kitabxanaşünasları yeni elmi biliklərlə silahlandırmaqla kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarını proqnozlaşdırmaq üçün güclü silah verir. Bütün bunlar göstərir ki, təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürü üçün ümumi olan inkişaf kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin dialektik vəhdətində həyata keçir. Bu inkişafın mənbəyini, səbəblərini isə dialektikanın əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu açıb göstərir.

2. Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu-

Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu gerçəkliyin insan təfəkkürü tərəfindən dərkinin ən ümumi qanunu olub dialektikanın mahiyyətini, nüvəsini ifadə edir. Ziddiyyəti hər cür hərəkətin və həyatiliyin kökü kimi qiymətləndirən bu qanuna görə, nə isə yalnız özündə ziddiyyət olduğuna görə hərəkət edir və fəallığa malik olur. Dialektika isə inkişafa yeni keyfiyyətin yaranmasına gətirib çıxaran bir proses kimi baxır. Köhnə keyfiyyətin məhvi üzərində qurulan yeni keyfiyyət, köhnənin bəzi mühüm cəhətlərini daha yüksək əsasda təkrar edir. Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu hər cür inkişafın

mənbəyini predmet və hadisələrin öz daxilində axtararaq göstərir ki, bu, onları təşkil edən əsas tərəflər, meyillər, qüvvələr arasındakı mübarizədir. Bu qanuna görə hər bir obyekt əksliklərə malikdir. Əksliklər bir-biri ilə qırılmaz vəhdətdədir, qarşılıqlı surətdə bir-birinə istinad və nüfuz edirlər. Vəhdətsiz əksliklər və əksliklərsiz vəhdət yoxdur. Əksliklərin vəhdəti nisbi, mübarizəsi isə mütləqdir.

Bu qanunun kitabxanaşünaslığa şamil edilməsi onun inkişafının daxili mahiyyətini açmağa imkan verməklə, onu yeni qanunauyğunluqlarla, elmi nəzəriyyə ilə silahlandırır, ümumiləşmələr aparmağa və nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Bu qanunu kitabxanaşünaslığa şamil etdikdə belə bir həqiqət aşkara çıxır ki, kitabxanaşünaslıqla kitabxana işi vəhdətdədir. Bunu göstərmək kifayətdir ki, kitabxana təcrübəsi, yəni kitabxana işi olmadan, kitabxanaşünaslıq ola bilməz. Yaxud əksinə, kitabxanaşünaslıq olmadan yüksək inkişaf etmiş kitabxana işi ola bilməz. Kitabxana işinin yüksək inkişaf səviyyəsini, elmi əsaslar üzərində qurulmasını kitabxanaşünaslığın nailliyətləri kimi başa düşmək olar. Deməli, bunlar bir-biri ilə sıx əlaqədardır, bir-birini inkar etmir. Biri digərinin inkişafına köməklik göstərir, onu tamamlayır. Başqa sözlə, kitabxanaşünaslıq ideyadır, kitabxana işi isə maddidir.

Misal olaraq başqa bir məsələni, oxucuya xidmət prosesini nəzərdən keçirək. Oxucuya kitabxana xidmətinin təşkili kitabxana işinin bütün prosesləri ilə (kitab fondunun komplektləşdirilməsi, qorunub

saxlanması, məlumat-informasiya aparatının yaradılması, bütün kütləvi və s. işlər) çox sıx əlaqədardır, biri digərini tamamlayır. Bu problemin hər biri tədqiq edilib öyrənilərkən qarşıya çox ciddi və mürəkkəb məsələlər çıxır ki, bunların müvəffəqiyyətlə həllində dialektikanın əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununa böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Tədqiqatın aparılmasına təşəbbüs göstərən hər bir kitabxanaşünas-alim bu qanuna əsaslanmaqla ciddi həyatı, elmi və təcrübi əhəmiyyətə malik olan təcrübələr əldə etmiş olar.

3. İnkarı inkar qanunu - Dialektikanın digər qanunları ilə üzvi əlaqədə olan inkarı inkar qanunu inkişafın əsas meylini, istiqamətini, inkişaf prosesində yeni ilə köhnənin əlaqəsini və tarixi varislik formasını əks etdirir, inkişafın mütərəqqi xarakteristikasını əsaslandırır. Dialektikada inkar bir predmetin digər predmetə elə çevrilməsidir ki, bu zaman eyni vaxtda birinci predmetin «məhvi» baş verir. Lakin bu, elə bir məhv olmalıdır ki, o, gələcək inkişaf üçün meydan açır və keçmiş pillələrin bütün müsbət məzmununun saxlanması şərti, əlaqə cəhəti kimi çıxış edir.

İnkarı inkar qanununun mahiyyətini başa düşmək üçün belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, dialektik inkar nədir və inkişaf prosesində nə kimi yer tutur? Məlum həqiqətdir ki, təbiət və cəmiyyətin hər bir sahəsində mütəmadi olaraq köhnənin ölüb getməsi və yeninin meydana gəlməsi prosesi

gedir. İnkişaf da məhz köhnənin yeni ilə, ölüb getməkdə olanın törəməkdə olanla əvəz edilməsidir.

Köhnənin əsasında yaranan yeni əksliklərin mübarizəsi, ziddiyyətlərin həll olunması yolu ilə köhnənin aradan qaldırılması inkar adlanır. Hadisələrin mövcudluğu hərəkəti və inkişafı inkarla bağlıdır. Köhnənin məhv olması və yeninin yaranması, yəni dərin keyfiyyət dəyişmələrinin baş verməsi, bir keyfiyyət halından digərinə keçid inkişafın dialektikəsinə dərkidir.

Dialektik inkarın mahiyyətindən inkişafın elə bir xüsusiyyəti meydana çıxır ki, bu da iqiqat inkarla və yaxud inkarın inkarı ilə ifadə olunur. Bu da özlüyündə inkişaf üçün böyük meydan açır, keçmiş dövrlərdə əldə edilmiş bütün mütərəqqi, elmi biliklərin itirilməməsi üçün şərait yaradır. Keçmiş tarixi biliklər, bəşəriyyətin yaratmış olduğu sərvətlər yeni biliklərin tərkibində yeni formada, daha mütərəqqi və elmi formada meydana çıxırlar.

Kitabxanaşünaslıq obyektinin daxili inkişafı, onun özünəməxsus daxili ziddiyyətləri nəticəsində öz-özünü inkardan meydana gəlir. Ziddiyyətlər bilavasitə obyektin inkişafı zamanı baş verir, iki ziddiyyətin müqabilində üçüncü meydana çıxır. Onlar bir-birini sıradan çıxarmır, bir-birinin məzmununa daxil olur. Özünü inkar isə bunların qorunması sahəsində yaranır. Kitabxanaşünaslıqda bu daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnkarın inkarı nəticəsində kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsində əldə edilən yeni mərhələdə həqiqət aşkara çıxır.

Kitabxanaşünaslığın keçmişi, indisi və gələcəyi inkarı inkar qanununa müvafiq Hegelin üçlüyü: tezis-antitezis-sintez əsasında inkişaf etmişdir. Hegelə görə, triada (yunanca «üçlük» deməkdir), hər cür inkişaf prosesi üç pillədən: tezis, antitezis və sintezdən keçir. Yəni hər bir sonrakı pillə əvvəlkinin inkar edir və onun əksliyinə çevrilir. Sintez isə antitezisi nəinki rədd etmir, əksinə, inkişafın hər iki pilləsinin mütərəqqi cəhətlərini özündə birləşdirir. Sintez ümumi və tək-

cəni, vəhdəti və müxtəlifliyi tam halında birləşdirir. Beləliklə də sintez yeni triadanın başlanğıcı kimi çıxış edir.

Ölkəmizdə kitabxanaşünaslığın inkişaf yoluna ötəri nəzər saldıqda belə məlum olur ki, kitabxanaşünaslıq məhz bu qanun əsasında inkişaf etmişdir. 1917-ci ildən 1990-cı ilə qədər inkişaf bu yolla getmiş, tezisə qarşı antitezis qoyulmuş, nəticə isə sintezlə yekunlaşdırılmışdır.

Belə bir proses də diqqəti cəlb edir ki, antitezis mərhələsi, yəni inkar daimi deyil, həmişə davam etmir, o gec-tez sintez mərhələsi ilə əvəz olunur. Bu mərhələdə inkar edilmiş, rədd edilmiş ideyalar yeni keyfiyyətdə, daha təkmilləşmiş keyfiyyətdə meydana çıxırlar. Buna misal olaraq kitabxana tarixindən bəzi məsələlərə diqqət yetirək.

20-ci illərdən ölkədə kitabxanaların mərkəzləşməsi ideyası irəli sürül-müşdür. Bu ideya müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən həyata keçmədi. Ancaq 1974-1980-ci illərdə kitabxanaların

mərkəzləşdirilməsi tamamilə yeni keyfiyyətdə, daha təkmilləşmiş şəkildə həyata keçirildi. Sovet hakimiyyəti illərində kitabxanaşünaslıqda hakim mövqə tutan partiyalılıq prinsipi 90-cı illərdə öz fəaliyyətini dayandırdı, bir prinsip kimi ortadan çıxdı. Bu illərdə sıxışdırılan ciddi tənqiddə məruz qalan N.Rubakinin bibliopsixologiya nəzəriyyəsi tamamilə yeni məzmununda tədris və təbliğ edilməyə başladı.

Beləliklə, dialektikanın kitabxanaşünaslıq üçün metodoloji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qanuna əsaslanan kitabxanaşünaslıq keçmişə öyrənmək, indini dərk etmək, gələcək haqqında fikir yürütmək, proqnozlar vermək imkanı əldə edir.

Kitabxanaşünaslığın metodologiyasının təkmilləşməsində fəlsəfənin kateqoriyaları kimi, böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən prinsiplərinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Bunlardan ən mühümünü inkişaf kateqoriyasıdır. Hərəkətə təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən bütün proseslər daxildir. Geniş mənada götürdükdə hərəkət materiyanın mövcudluq formasıdır. Hərəkətsiz materiya ola bilmədiyi kimi, materiyasız da hərəkət yoxdur. Hərəkətin müxtəlif formaları ayrılmaz əlaqədə olub qarşılıqlı surətdə bir-birinə çevrilirlər. Bu isə materiya və onun saxlanması qanunlarının tələbləri əsasında baş verir.

Həm də hərəkətin hər bir forması istənilən formaya deyil, ona yaxın olan formaya çevrilə bilər.

Hərəkətin müxtəlif formaları içərisində onun iki əsas tipini ayırmaq olar. Hərəkətin birinci tipi elə hərəkətdir ki, bu zaman predmetin keyfiyyət halı

saxlanılır. Hərəkətin ikinci tipi isə bir keyfiyyətdən başqasına keçilməsi ilə bağlıdır. Bu hərəkət tipi sayəsində predmet onu təşkil edən tərkib hissələrinə parçalana, dağıla və keyfiyyətə başqa predmetə çevrilə bilər.

F.Engels hərəkət formalarını təsnif edərkən onun beş forması olduğunu göstərmişdir: mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji və sosial hərəkət.

Müasir dövrdə elmin müxtəlif sahələri insanın daim qarşılaşdığı təbiət, cəmiyyət və təfəkkür sahəsində baş verən və sür'ətlə dəyişən, yeniləşən dəyişmə və inkişaf prosesini öyrənir. Beləliklə də materiyanın mövcudluq forması olan hərəkət sadə yerdəyişmədən başlamış, təfəkkürə qədər aləmdə baş verən bütün dəyişiklikləri və prosesləri əhatə edir.

Fəlsəfənin bu mühüm kateqoriyasının əsas müddəaları kitabxanaşünaslığın öyrənilməsinə tətbiq edildikdə, ondan metodoloji əsas kimi bəhrələndikdə kitabxanaşünaslığın gələcək inkişafında böyük perspektivlər açılır və o, ciddi elmi müddəalarla zənginləşir. Bu prinsip kitabxanaşünaslığın dinamik inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir, onu daim yeniləşməkdə olan bir elm kimi nəzəri fikirlərlə zənginləşdirir. Bu prinsipə müvafiq kitabxanaşünaslığın inkişaf tarixinə nəzərə saldıqda məlum olur ki, o, daim inkişaf edir, təkmilləşir, dəyişir, yeniləşir, yeni keyfiyyətlər, daha mütərəqqi ideyalar əldə edir, quruluşunda müntəzəm olaraq ciddi dəyişikliklər baş verir. Kitabxanaşünaslıq sahəsində aparılan hər yeni tədqiqat, əldə edilən nəticələr elmin son sözü de-

yil, həqiqət və yaxud durğunluq deyil, ancaq və ancaq doğruluq anıdır, həqiqətə gedən yoldur. Kitabxanaşünaslığın hər hansı bir vəziyyəti onun nailiyyəti hesab edilir. Ancaq bu nailiyyət daimi deyil, dəyişəndir. Bunu nərdivanın pillələrinə oxşatmaq olar. Nərdivan zirvəyə gedən yoldur, hər pilləkən isə bir inkişaf anıdır. Zirvə də yerində qalmır, o da dəyişir. Beləliklə, sabitlik anı nisbidir, inkişaf anı isə daimidir.

Məhz buna görədir ki, inkişaf həmişə durğunluğun, ehkamın düşmənidir.

Bütün bunlarla yanaşı, kitabxanaşünaslığın metodologiyası üçün fəlsəfənin digər kateqoriyalarından: mahiyyət və təzahür, məzmun və forma, səbəb və nəticə, tam və hissə, praktika, informasiya və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kateqoriyalara istinad etmək, kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında onlardan istifadə etmək tədqiqatları ciddi elmi metodlarla və vasitələrlə silahlandırır, kitabxanaşünaslığın inkişafını obyektiv dərk etməyə yönəldir. Həmçinin bu kateqoriyaların qneseoloji məzmununun nəzərə alınması kitabxanaşünaslığın nəzəriyyə və praktikasının inkişafını baş verə biləcək hər cür səhvlərdən qoruyur. Belə səhvlər XX əsrin ikinci yarısında sosialist kitabxanaşünaslığında baş vermişdir. Misal olaraq, kitabxanaçı əməyinin obyektinin müəyyənləşdirilməsini göstərə bilərik. Uzun illərdən bəri sovet kitabxanaşünasları belə hesab edirdilər ki, kitabxanaçı əməyinin əsas obyektı kitab (sənəd) və oxucudur. Bu konsepsiya fəlsəfənin mahiyyət və ha-

disə, məzmun və forma kateqoriyalarına əsaslanmadan yaradıldığından kitabxanaşünaslığın inkişafında ciddi səhvlərin meydana gəlməsinə, informasiya və kitabxana işinin tədqiqində e'tinasızlığa gətirib çıxarmışdır. Göstərilən fəlsəfi kateqoriyalara görə kitabxanaçı əməyinin əsas obyektı müxtəlif informasiya daşıyıcıları yox, ancaq nəşr formasında informasiya və oxucudur. Onların qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı hərəkəti və birliyi.

Kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri praktika problemidir. Praktika insanların təbiət və cəmiyyəti dəyişdirməyə yönəldilən maddi-hissi-predmetli, məqsədyönlü fəaliyyətidir. Praktikanın məzmununu təbii və sosial obyektlərin dərk edilməsi, mənimsənilməsi və dəyişdirilməsi təşkil edir. Beləliklə, heç bir fəaliyyət, o cümlədən mə'nəvi fəaliyyət idrakın əsası olan praktikasız mövcud ola bilməz. Min illər boyu insan fəaliyyəti nəticəsində çoxsaylı praktik biliklər formalaşmışdır. Elmlər isə praktikanın mə'lumatlarını ümumiləşdirmiş, nəzərdən keçirib dərk etmiş və zənginləşdirmişdir.

Bir çox başqa elmlərdə olduğu kimi, kitabxanaşünaslıqda da praktika onun əsasını təşkil edir. Belə ki, kitabxanaşünaslıq öz təbiəti etibarilə daha çox tətbiqi xarakter daşıyır, öz nəzəri fəaliyyətini bilavasitə kitabxana işi təcrübəsinin öyrənilməsinə və ümumiləşdirilməsinə yönəldir. Başqa sözlə, praktika kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında həqiqətin əsas me'yarıdır.

İkincisi, kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, kitabxanaşünaslığın əldə etdiyi nəzəri biliklər, prinsiplər və qanunauyğunluqlar, eyni zamanda mütərəqqi kitabxana praktikasının öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

Üçüncüsü, kitabxanaşünaslar tətbiqi elm kimi kitabxanaçılıq praktikasında eksperimentlərdən geniş surətdə istifadə etmiş, onların praktikada ümumiləşdirilməsi nəticəsində elmi nəticələr çıxarmışlar.

Dördüncüsü, kitabxanaşünaslığın yaradıcı inkişafı prosesində ortaya çıxan fərziyyələrin yoxlanması, bilavasitə praktik metodlara əsaslanmış və praktik nəticələr kimi ümumiləşdirilmişdir.

Beləliklə, praktika kitabxanaşünaslıq biliklərinin məhkəmə daşdır və onu həqiqi biliklərin əldə edilməsinin me'yarı kimi qəbul etmək kitabxanaşünaslığın bir çox səhv nəticələrdən xilas etməyə imkan verir. Əlbəttə, bu tezis ancaq qabaqcıl praktikaya aid edilməlidir. Səhv və yaxud qeyri-elmi, mürtəce xarakterli praktikanı həqiqətin me'yarı kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Kitabxana işində bir çox digər me'yarlardan, məsələn, bəsit, məntiqi, iqtisadi səmərəlilik, sistemlilik və s. me'yarlardan istifadə etmək olar. Ancaq tarixi təcrübə göstərir ki, kitabxanaşünaslıqda ən mühüm me'yar praktikadır.

Göstərilən qanunlar, prinsiplər, fəlsəfi kateqoriyalar kitabxanaşünaslığın qneseoloji əsaslarını təşkil etməklə, onun elmi fənn kimi məhsuldar inkişafını təmin edir, elmi həqiqətə yaxınlaşması üçün

hərəkətini istiqamətləndirir. Ancaq kitabxanaşünaslığın ümumi metodologiyası təkcə fəlsəfi-qneseoloji əsasla qurtarmır.

Kitabxanaşünaslığın metodoloji dəyərləri və səmərəli inkişafı üçün formal məntiqə toplanmış bəşəri fikirlərin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Kitabxanaşünaslığın metodologiyası üçün məntiqin əsas qanunlarının, həmçinin aşkarlıq nəzəriyyəsinin, mühakimənin, nəticəyə gəlməyin, (höküm) sübutun və s. mühüm əhəmiyyəti vardır.

Bunları bir neçə misalla göstərək. Eyniyyət qanununun kitabxanaşünaslıqla birbaşa əlaqəsi vardır. Eyniyyət qanununa görə, mühakimə gedişində söylənilən hər bir fikir öz-özünün eyni olmalıdır. Bu qanuna əməl olunması fikrin müəyyənliyinə və məzmunca sabit olmasına təminat verir. Bu qanuna görə, mühakimə zamanı bir fikri digər fikirlə, bir anlayışı başqası ilə əvəz etmək olmaz. Eyni zamanda müxtəlif fikirləri eyniləşdirmək, eyni fikirləri isə müxtəlif cür göstərmək qeyri-mümkündür.

Eyniyyət qanunu həmçinin o zaman pozulur ki, mühakimə prosesinin iştirakçıları müzakirə olunan mövzudan kənara çıxır, müzakirə obyektini özbaşına dəyişir.

Fikrin dəqiqliyini tələb edən eyniyyət qanunu bəzi hallarda dəqiq fikir ifadə etməyən humanitar elmlərin nəticələri ilə razılaşmır. Bu qanunun tələblərinin kitabxanaşünaslığa tətbiq edilməsi kitabxanaşünaslar qarşısında tədqiqat aparmaq üçün ciddi tələblər qoyur. Əgər kitabxanaşünas hər hansı bir

məsələni müzakirə etmək istəyirsə, hər şeydən əvvəl, həmin məsələnin məzmununu, bütövlüyünü, konkretliyini, müəyyənliyini öyrənməli, sonra müzakirəyə başlamalıdır. Müzakirə zamanı əsas məzmunu isnad edilməli, onun dəyişdirilməsinə, yenisi ilə əvəz edilməsinə yol verilməməlidir. Çünki buna yol verilərsə, ikimə'nəhlik, ikifikirlilik meydana çıxar bilər.

Məsələ, əgər tədqiqatçı eyniyyət qanununa uyğun olaraq «kitabxana nədir» problemini müzakirə etmək istəyirsə, sonradan buraya elmi kitabxana, ümumi kitabxana və s. məfhumu qarışdırmamalıdır. Bunların qarışdırılması müzakirənin düzgün aparılmasına mane olmaqla, düzgün elmi nəticə çıxarılmasına imkan verməyəcək.

Kitabxana nəzəriyyəsində və praktikasında anlayış məfhumu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Anlayış insanın dərk etmə prosesində istifadə etdiyi təfəkkür formalarından biridir. Məhz anlayışlar vəsiyyəti ilə insan dünyadakı hadisə və proseslərin daxili təbiətini və məzmununu aşkar edir, gerçəklik haqqında yeni biliklərə yiyələnir.

Məntiq elminə görə, anlayış-predmetlərin ən mühüm və fərqləndirici əlamətlərini əks etdirən təfəkkür formasıdır. Beləliklə, anlayışın səciyyəsi əlamətlərdən başlanmalıdır. Məsələ, predmetin əlaməti dedikdə, onun başqa predmetlərlə oxşar və fərqli cəhətləri başa düşülməlidir. Anlayış dil vahidi olan sözlə ayrılmaz əlaqədədir. Çünki hər bir anlayış sözlərdə və söz birləşmələrində ifadə olunur.

Anlayışın yaranması prosesi çox böyük tarixi bir yol keçmiş, hər bir anlayış zamanın sınaqlarından çıxmış, insanların çoxillik təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi kimi həyata vəsiqə almışdır.

Kitabxanaşünaslıq bir elm kimi anlayışlara əsaslanır, ondan mühakimələr və nəticələr çıxarmaqda istifadə edir.

Kitabxana işinin özündə isə anlayış məfhumundan olduqca tez-tez istifadə edilir, xüsusilə anlayış kitabxanaçı əməyinin predmeti və aləti kimi çıxış edir. Kitabxana işində ən çox müraciət edilən və mühüm elmi proses olan təsnifat, sistemləşmə, predmetləşmə işinin aparılması da bilavasitə anlayışla bağlıdır, onun sinifləri (çoxluq) və yarımsinifləri ilə (yarımçoxluq) əlaqədardır.

Anlayışlardan oxuculara kitabxana-bibliografiya və informasiya xidməti zamanı göstərici kimi də istifadə etmək olar.

Məntiqi aparatın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bütünlüklə «məcburi» xarakter daşıyır. Kitabxanaşünaslıqda dərk edən subyekt məntiqdən istifadə məsələsində azad deyildir. Əgər o, düzgün elmi nəticələrə gəlmək istəyirsə, məntiqi qanunlardan istifadə etməyə borcludur.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, kitabxanaşünaslığın metodologiyasının əsas özəyini və məzmununu fəlsəfi və məntiqi qanunlar, prinsiplər, kateqoriyalar, həmçinin kitabxana işinin və bəzi qarışıq elmlərin qanunauyğunluq-

ları və prinsipləri təşkil edir. Kitabxana işinin inkişafı bu göstərilən qanunlarla tənzim edilir.

4. 2. *Kitabxanaşünaslığın elmi metodikası*

Metodologiya məsələlərinin tədqiqi zamanı məlum oldu ki, metodologiya təfəkkür üsulları, dünyagörüşü prinsiplərinin idrak prosesinə və praktikaya tətbiqi haqqında təlimdir. Həmçinin metodologiya bu və ya digər elm çərçivəsində tətbiq olunan metodlar sistemidir. Hər bir elmin metodologiya problemlərinin öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl onların özünəməxsus elmi metodlarının öyrənilməsi zərurətini irəli sürür. Məlumdur ki, hər bir elmin özünəməxsus tədqiqat metodları vardır. Məsələn, astronomiya üçün müşahidə, kimya üçün eksperimental təhlil və tərkib, tarix üçün şərhətmə metodları səciyyəvidir. Başqa elmlər kimi, kitabxanaşünaslığın da özünəməxsus elmi metodlarının öyrənilməsi böyük elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb etdiyindən onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Metod - (yunanca «*Metodos*» sözündəndir) tədqiqat yolu mənasını verir. Təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün elə bir sahəsi yoxdur ki, tədqiqat, öyrənmə, dərkətmə zamanı müxtəlif elmi metodlardan istifadə edilməsin. Metod insanın yaradıcı fəaliyyətinin əsas

mə'yarlarından biridir. Metod məqsədə çatmaq, gerçəkliyin dərk olunmasına və onun praktik dəyişdirilməsinə nail olmaq üçün istifadə olunan üsulların cəmidir. Metod gerçəkliyin dərk edilməsində əsas amil olduğu kimi, onun dəyişdirilməsinə də xidmət edir. Qısaca demək olar ki, metod insanların nəzəri və praktik fəaliyyətini tənzim edən biliklər sistemidir. Doğrudan da insanların yaradıcı fəaliyyəti yalnız müxtəlif elmi metodlardan istifadə edilməsi sayəsində səmərəli olur.

Görkəmli ingilis filosofu F. Bekonun metod haqqında kəlamları böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. F.Bekon metodu qaranlıq gecədə yolçunun yolunu işıqlandıran fənərə bənzədir və düzgün olaraq deyir ki: düz yolla gedən çolaq, daşlı-kəsəkli yolla gedən sağlam adamı ötə bilər. Metod ancaq fəaliyyət üsulu deyil, o həm də biliyin xüsusi formasıdır. Metod tədqiqat obyektı haqqında informasiya mənbəyi rolunu oynamaqla bərabər subyektin obyektə təsir vasitəsi kimi də çıxış edir.

Beləliklə, metod-kitabxanaşünaslığın obyekt və predmetini öyrənməyin ən səmərəli qayda və üsullar sistemidir. Elmi vəzifələri həll etmək, elmi məqsədə çatmaq üçün mühüm problemlərin öyrənilməsi yoludur. Metod kitabxana işinin qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq kitabxana işi proseslərini bütöv, ardıcıl öyrənməyin, tədqiq etməyin, müəyyən elmi nəticələr çıxarmağın, sistemləşdirməyin, elmi ümumiləşdirmələr aparmağın ən dəyərli üsulları və vasitələridir.

Metod-idrak vasitəsi kimi öyrənilən predmetin təfəkkürdə əks olunması kimi çıxış edir. Kitabxanaşünaslıq sahəsində yeni biliklərin əldə edilməsində, ciddi elmi tədqiqatlar aparılmasında metod mühüm vasitə kimi tədqiqata ciddi köməklik göstərir, onu istiqamətləndirir, yeni tədqiqat üsulları ilə silahlandırır.

Müasir kitabxanaşünaslıq inkişaf edir, həmçinin çox mürəkkəb metodlardan istifadə edərək kitabxana işinin yenidən qurulmasını təmin edir, kitabxanaşünaslığın özünün elmi metodlarının yara- dılmasında iştirak edir.

Kitabxanaşünaslığın elmi metodları tətbiq edildiyi sahələr üzrə iki yerə: ümumelmi və xüsusi elmi metodlara ayrılır. Bir çox kitabxanaşünaslar isə xüsusi kitabxanaşünaslıq metodlarının olmasını nəzərə alaraq ancaq bu metodlardan istifadə edilməsini lazım bilirlər.

Öyrənilmə aspektinə görə bütün metodlar keyfiyyət və kəmiyyət metodları kimi iki yerə ayrılırlar. Həmçinin kəmiyyət-keyfiyyət metodlarının ayrılması məqsədəuyğun hesab edilir. Metodun qəbul edilməsi üsulundan və formasından asılı olaraq eyni metod bir yerdə, keyfiyyət digər yerdə kəmiyyət kimi çıxış edə bilər və əksinə. Tədqiqatın ümumi elmi metodları elmi dərkətmənin elə sahəsidir ki, onlar təcrübi olaraq bütün elmi fənlərdə, o cümlədən kitabxanaşünaslıqda tətbiq edilir. Kitabxanaşünaslığın elmi metodikası onun qarşısında duran problemlərin tədqiqi üçün istifadə olunan metodların məcmusudur.

Elmi metodikanı bilməyin böyük nəzəri, evristik (tədqiqatın məntiqi və metodikası üsulları) və təcrübi əhəmiyyəti vardır.

Elmi metodika tədqiqatçını, mütəxəssisi yüksək elmi biliklərlə silahlandırır, onun diqqətini aləmi dərk etməyə yönəldir, əsas problemləri ikinci dərəcəli problemlərdən ayırmaqda ona kömək edir. Mə'lumdan-məchula, sadədən mürəkkəbə, təkdən xüsusiyyə və ümumiyyə gedən yolu işıqlandırır. Elmi metodika kitabxanaşünaslıq biliklərinin elə dərin qatıdır ki, o, tədqiqatı səmərəli, optimal aparmaq, az əmək sərf etməklə böyük nəticələr əldə etmək imkanı verir.

Elmi metodikanı dərinləndirmək yüksək ixtisaslı kitabxana işçilərinin peşə biliyinin əsas meyarlarından biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, konkret olaraq kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarına gəldikdə burada bütün metodlar deyil, kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının spesifikasiyasına daha münasib, daha mühüm və zəruri olan metodlar tətbiq edilir.

İndi isə bu metodlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Analiz və sintez elmi tədqiqatın empirik və nəzəri metodlarından biridir. Bu metodlardan kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında geniş istifadə edilir. Analiz - idrak metodu olub, tamı və yaxud mürəkkəb hadisəni tərkib hissələrinə, elementlərinə parçalamaq üçün istifadə olunan üsul və qanunauyğunluqların məcmusudur. Doğrudan da hər hansı bir hadisəni, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək üçün həmin hadisəni özünün tərkib ele-

mentlərinə ayırmaq və onu ayrı-ayrılıqda öyrənmək olduqca zəruridir.

İdrak prosesində analizin əhəmiyyəti tamın hissələri olmaq etibarı ilə əksliklərin vəhdət və mübarizəsinin öyrənilməsində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Mə'lumdur ki, özlərinin təbii rolunda üzvi vəhdət təşkil edən əksliklər bir-birindən ayrılmaz olduqda vəhdət halında onları öyrənmək çətin olur. Ona görə də əksliklərin mahiyyətini başa düşmək üçün onları fikrən bir-birindən ayırmaq və hər birini ayrı-ayrılıqda diqqətlə öyrənmək lazımdır. Analiz idrak prosesinin sonu olmayıb, yalnız başlanğıcıdır. Hər hansı bir hadisəni öyrənmək üçün onun ayrı-ayrı hissələrini öyrənmək kifayət deyildir. Bundan əlavə bu hissələrin birlikdə, tam şəkildə öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Burada tam və hissə, element və struktur anlayışlarının münasibətinə toxunmaq lazımdır.

Hissə - sistemin tərkibinə daxil olan və nisbi müstəqilliyə malik olan komponentdir.

Tam - öz aralarında qarşılıqlı əlaqələnən hissələrdən təşkil olunan və əhatə etdiyi hissələrdə olmayan, bir çox başqa xassələrə malik olan sistemdir. Beləliklə, tam və hissənin qarşılıqlı əlaqəsi əslində tamın strukturunu təşkil edən əlaqədir. Struktursuz tam yoxdur. Struktur tamın mövcudluğudur.

Element - isə tamın nisbi bölünməz hissəsinə deyilir. Əlbəttə, elementlərin bölünməzliyi nisbi xarakter daşıyır. Ona görə də tədqiqatın bəzi mühüm mərhələlərində elementin bölünməsi də istisna

olunmur. Öyrənilən hadisənin mahiyyətini başa düşmək üçün ona tam halında, element və hadisələrin dialektik vəhdəti halında baxmaq, qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, təhlil prosesi predmetin ayrı-ayrı tərəf, xassə və hissələrinin dərk olunmasına doğru yönəldiyindən, digər məntiqi üsulların köməyi olmadan, təkcə analiz vasitəsi ilə buna nail olmaq mümkün deyildir.

Məhz tamın hissələri ilə əlaqələrin öyrənilməsi sintezin köməyi ilə həyata keçirmək mümkündür. Sintez analiz vasitəsi ilə ayrılmış hissələrin, xassələrin, münasibətlərin vahid tam halında birləşdirilməsi prosesidir. **Sintez** - analizi tamamlayır və onunla vəhdət təşkil edir.

Sintez tamın təhlili prosesində bir-birindən ayrı salınmış elementləri heç də mexaniki surətdə birləşdirmir. Geniş elmi təhlil nəticəsində bu birləşmə ciddi təhlildən keçir. *

Analiz və sintez kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsinə, praktikasına və tədqiqatlarında ən çox tətbiq edilən metodlardandır. Məsələn, kitabxananın mahiyyətini öyrənmək, onun cəmiyyətin inkişafında tutduğu yeri və oynadığı rolu müəyyənləşdirmək üçün onu hərtərəfli öyrənmək zəruridir.

Öyrənmə prosesi analizdən başlayır. Kitabxananın strukturuna daxil olan elementlər (bunlar dörd elementdir: sənəd, oxucu, kitabxanaçı, maddi-texniki baza) analiz nəticəsində bir-birindən ayrılır, təhlil edilib öyrənilir, onların xüsusiyyətləri aşkara

çıxarılır. Sintez zamanı isə bunlar yeni keyfiyyətdə təhlil və sintez edilməklə birləşdirilir. Beləliklə, bütöv, tam halında öyrənilməyə başlayan kitabxana məfhumunun mahiyyəti meydana çıxır. Analiz və sintez nəticəsində belə bir qanunauyğunluq meydana çıxır ki, kitabxananın strukturuna daxil olan bütün elementlər bir-biri ilə dialektik əlaqədədir, bir-birinin inkişafına kömək edir, bütöv tamın yaranmasında fəal mövqe tutur. Bunlardan biri olmasa, kitabxana bütöv, tam şəklində meydana çıxma bilməz. Kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında analizin müxtəlif formalarından - fikri analizdən, riyazi analizdən və avtomatik analizdən geniş istifadə edilir. Həmçinin belə tədqiqatlarda analiz metodu kimi kəmiyyət-keyfiyyət, həm də keyfiyyət - kəmiyyət metodu geniş tətbiq edilir.

Kitabxanaşünaslığın predmetinin öyrənilməsində, müəyyənləşdirilib aşkara çıxarılmasında analiz və sintezin xüsusi yeri vardır. Kitabxanaşünaslığın predmetinin müəyyənləşdirilməsi çox ciddi bir problem olan kitabxanaşünaslığın bir elm kimi statusunun müəyyənləşdirilməsinə yaxından kömək edir. Beləliklə, kitabxanaşünaslıq özü bir elm sahəsi kimi kitabxana işinin analiz və sintezinin nəticəsində meydana çıxır. Kitabxanaşünaslığın hər bir elmi anlayışı, xarakterizə olunan predmetin həcmnin və məzmununun sintezidir.

Kitabxanaşünaslığın tez-tez müraciət etdiyi metodlardan biri də abstraktlaşdırma. Abstraktlaşdırma - insanın əqli fəaliyyətinin ən universal me-

todlarından biridir. Predmetin hissələrə parçalanması və onun mühüm tərəflərinin ayrılması, bu tərəflərin «xalis» şəkildə hər tərəfli təhlili təfəkkürün abstraktlaşdırma fəaliyyətinin nəticəsidir. Abstraksiya praktikadan çox asılıdır. Praktika onun elmiliyinin və həqiqiliyinin meyarıdır.

Abstraksiyadan müxtəlif elmlərə aid tədqiqatlarda istifadə edilir və hər elmin mahiyyətinə və xüsusiyyətlərinə uyğun abstraktlaşdırma aparılır. Məsələn, riyaziyyatda ədədləri sayıb başa çatdırmaq mümkün olmadıqda sonsuzluq abstraksiyası yaranır.

Abstraksiyalaşdırma kitabxanaşünaslıqda tədqiqat predmetini öyrənmək üçün geniş tətbiq edilməkdədir. Məsələn, kitabxanaşünaslıq abstraktlaşdırma prosesində bilərəkdən insanın digər keyfiyyətlərindən sərf-nəzər edərək onu ancaq oxucu kimi xarakterizə edir. Abstraktlaşma nəticəsində «oxucu» məfhumuna əvvəllər insan anlayışına daxil olmayan bir çox yeni keyfiyyətlər və xüsusiyyətlər əlavə edilir. Bütün bu yeni keyfiyyətlər kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarına tətbiq edilən abstraktlaşma metodu zamanı əldə edilir. Oxucu məfhumu ilə əlaqədar müəllim məfhumu yaranır. İnsan oxucu kimi təsvir olunur, onların təsnifatı aparılır. Onların müəllim prosesində ortaya çıxan xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Beləliklə, insan məfhumunun məzmunu daha yeni keyfiyyətlərlə, əlamətlərlə, fikir və ideyalarla zənginləşir. Bu da insanı öyrənən digər elmlər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Kitabxa-

naşünashlıq tədqiqatlarında abstraksiyanın müxtəlif növlərindən müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. Əgər bu və ya digər kitabxana predmetində yeni sinif, ümumi məfhumlar əmələ gətirmək lazım gələrsə, onda ümumiləşdirici abstraksiyadan istifadə etmək olar.

Belə ki, kitabxana məfhumunun özü ümumiləşmiş abstraksiyadır. Əgər xüsusi məfhumlar yaratmaq lazım gələrsə, onda ayırmaq, təcrid etmək üçün analitik abstraksiyadan istifadə etmək zəruridir. Məsələn, «elmi kitabxana» məfhumunu «kitabxana» məfhumundan fərqləndirmək təcrid etmək abstraksiyasından istifadə edilmişdir. Beləliklə, «kitabxana» məfhumunun əhatə etdiyi digər kitabxana tiplərindən fərqli yeni «elmi kitabxana» məfhumu meydana gəldi.

Abstraksiya metodunun qneseoloji əhəmiyyəti olduqca böyükdür. O, nəinki bir çox kitabxanaşünashlıq vəzifələrinin yerinə yetirilməsini sadələşdirir, həmçinin onu asanlaşdırır.

Kitabxanaşünashlıq tədqiqatlarında istifadə edilən metodlardan biri də müqayisədir. Müqayisə, demək olar ki, bütün elmi-tədqiqatlarda geniş yayılmış bir metod kimi təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün bütün sahələrində tətbiq edilir. Gerçəkliyin müəyyən sahəsinə daxil olan cismin və hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsinə müqayisə deyilir. Obyektlər arasındakı oxşarlıq və ya fərq əlamətini müəyyən etmək məqsədi ilə onlar bir-biri ilə tutuşdurulur və fərqləndirilir. Əldə edilmiş nəticələr isə bu obyektlər arasındakı fərqləri və

oxşar cəhətləri meydana çıxarır və beləliklə də müəyyən qanunauyğunluqların dərk edilməsinə kömək edir. Müqayisə iki əsas tələbə cavab verir: birincisi, müqayisə, aralarında yalnız obyektiv ümumilik olan hadisələr arasında aparılır, ikincisi, obyektlərin dərk olunması üçün müqayisə, onların hər cür əlamətləri üzrə deyil, ancaq mühüm əlamətləri üzrə aparılmalıdır. Beləliklə, müqayisəni aparmaq üçün birinci halda obyektiv ümumilik tələb olunduğu kimi, ikinci halda ancaq mühüm əlamətlərin olması tələb olunur. Çünki əks halda müqayisələr səhv nəticəyə gətirib çıxara bilər.

Müqayisənin nəticəsini ifadə edən mülahizələr, müqayisə olunan obyektlər haqqında anlayışların məzmununun aşkara çıxarılması məqsədinə xidmət edir ki, bu da tədqiqatlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son zamanlar kitabxanaçılıq tədqiqatlarında müqayisə metodundan kitabxana işi hadisələrinin, predmetlərinin öyrənilməsi və dərk edilməsində, öyrənilən predmet və hadisələrin bir-birindən fərqlərinin, əlaqələrinin və oxşarlıqlarının müəyyənləşdirilməsində geniş surətdə istifadə edilir. Dərk edilmə prosesində fərqlər və oxşarlıqlar bir-biri ilə ayrılmaz əlaqədə olurlar. Məsələn, əgər biz «kitabxana» terminini müəyyənləşdirmək istəyiriksə, onun digər kitabxanalarla oxşar əlamətlərini və informasiya ilə əlaqədar olan başqa sosial institutlarla fərqlərini göstərməliyik.

Müqayisə metodu kitabxana işinin bütün nəzəriyyə və praktikasına daxil olduğundan kitabxanaşünaslığın olduqca sadə məfhumlarını da bunsuz həll etmək düzgün olmaz. Kitabxanaların elektron kataloqlarından istifadə etmək üçün EHM-lərin (elektron hesablayıcı maşınlar) mühüm prosesi olan simvolların müqayisəsindən geniş istifadə olunması buna misal ola bilər. Məhz kitabxanaşünaslıqda müqayisə metodunun geniş tətbiq olunması nəticəsidir ki, son illərdə kitabxanaşünaslıqda müqayisəli kitabxanaşünaslıq bölməsi yaranmışdır.

Müşahidə - kitabxanaşünaslıqda geniş tətbiq olunan elmi idrak metodudur. O, obyektin müntəzəm olaraq məqsədli surətdə qavranılmasıdır. Müşahidələr əsasında fərziyyələr və ideyalar meydana çıxır. Müşahidə insanın hiss orqanlarının işinə və onun maddi fəaliyyətinə əsaslanan fəal idrak prosesidir.

Elmi müşahidələr empirik tədqiqatlarda üç funksiyanı yerinə yetirirlər. Müşahidənin birinci ən əsas funksiyası yeni elmi problemlərin qoyulmasından və fərziyyələr irəli sürülməsindən, empirik məlumatların əldə edilməsindən ibarətdir. Müşahidənin ikinci funksiyası eksperiment yolu, həyata keçirilməsi mümkün olmayan fərziyyə və nəzəriyyənin yoxlanılmasından ibarətdir. Müşahidənin üçüncü funksiyası nəzəri tədqiqatlar zamanı alınan nəticələrin həqiqiliyini yoxlamaqdan ibarətdir.

Kitabxanaşünaslıqda müşahidə aparılarkən onun məqsədli, planlı, məqsədyönlü və fəal olmasına xüsusi diqqət yetirilməli və kitabxana işinin lazım

gəldikcə bütün sahələrinə tətbiq edilməlidir. Qədim və zəngin tarixə malik olan müşahidə metodunun kitabxanaşünaslığa tətbiqi bir sıra metodoloji problemlər irəli sürmüşdür ki, bunların içərisində də müşahidə yolu ilə əldə edilmiş informasiyanın obyektivliyi mühüm yer tutur.

Kitabxanaşünaslıqda müşahidə metodu oxucuların öyrənilməsi prosesində daha geniş tətbiq olunmalıdır. Həmişə oxucu ilə ünsiyyətdə olan kitabxanaçı oxucularla iş prosesində oxucunu daha ətraflı müşahidə etmək imkanına malikdir. Müşahidə zamanı əldə edilən nəticələr oxucularla iş, onların müəlliminin istiqamətləndirilməsi, oxu mədəniyyəti, tərbiyəsi zamanı istifadə edilməlidir. Kitabxana işinə, kitabxanaçılıq tədqiqatlarına müşahidə metodunun tətbiqi, kitabxanaçıdan yüksək intellekt, müşahidə etmək qabiliyyəti, hadisələri diqqətlə öyrənmək, onu izləmək bacarığı, aparılan tədqiqata uyğun olaraq əhəmiyyəti olan məsələləri ortaya çıxara bilmək məharəti olmasını zəruri edir.

Beləliklə, məlum olur ki, kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında müşahidə üç əsas funksiyanı yerinə yetirir: birincisi, yeni problemlərin qoyulmasında, hipotezlərin irəli sürülməsində və onların gələcəkdə yoxlanılmasında lazım olan empirik informasiyaların yaradılması, ikincisi, eksperimentlər vasitəsi ilə tədqiqi və öyrənilməsi mümkün olmayan hipotez və nəzəriyyələri yoxlamaq. Üçüncüsü, nəzəri tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş nəticələri müqayisə etmək, onun düzgünlüyünü və həqiqiliyini yoxlamaq.

Eksperiment - elmi tədqiqatın ən qədim və ən geniş yayılmış metodlarından biridir. Eksperiment həmişə müşahidə ilə əlaqədar olmuşdur. Ancaq müşahidədən fərqli olaraq eksperiment zamanı insan öyrəndiyi predmetin özünəməxsus hissəsini seçir, onu daha dərinə, daha ətraflı müzakirə və müşahidə etmək imkanına malik olur. Tədqiqatçı eksperiment zamanı hadisələrin gedişini sadəcə olaraq müşahidə etmir, onun gedişinə şüurlu müdaxilə etməklə tamamilə yeni nəticələr əldə etməyə müvəffəq olur. Müşahidə ilə müqayisədə eksperiment bir sıra üstünlüklərə malikdir.

1) Eksperiment zamanı tədqiq edilən obyektin müşahidəçi üçün maraqlı olan tərəfini seçib ayrıca öyrənmək mümkün olur.

2) Tədqiqat zamanı eksperimentə yeni-yeni amillərin daxil olması mümkünlüyü ciddi elmi nəticələr çıxarmaq üçün zəmin hazırlayır.

3) Eksperimentin təkrarlanan olması, yəni eksperimentə daxil olan müqayisə, müşahidə və ölçmənin elmi nəticə əldə edilənə qədər dəfələrlə təkrar oluna bilməsidir.

Eksperimentə başlarkən mütləq onun aparıldığı şərait, həyata keçirilmə şərtləri nəzərə alınmalıdır, çünki bu şərtlər tədqiq edilən obyektin vəziyyətinə və fəaliyyətinə təsir göstərə bilər.

Beləliklə, eksperiment bəşəriyyətin ictimai-siyasi praktikasının müəyyən tərəfidir, buna görə də idrakin mənbəyi, hipotez və nəzəriyyələrin həqiqiliyinin me'yarıdır. Məhz buna görədir ki, müasir ki-

tabxanaşünaslıq tədqiqatlarında ən çox tətbiq edilən bir metoddur. Bu metoddan demək olar ki, kitabxana işinin bütün sahələrinin elmi araşdırmalarında istifadə edilir. Müasir kitabxana praktikasının tədqiqatçıları, kitabxana işi prosesində baş verən hadisələri öyrənmək, onun başqa hadisələrlə əlaqəsini dəqiqləşdirmək, irəli sürülən hipotezlərin, nəzəriyyələrin həyatiliyini müəyyənləşdirmək üçün eksperiment metodlarından geniş surətdə istifadə edirlər.

Kitabxanaşünaslıqda eksperimentin müxtəlif formalarından istifadə olunur. Ən çox istifadə edilən formalar bunlardır: fikri (nəzəri) eksperiment, axtarış eksperimenti, EHM-lər üçün model eksperimenti, keyfiyyət və kəmiyyəti eksperimenti. Belə eksperimentlərə misal olaraq böyük miqyasda həyata keçirilən, keçmiş Sovetlər İttifaqının bir çox regionlarını əhatə edən mərkəzləşmiş kitabxana sistemi yaratmaq üçün XX əsrin 60-cı illərində həyata keçirilən eksperimenti göstərə bilərik. Bu eksperimentin həyata keçirilməsinə böyük işçi qüvvəsi, tədqiqatçı alimlər qrupu cəlb edilməklə, eksperimentin müxtəlif formalarından bacarıqla istifadə edilmiş, nəticədə Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisteminin elmi modeli yaranmış və tətbiq edilmişdir. Bu model əsasında 1974-cü ildən yaranmağa başlayan Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemləri müasir dövrümüzdə də fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam etdirməkdədir.

Modelləşdirmə - (nümunə) kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında son zamanlar daha çox istifadə edilən metodlardan biridir. Modelləşdirmə insanın cisim

və hadisələrin oxşar xassə və əlamətlərini abstraksiya etmək və onların arasında müəyyən münasibət yaratmaq qabiliyyətinə əsaslanır. Modelləşdirmə elə bir elmi üsuldur ki, onun köməyi ilə bir prosesi öyrənməklə tədqiqi çətin olan başqa bir prosesin xarakter və mahiyyəti haqqında fikir söyləmək olar.

İdrak prosesində elmin müxtəlif sahələrində müxtəlif modellərdən istifadə olunur. Hazırlanmasında istifadə olunan materialın növündən asılı olaraq bütün modelləri iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) Maddi və həqiqi modellər,
- 2) İdeal və ya xəyali modellər.

Modelləşdirməyə tələbat o zaman yaranır ki, obyektin özünün bilavasitə tədqiqi çətinidir, bəhsə gəlir, çox vaxt tələb edir və yaxud da mümkün deyildir. Yaradılmış model hər hansı bir konkret şəraitdə öz rolunu o zaman yerinə yetirə bilər ki, onun öyrənilən obyektə yaxınlıq dərəcəsi kifayət qədər dərindən müəyyənləşdirilsin. Aydındır ki, bu metodun tətbiqi zamanı obyektin özü yox, onun təsviri model şəklində öyrənilir və nəticələr modeldən obyektə keçirilir. Məsələn, kitabxanayı öyrənmək üçün əvvəlcə kitabxananın modeli yaradılır. Bu model əsasında onun strukturu, elementləri, mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri öyrənilir. Əldə edilmiş nəticələr kitabxanaçılıq nəzəriyyəsinə əlavə edilir. Modelləşdirmə ancaq kitabxana işi proseslərini və hadisələrini əks etdirməklə kifayətlənmir, o, həmçinin elmi biliklərin yoxlanılmasının me'yarı kimi və yaranmış modellərin praktik cəhətdən əsaslandırılması vasitəsi kimi

çıxış edir. Modelləşdirmə fərdi kompüterlərin meydana gəlməsindən və onların kitabxana işində geniş tətbiqindən sonra daha böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, kitabxana işinin kompüterləşdirilməsi proqramlarında geniş istifadə edilməyə başlamışdır. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında modelləşdirmə metodlarından olduqca az istifadə edilir.

Kitabxana tədqiqatlarında daha geniş tətbiq edilən və tətbiqinə böyük ehtiyac hiss edilən metodlardan biri də proqnozlaşdırma

Proqnozlaşdırma - (gələcək haqqında bilik, öncə- görmə). Kitabxanaçılıq tədqiqatlarında bu metodun tətbiqi kitabxana ictimaiyyətini kitabxana işinin gələcəyi haqqında, onun gələcək inkişaf istiqaməti və perspektivləri haqqında biliklərlə silahlandırır.

Bu və ya digər hadisənin gələcək inkişafı və perspektivləri, onun gələcəkdə tutduğu mövqe və yer haqqında elmi ümumiləşmiş mə'lumat vermək olduqca çətin bir iş olduğundan proqnozlaşdırma metodundan, onun forma və üsullarından geniş istifadə etmək lazım gəlir. Bu metod hadisələri, onların gələcəyi, perspektivi və inkişaf istiqaməti haqqında elmi mə'lumatlar hazırlamaq üçün geniş ümumiləşdirmələr aparmalı, hadisələri ciddi öyrənib təhlil etməli, onların cəmiyyətdə oynadığı indiki rolu və cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar gələcəkdə tutacağı perspektiv mövqeyi əsaslandırılmalıdır. Bunun üçün proqnozlaşdırma elmi-idrak, empirik və s. nəzəri me-

todlardan, onların nəticələrindən, kəmiyyət göstəricilərindən geniş istifadə edərək inandırıcı nəticələr çıxarmalıdır.

Proqnozlaşdırma bütün dövrlərdə və zamanlarda kitabxanaşünaslar tərəfindən geniş istifadə edilmişdir. Çünki cəmiyyətin atributlarından biri olan kitabxana işi həmişə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar inkişaf edib təkmilləşməli, yaxın gələcəklə ayaqlaşmağı bacarmalıdır.

Proqnozlaşdırmadan istifadə ölkənin yaxın gələcəyi üçün kitabxana siyasətini hazırlamaqda, kitabxana işinin inkişaf proqramını, kitabxanaçı kadrların hazırlanması perspektivliyini müəyyənləşdirməkdə kitabxanaçılıq tədqiqatlarına yaxından kömək edir.

Struktur - funksional metod və yaxud sistemli obyektlərin, sosial sistemlərin tədqiqi metodu.

Struktur anlayışı tam, sistem, həm də element anlayışları ilə bağlıdır. Belə ki, struktursuz tam (hissə) yoxdur, çünki struktur tamın mövcudluq üsuludur.

Sistem qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin kompleksi, element isə sistemin nisbi bölünməz komponentidir. Hər bir sistem elementlərlə strukturun dialektik vəhdətindən yaranır. Məsələn, kitabxana sistemi, yəni müxtəlif kitabxana şəbəkələrinin (kütləvi, xüsusi, elmi, elmi-texniki və s.) birləşməsindən yaranır. Struktur isə sistemi təşkil edən elementlərin və onların sabit əlaqələrinin məcmusudur.

İctimai həyatın müxtəlif formalarının struktur-funksional təhlili sosial sistemlərdə struktur tərkib hissələrinin və onların bir-birindən fərqli funksiyalarının aşkara çıxarılması əsasında aparılır. Struktur-funksional metod hadisə və proseslərin sistemli tədqiqini ümumi halda həyata keçirir. Bu cür tədqiqat zamanı strukturun hər bir elementinin müəyyən funksional vəzifələri olmasına baxmayaraq struktur bölmənin bütövlüyü, tamlığı əsasında öyrənilir.

Kitabxanaşünaslıqda struktur-funksional yanaşma, tama daxil olan elementlərin öyrənilməsini asanlaşdırır. Həmçinin bunun köməyi ilə kitabxana işinin bütövlükdə dərk edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Kitabxana işini bütöv sistem kimi təsəvvür etmək, onun element və hissələrinin dərk edilmiş qanunauyğunluqlara müvafiq meydana çıxdığını anlamaq kitabxanaşünaslığın obyektinin, təbiətinin və mahiyyətinin dərk edilməsində irəliyə doğru böyük addımdır. Struktur-funksional metodun kitabxanaşünaslıqda tətbiq olunmasına misal olaraq görkəmli rus kitabxanaşünası Y.N.Stolyarovun «Kitabxana: struktur-funksional yanaşma» (1981) monoqrafiyasını göstərə bilərik. Bu monoqrafiyada kitabxana dörd elementli bütöv sistem kimi təhlil edilmişdir.

Təsnifat - (siniflərə ayırmaq) hər hansı bir əldə və ya əməli fəaliyyətin müəyyən bir sahəsində (məsələn, bitkilərin təsnifatı, elmlərin təsnifatı, kitabxana təsnifatı və s.) daim istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulur. Təsnifat predmetlər arasında

mühüm oxşarlıq və fərqləri aşkara çıxarmaq, onların əsas əlamətlərinə əsaslanaraq, bölgülər aparmaq üçün yaradılır. Əgər təsnifat elmi əsaslar üzrə yaradılırsa, geniş tədqiqatlara əsaslanırsa, o, bölgüdən fərqli olaraq sabit xarakter daşıyır, uzun müddət fəaliyyət göstərir, öz elmi və praktik əhəmiyyətini itirmir. Məsələn, Universal Onluq Təsnifat və ya Kitabxana Bibliografiya Təsnifatını buna misal göstərə bilərik. Həmçinin təsnifat elə bir şaxələnmiş sistemdir ki, burada hər bölünən özü yenidən təzə üzlərə ayrılır. Təsnifat idrakda və praktik fəaliyyətdə çox böyük rol oynayır. Onun köməyi ilə predmetləri öz yerinə görə düzgün şəkildə qruplara ayırmaq və beləliklə dərinlən öyrənmək mümkün olur. Tədqiqatçılar təsnifatı bir qayda olaraq iki yerə: təbii və köməkçi (süni) növə ayırırlar. Birinci halda təsnifatın əsasını mühüm və ümumi əlamətlər təşkil edir (məsələn, elmlər təsnifatında). Köməkçi (süni) təsnifatda isə bölgü qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərə görə aparılır.

Belə təsnifatlara kitabxanaların əlifba kataloqlarını və uşaq kitabxanalarının kataloqlarını misal göstərə bilərik.

Mə'lumdur ki, bütün təsnifatlar təbii və süni olmasından aslı olmayaraq nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, cəmiyyətdə elmi-texniki tərəqqi baş verdikcə, idrak prosesi zənginləşdikcə, insanların təbiət və cəmiyyət haqqında bilikləri təkmilləşdikcə, intellektual səviyyələri yüksəldikcə, eləcə də elmlərarası inteqrasiya prosesləri gücləndikcə təsnifatlar da inki-

şaf edib dəyişir. Bunu biz kitabxana təsnifatlarında daha çox hiss edirik. Bəzən dəyişmə prosesi elə sürətlə gedir ki, onunla ayaqlaşmaq çətinliyi ortaya çıxır.

Təsnifləşdirmə metodunun tipləşdirmə, predmetləşdirmə, sistemləşdirmə və s. kimi müxtəlif növləri kitabxanaçılıq nəzəriyyəsində və praktikasında olduqca mühüm rol oynayır. Bu metodları dərk etmək, öyrənmək və kitabxana praktikasına tətbiq etmək hər bir kitabxanaşünas tədqiqatçının və kitabxana mütəxəssisinin mühüm ixtisas keyfiyyəti, göstəricisi olmalıdır. Belə ki, təsnifat metodu terminlərini başa düşməmək, ondan istifadəni bacarmamaq kitabxanaçı mütəxəssisin çox böyük nöqsanı və ciddi professional çatışmazlığı hesab edilməlidir.

Bu, bilavasitə ondan irəli gəlir ki, təsnifat metodları kitabxana işinin bütün sahələrində ən çox tətbiq edilən metodlardır. Kitabxana işini təsnifatsız düşünmək, onsuz geniş və zəngin kitabxana fondlarını təşkil etmək, oxucuların istifadəsi üçün kitabxana kataloqları sistemini yaratmaq, informasiya işini təşkil etmək mümkün deyildir. Kitabxana işinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada təsnifatdan istifadə edilməsin. Kitabın kitabxana fonduna daxil olmasından başlamış, onun oxucuya verilməsinə qədər mövcud olan bütün texnoloji proses bilavasitə təsnifat metodları ilə bağlıdır.

Məhz buna görədir ki, kitabxanaşünaslığın qarşısında təsnifat sistemlərini və metodlarını daim diqqət mərkəzində saxlamaq, onların ayrı-ayrı sa-

hələrinə dair geniş tədqiqat işi aparmaq, belə tədqiqatların aparılması və kitabxana praktikasına tətbiqi prosesini daim təkmilləşdirmək vəzifəsi durur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsindən işə demək olar ki, kitabxana işinin gələcəyi aslıdır.

Terminoloji analiz. - Kitabxanaşünaslığın tədqiqat metodları içərisində terminoloji analiz mühüm yerlərdən birini tutur. Termin (hüddud, sərhəd) elmin, texnikanın, incəsənətin, kitabxanaşünaslığın və i. a. müəyyən anlayışını ifadə edən eyni mənalı sözdür. Elmi məlumatları, xüsusilə semantik dildə müvafiq adları olmayan məlumatları dürüst və eyni mənalı ifadə etmək üçün dilə daxil edilən ünsürlərdir. Əksər hallarda terminlər elm dilinin ünsürü kimi çıxış edir.

Hər hansı bir problemi həll etmək istəyən tədqiqatçı hər şeydən əvvəl öyrəndiyi məfhumu, anlayışı, termini aşkara çıxarıb, dəqiqləşdirib öyrənməkdən başlayır. Həmçinin anlayışlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, tabeçilik prinsipi və tədqiqatın nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir.

Müəyyən anlayışı dəqiq surətdə ifadə edən sözə (və ya bir qrup sözə) termin - deyilir.

Terminin əhmiyyətini meydana çıxarmaq məfhumun məzmununu açmağa, onun ən mühüm cəhətlərini və əsas əlamətlərini aşkara çıxarmağa böyük köməklik göstərir. Sözlərin, terminlərin mənasının öyrənilməsinə tarixilik prinsipi nöqtəyindən yanaşmaq, onları genezisləri, tarixi ilə əlaqədar öyrənmək lazımdır. Əvvəllər ancaq dilçilik

elmində tədqiq olunan terminoloji analiz metodu zaman keçdikcə məntiq elmində və digər elmlərdə, o cümlədən kitabxanaşünaslıqda tətbiq edilməyə başladı. Terminoloji analiz metodunun hər bir elmdə tətbiq edilməsinin öz xüsusiyyətləri vardır. Kitabxanaşünaslıqda bu metodun tətbiq edilməsi kitabxanaçılıq terminlərinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Terminlərin öyrənilməsinə tarixilik prinsipi tətbiq edilməklə hər bir terminin tarixi, onun meydana gəldiyi şərait, məzmunu, əsas əlamətləri, başqa elmlərlə əlaqələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi kitabxanaşünaslığın inkişafına ciddi təkan verdi, yeni terminlər yaradılması işini xeyli asanlaşdırdı və intensivləşdirdi. Hər bir elmi tədqiqata terminlərin tarixinin öyrənilməsi ilə başlanması terminoloji analiz metodunun gələcək elmi araşdırmalarda böyük əhəmiyyət kəsb etməsini bir daha təsdiq edir. Son zamanlar kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında «Kitabxana», «Kitabxana fondu», «Kitabxana xidməti», «Kitabxana təsnifatı», «Kitabxana sistemi» və s. terminlərin öyrənilməsi dediklərimizə misal ola bilər.

Terminoloji analiz metodunun kitabxanaşünaslıqda tətbiq edilməsi bir çox kitabxanaşünaslıq problemlərinin müvəffəqiyyətli həllinə olduqca müsbət təsir göstərir. Bunlara misal olaraq bir neçəsini göstərək:

1) Kitabxanaşünaslığa həm əsas baza terminlərini, həm də bütövlükdə tematik qrupları öyrənmək imkanı verir;

2) Kitabxanaşünaslıq terminlərinin meydana gəlib təşəkkül tapması prosesində onların qarşılıqlı əlaqələrini və qarşılıqlı asılılıqlarını aşkara çıxarır;

3) Tarixi yanaşma əsasında müasir kitabxanaşünaslığın hər bir termini və terminoloji sistemini dəqiqləşdirməyə, təkrarları, arxaizmləri müəyyənləşdirməyə imkan verir;

4) Terminlərin və terminoloji sistemlərin tarixini öyrənmək, onun əmələ gəlməsi yollarını və metodlarını aşkarlamaqla kitabxanaşünaslara gələcək üçün yeni terminlər və terminoloji sistemlər yaradılmasında iştirak etməyə kömək edir;

5) Terminlərin və terminoloji sistemlərin tarixinin öyrənilməsi, onların ətraflı təhlili və izahı, onların mahiyyətinin aşkara çıxarılması, kitabxanaşünaslıq fənlərinin müvəffəqiyyətli tədrisi üçün şərait yaradır.

Beləliklə, terminoloji analiz metodunun kitabxanaşünaslıqda tətbiqi və onun kitabxanaçı mütəxəssislər tərəfindən dərinlən öyrənilməsi kitabxanaçılıq elmini dərin nəzəri və praktik biliklərlə zənginləşdirir, onun inkişafı üçün perspektivlər açır. Müasir kitabxanaşünaslıqda son zamanlar ən çox tətbiq edilən metodlardan biri də sorğudur. Sorğu müasir kitabxana tədqiqatında ən çox istifadə olunan metodlardan biridir. Bu metodun geniş yayılması onun universallığı ilə izah olunur. Sorğu metodunun xüsusiyyəti ondadır ki, burada məlumat mənbəyi kimi fərdin şifahi məlumatları, mülahizələri çıxış edir. Kitabxana işini yaxşılaşdırmaq, onun effektivini ar-

tırmaq, kitabxana ilə oxucu arasında əlaqələri möhkəmləndirmək, kitabxana xidmətinin təşkilində oxucuların fikir və təkliflərini, tənqidi qeydlərini nəzərə almaq məqsədi ilə sorğular keçirilməlidir. Sorğuların keçirilməsində sualların qoyuluşu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Suallar elə tərtib edilməlidir ki, kitabxana işinin məzmununu açsın, onun effektivini aşkara çıxarsın. Kitabxana işi prosesində baş verən nöqsanların öyrənilib aradan qaldırılması, kitabxana işinin perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi mümkün olsun. Kitabxananın fəaliyyətini təhlil etmək üçün, təxminən sorğu üçün bu cür suallar qoymaq olar: Bizim kitabxananın fəaliyyəti sizi təmin edirmi? İstədiyiniz ədəbiyyatı əldə edə bilərsinizmi? Kitabxananın kütləvi işləri sizi qane edirmi? Kitabxananın məlumat biblioqrafiya aparatı müasir tələblərə cavab verirmi? Kitabxanaçı əməyinə münasibətiniz? Siz kitabxanaçını necə görmək istərdiniz? və s.

Sorğunun əsas vəzifəsi öyrənilən məsələ haqqında ictimai fikri aşkara çıxarib ümumiləşdirməkdir.

Tələb olunan məlumatın xarakterinə, alınması üsuluna və təsvir olunma tipinə görə sorğu üç növə bölünür: anket sorğusu, müsahibə və sosiometrik sorğu. Keçirildiyi formadan aslı olaraq sorğu şifahi və yazılı ola bilər. Şifahi sorğu zamanı respondentin cavabları tədqiqatçı tərəfindən, yazılı sorğu zamanı isə respondentin özü tərəfindən qeydə alınır. Şifahi-

əyani müsahibə, yazılı və qiyabi sorğular isə anket sorğuları adlanır.

Anket sorğusunu keçirmək üçün ilk nöbədə tədqiqatçı və yaxud kitabxanaçı tərəfindən anket tərtib edilməlidir. Anket müəyyən qaydada struktur cəhətdən tərtib olunmuş və aparılacaq tədqiqatın əsas vəzifəsi ilə məntiqi surətdə bağlı olan suallar toplusudur. Tədqiqatın müvəffəqiyyətlə aparılması anketin tərtibindən çox aslıdır. Anket təcrübəni, öyrənilməli olan problemi dərinlən dərk edən, onun mahiyyətini başa düşən tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilməlidir. Anket anlaşıqlı, sadə dildə yazılmalı, lakonik və əsasən birmənalı cavablar tələb etməlidir. Ankətdə elə suallar göstərilməlidir ki, onlara verilən cavablar məhz tədqiqatın qarşısında duran əsas məsələlərin həlli üçün zəruri olsun. Ankətdə anlaşılmaz, qarışıq, başa düşülməsi çətin olan, mürəkkəb, ikimənalı suallar olmamalıdır. Əksər anketlərdə cavabların variantları da öz əksini tapır. Anketlər doldurulduqdan sonra toplanmalı, sistemləşdirilməli, tədqiqatçı tərəfindən təhlil edilib ümumiləşdirilməlidir. Sonra isə nəticələr elmi hesabatlar şəklində e'lan edilməli, əldə edilmiş nəticələrə görə tövsiyələr hazırlanmalıdır. Bu tövsiyələr bilavasitə kitabxananın praktik işinə tətbiq edilməli, bunun əsasında kitabxanaçı öz fəaliyyətini təşhix etməlidir.

Beləliklə, kitabxanaşünaslıq tədqiqat metodlarından biri kimi, sorğunun müasir kitabxanalarda geniş şəkildə aparılması tədqiqatçıdan yüksək elmi və peşə səviyyəsi tələb edir.

Kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında son zamanlar geniş yayılmış sosioloji tədqiqat metodlarından biri də müsahibədir.

Bu metodun sadəliyi və nisbətən ucuz başa gəlməsi kitabxanaların ondan istifadə etməsini asanlaşdırır. Sorğunun xüsusi növü kimi müsahibənin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müsahibə alanla (kitabxanaçı) oxucu (rəyi soruşulan) üz-üzə gəlir, danışiq prosesində oxucu sorğulara cavab verir. Söhbətin istiqaməti müsahibəni alan tərəfindən müəyyənləşdirilir. Kitabxanalarda belə tədqiqatlar zamanı kitabxanaçı (tədqiqatçı) ilə oxucu arasında ciddi psixoloji anlaşma və əlaqə prosesi baş verir, bunlar qarşılıqlı söhbət zamanı bir-birini anlamağa, biri digərini dərk etməyə, onun söylədiyi fikirləri tədqiqatın nəticəsi kimi qeyd etməyə və sonradan ümumiləşdirməyə imkan verir. Kitabxanalarda müsahibənin müxtəlif tətbiq sahəsi ola bilər. Məsələn,

1) Müsahibə ümumi problemin dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə tədqiqatın ilk mərhələlərində istifadə edilə bilər;

2) Müsahibə sorğu-yoxlama metodikasını hazırlamaq məqsədi ilə oxucuların fikrini öyrənmək üçün təşkil edilir;

3) Müsahibə məlumat toplamağın əsas metodu kimi aparılır;

4) Ankətləşdirmə üçün məlumat almağın əsas metodu kimi tətbiq edilir;

5) Müsahibə başqa metodlar vasitəsilə alınmış məlumatları dəqiqləşdirmək və yoxlamaq vasitəsi kimi istifadə edilir.

Beləliklə, müsahibə kitabxanaçıya və kitabxana işinin tədqiqatçılarına hər gün və hər zaman lazım olan tədqiqat metodu kimi öyrənilməli və ardıcıl olaraq kitabxana işinə tətbiq edilməlidir.

Kitabxana tədqiqatlarında göstərilən metodlarla yanaşı *kəmiyyət* (riyazi) metodunun da mühüm əhəmiyyəti vardır. Məlum həqiqətdir ki, kitabxana tədqiqatlarında keyfiyyət göstəriciləri ilə yanaşı olaraq kəmiyyət göstəricilərindən də geniş istifadə olunur. Kitabxana işinin bütün sahələrində kəmiyyət metodu geniş tətbiq edilmədən kitabxananın iş prosesini, effektivliyini, oxuculara xidmət prosesinin səmərəliliyini açıb göstərmək və elmi nəticələr çıxarmaq çox çətin olar. Həmçinin kəmiyyət göstəricilərinə isnad etmədən keyfiyyət göstəricilərini təhlil edib ümumiləşdirmək, kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi prosesini və yaxud əksinə gedən prosesi aydınlaşdırmaq, kitabxana işinin inkişaf dinamikasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq çətinləşər.

Kəmiyyət əşyanın elə bir müəyyənliyidir ki, onun sayəsində (real və fikrən) əşyanın həcmi hissələrinə bölmək və bu hissələri bir vahid halda yığmaq olar. Hissələrin və ya predmetlərin oxşarlığı kəmiyyətin fərqləndirici əlamətini təşkil edir. Bir-birinə oxşamayan predmetlər arasındakı fərqlər keyfiyyət xarakteri, oxşar predmetlər arasındakı fərqlər isə kəmiyyət xarakteri daşıyır.

Mə'lumdur ki, kitabxana işinin bu və ya digər sahəsində tədqiqat apararkən, əksər hallarda oxşar predmetlər arasında müqayisələr aparmağa, onları sistemləşdirməyə və ümumiləşdirmələr aparmağa böyük ehtiyac duyulur. Məsələn, kitab fondunun öyrənilməsi, fondun komplektləşdirilməsinin vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı kəmiyyətin göstəricilərindən istifadə etmək mütləq lazım gəlir. Həmçinin bu metod oxucuların xidmət işinin öyrənilməsi zamanı da geniş tətbiq olunur.

Kitabxana uçotunun aparılması, kitabxana hesabatlarının tərtibi zamanı keyfiyyət göstəricilərindən müqayisəli şəkildə istifadə edilir. Kəmiyyət metodu kitabxana işinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində də geniş tətbiq olunur.

Kəmiyyət göstəriciləri kitabxana statistikasının əsasını təşkil etdiyindən bu metod həmçinin mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Statistik hesabatlar bilavasitə kəmiyyət göstəriciləri əsasında, konkret rəqəmlərə isnad edilərək tərtib edilir. Beləliklə, kitabxananın uçot və hesabatlarından istifadə etmədən heç bir kitabxana tədqiqatından danışmaq olmaz. Xüsusilə, son zamanlar hesablayıcı texnikanın, hesablayıcı elektron maşınlarının və kompüterlərin kitabxana işində geniş tətbiq edilməsi riyazi kəmiyyət metodlarının dərinədən öyrənilməsini tələb edir. Məhz buna görədir ki, son illərdə humanitar elm olan kitabxanaşünaslığın riyaziləşdirilməsi prosesi gedir.

Böyük mütərəqqi əhəmiyyətə malik olan bu proses kitabxanaşünaslığı keyfiyyət elmindən keyfiyyət-kəmiyyət elminə çevirir ki, bu da onun dərk etmə potensialını yüksəldir.

Məlumdur ki, kitabxanaların hesabatlarında və xüsusilə kitabxana araşdırmalarında olduqca tez-tez rəqəmlərlə ifadə olunan cədvəllərə rast gəlmək olur. Məsələn, belə cədvəllərdən kitabxana fondunun, oxucuya xidmət işinin, kitab dövriyyəsinin, kütləvi işlərin, informasiya işinin inkişaf dinamikasını verərkən daha çox istifadə edilir. Belə cədvəllərin tərtibi və onların təhlili böyük elmi xarakter daşıyır. Bunların təhlili, müqayəsəsi zamanı mühüm elmi nəticələr əldə edilir. Məhz bu nəticələr kitabxana işinin səmərəliliyini, cəmiyyətdə oynadığı rolu və tutduğu mövqeyi aşkara çıxarır. Kitabxana işinin gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaq üçün ciddi elmi əsaslar verir. Beləliklə, kəmiyyət (riyazi) tədqiqat metodu kitabxanaşünaslığın predmet və hadisələrini dərinədən dərk etmək üçün güclü vasitələrdən biridir. Bu metodu müvəffəqiyyətlə və düzgün tətbiq etməyin əsas şərti öyrənilən obyekt, hadisələri və prosesləri dərinədən dərk etməkdir. Ancaq bu metodu çox da fətləşdirmək, hara gəldi, yerli-yersiz tətbiq etmək o qədər məqsədə uyğun deyildir. Tədqiqatın məzmunundan, mahiyyətindən və kitabxana işini öyrənən lazımi dərəcədə aydın, məzmunlu, nəzəri konsepsiyanın olmasından asılı olaraq bütün metodlardan, o cümlədən kəmiyyət metodundan istifadə etmək daha səmərəli nəticə verə bilər.

4.3. Kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının təşkili

Kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının təşkilində XX əsrdə, xüsusilə, əsrin ikinci yarısında böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Kitabxanaşünaslığın humanitar elm kimi formalaşaraq inkişaf etməsi, başqa elmlərlə əlaqəsinin daha da möhkəmlənməsi, fundamental elmlərin tədqiqat metodlarından və üsullarından istifadə etməsi ona kitabxanaların iş təcrübəsini müasir elmi metodlarla və üsullarla tədqiq edib ümumiləşdirmək imkanı verdi. Kitabxanaşünaslıq kitabxana işinin müxtəlif sahələrinə: kitabxana fondlarının formalaşmasına, kitabxanaların informasiya-məlumat sistemlərinin yaradılmasına, oxuculara xidmət işinin təşkili prosesinin müxtəlif forma və üsullarına, kitabxanaların sosial funksiyalarına, kitabxanaçılıq tədqiqatlarının formalarına dair ciddi elmi-tədqiqat işləri aparılmağa başlandı.

Belə tədqiqatlarda kitabxanaçı mütəxəssislərlə yanaşı, sosioloqların, psixoloqların, pedaqoqların, informatorların iştirakı daha ciddi vəzifələrin elmi həllinə böyük kömək edir. Tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və kitabxana işinə tətbiqi kitabxana işini elmi əsaslar üzərində qurmağa şərait yaratmaqla, oxuculara kitabxana xidmətinin səmərəliliyini xeyli artırmışdır.

Müasir dövrdə kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının qarşısında olduqca mühüm vəzifələr durur. Belə tədqiqatları bilavasitə cəmiyyətin, mədəniyyətin, elmin, təhsilin inkişafı, insanların formalaşib yetişdirilməsi, onların mədəni, intellektual, peşə səviyyələrinin yüksəldilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin xalq kütlələrinə çatdırılması sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinə həsr etmək zərurətidir. Bu vəzifələr böyük dövlət və ümummilli əhəmiyyət kəsb etdiyindən kitabxanaçılıq sahəsində tədqiqat işi müasir şəraitdə göstərdiyimiz qlobal problemlərə həsr edilməlidir:

1. Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində kitabxanaların sosial, iqtisadi, mədəni və dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi sahələrində rolu. Bu problemlərin tədqiqində əsas elmi vəzifə - müstəqilliyin qarşıya qoyduğu problemləri nəzərə alaraq, zəngin faktiki materiallara əsaslanaraq, fundamental elmlərin nailiyyətlərindən geniş istifadə edərək Azərbaycan dövlətçiliyinin kitabxanalarda səmərəli təbliğinə nail olmağa çalışmaqdır. Həmçinin elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi olan müasir kitabxananın əsl mahiyyətini aşkara çıxarmaq və kitabxana işi proseslərini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir sistem kimi öyrənmək lazımdır. Kitabxanaların sosial funksiyalarının müasir şəraitlə əlaqədar dərindən öyrənilməsi, bu işə xüsusi elmi tədqiqatlar həsr edilməsi də günün vacib məsələlərindən biridir. Müasir şəraitdə daha bir elmi problem- kitabxanaların cəmiyyətdə tutduğu yerin, qarşısında

duran vəzifələrin, cəmiyyətin inkişafında oynadığı rolun tədqiq edilib öyrənilməsidir.

2. Respublikamızda yeni şəraitlə əlaqədar kitabxanaşünaslığın ən mühüm problemi olan müəlisə probleminin yeni elmi əsaslar üzərində öyrənilməsinə, məzmununun və mahiyyətinin açılmasına, müəlisə prosesinin təşkilində kitabxanaçının rol və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Müasir şəraitdə insanların fasiləsiz təhsilinin təşkili, böyük vüs'ət almış informasiya vasitələrindən istifadə işində müəlisə probleminin hərtərəfli elmi-tədqiqatını tələb edir.

Müəlisə problemi elə bir qlobal problemdir ki, bu problemi hərtərəfli öyrənmədən, təhlil edib elmi nəticələr çıxarmadan və çıxarılmış nəticələri praktikağa tətbiq etmədən əhaliyə kitabxana xidmətinin səmərəli təşkilindən danışmaq olmaz.

Konkret bir kitabxana şəraitində müəlisə problemini öyrənmədən oxucuya xidmət işini yüksək səviyyədə təşkil etmək, kitabxana fondunu məqsədyönlü komplektləşdirmək, əhalini kitabxana işinə cəlb etmək, kitab dövriyyəsinin səmərəliliyinə nail olmaq mümkün deyildir.

3. Müstəqillik şəraiti həmçinin respublikamızda kitabxana şəbəkələrinin və sisteminin yenidən təşkilini, kitabxanaların idarə olunmasının, elmi-metodik təminatının elmi əsaslar üzərində yenidən qurulmasını, kitabxanalararası əlaqələrin və kitabxana komplekslərinin yaradılmasını tələb edir. Müstəqillik şəraitində mərkəzləşdirilmiş kitabxana

sistemlərinin işinin tədqiq edilib öyrənilməsi və onların işinin elmi əsaslar üzərində qurulması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

4. Müasir şəraitdə kitabxanaların qarşısında oxucuların informasiya təminatını yüksək dərəcədə təmin etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. Həmçinin kitabxanaların kompüterləşdirilməsi sahəsində böyük işlər görülməlidir. Bu da öz növbəsində kitabxanaların avtomatlaşdırılması probleminin öyrənilməsini, bu problemə dair ciddi elmi tədqiqatlar aparılmasını, kitabxanaların kompüterləşdirilməsi proqramlarının tərtib edilməsi və mövcud proqramlardan istifadə edilməsini, kitabxanalarda elektron kataloqlar yaradılmasının mexanizminin hazırlanmasını tələb edir.

Beləliklə, müasir şəraitdə kitabxanaşünaslıq sahəsində elmi-tədqiqatların təşkili və aparılması kitabxana işinin nəzəriyyəsi və praktikasi üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən bir vəzifədir.

Kitabxana fəaliyyəti ictimai fəaliyyətin mühüm sahəsi kimi ümumiyyətlə, dörd əsas komponentdən ibarətdir:

- 1) Kitabxanaçı-praktiklərin fəaliyyəti;
- 2) Kitabxanaçı-praktiklərin işini tənzim edən və istiqamətləndirən inzibati fəaliyyət;
- 3) Elmi fəaliyyət;
- 4) Geniş kitabxanaçılar, biblioqraflar, informatorlar arasında elmi-tədqiqat işinin nəticələrini və qabaqcıl iş təcrübəsini yayan informasiya fəaliyyəti.

Elmi və praktik fəaliyyətin əsas məqsədi kitabxana praktikasını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Elmi və praktik fəaliyyətin obyektı kitabxana praktikasındır (bütövlükdə və yaxud onun növləri). Praktik fəaliyyətin obyektı isə kitab təbliğinin metodları, oxucuya xidmət işi prosesi, ümumiyyətlə, oxucudur. Elmi tədqiqat işinin yekunu, nəticəsi isə prinsiplər, qanunlar, qaydalar, praktik tövsiyələr və s. formasında təzahir edən biliklərdir. Praktik kitabxana fəaliyyətinin nəticəsi isə oxuculara xidmət prosesində kömək edən, onların mütaliə mədəniyyətini formalaşdıran, istiqamətləndirən, onların intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək edən kitabxanaçılıq bilikləridir.

Elm və praktika dialektik vəhdətdə fəaliyyət göstərir. Elm nə qədər çox inkişaf etsə, qanunauyğunluqlar aşkara çıxarsa, yeni prinsiplər və qaydalar müəyyənləşdirsə, praktika o qədər çox inkişaf edir. Əhaliyə xidmət prosesində yeni-yeni nailiyyətlər əldə edilir. Öz növbəsində inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, mütərəqqi praktika da elmi fikrin inkişafı üçün böyük meydan açır, elmi yeni-yeni müddəalarla zənginləşdirir.

Cəmiyyətdə ümumiyyətlə, aparılan elmi tədqiqatların tərkib hissələrindən biri kimi kitabxana tədqiqatları müasir dövrdə böyük inkişafdadır. Bu da kitabxana işində baş verən sosial proseslərlə bağlıdır. Elmi tədqiqat mövcud biliklərdən istifadə etməklə və onun vasitəsilə başqa yeni biliklər almaq prosesidir. Əldə edilmiş yeni elmi biliklər tədqiqatın mühüm xarakterik əlamətləridir. Hər bir elmi tədqiqat

qat biliyin inkişaf hərəkətinin mərhələsidir, ümumi dərk etmə prosesinin tərkib hissəsidir.

Elmi tədqiqatın müxtəlif elementləri vardır. Bunlardan elmi tədqiqatlar zamanı ən çox istifadə ediləni *problem* və onun həllidir. Bu sxemə görə elmi tədqiqatlar iki mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə uzunmüddətli elmi təhlildən sonra və praktikanın tələbatına müvafiq problem müəyyənləşdirilir, ikinci mərhələdə isə həmin problem həll olunur və nəticədə elmi mə'yarlara cavab verən yeni biliklər əldə edilir.

Beləliklə, üçmərhələli sistem tətbiq edilir:

Tədqiqat-ışləyib hazırlamaq- tətbiq etmək.

Bu sxemə görə, əvvəlcə tədqiqat aparılır, əldə edilmiş nəticə praktikada tətbiq etmək üçün ciddi işlənilib hazırlama prosesindən keçir və sonrakı mərhələdə praktikada tətbiq olunur. Kitabxana praktikasında bir çox hallarda daha genişləndirilmiş variantlar tətbiq edilir. Elmi tədqiqat prosesi ümumiləşdirilmiş alqoritm şəklində verilir: problem-hipotez-hipotezin sübut edilməsi-nəzəriyyənin qurulması-nəticələr və praktik tövsiyələr.

Bu cür variant elmi yaradıcılığın mahiyyətini daha konkret açmaq imkanı verməklə, yeni biliklər və nəticələr əldə etmək üçün əlverişli şərait yaradır. Əvvəlcə, problem formalaşdırılır, sonra bu problemin həlli ilə əlaqədar hipotez irəli sürülür. Əgər irəli sürülən hipotezi əsaslandırmaq mümkün olursa, onun bazasında yeni elmi nəzəriyyə formalaşır, beləliklə, yeni kitabxanaşünaslıq biliyi meydana çıxır. Meydana çıxan yeni bilik, hərtərəfli işlənilib hazırlan-

dıqdan sonra praktik tövsiyə şəklində istifadə edilir. Hipotez dedikdə problemin tədqiqi zamanı baş verən hadisələrin müəyyən sahəsini izah edən fərziyyə nəzərdə tutulur. Hadisəni izah etmək hər şeydən əvvəl onun səbəbini açmaq, bu hadisənin digər hadisələrlə qanunauyğun əlaqələrini izah etmək deməkdir. Başqa sözlə, hipotez hər hansı bir hadisənin səbəbini izah edən, lakin hazırkı zamanda səhihliyi hələ sübut olunmamış elmi fərziyyədir. Son zamanlarda tədqiqatçılar kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında tez-tez tətbiq edilən və ciddi elmi nəticələri əldə etməyə kömək edən bu cür sxemdən istifadə etməyə üstünlük verirlər:

1. Elmi problemin aşkara çıxarılması və formalaşdırılması;
2. Texniki məsələlərin işlənilib hazırlanması və təsdiqi;
3. Elmi tədqiqat planının işlənilib hazırlanması;
4. Elmi tədqiqatın nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi;
5. Elmi tədqiqatın nəticələrinin praktikaya tətbiq edilməsi.

İndi də elmi tədqiqat işlərinin əsas mərhələlərini nəzərdən keçirək.

Problem. - Elmi tədqiqatın mühüm formalarından biri problemdir. Elmi tədqiqat bir-birini əvəz edən problemlər silsiləsi, problem isə biliyin forması, köhnə bilikdən yenisinə keçid formasıdır. Məhz buna görədir ki, hər hansı bir tədqiqat üçün problem, onun müəyyənləşdirilməsi və düzgün formalaşdırılması

mühüm və həlledici əhəmiyyətə malikdir. Elmdə problemlər adətən köhnə biliyin kifayət etmədiyi, yeni biliyin isə hələ tam inkişaf etmədiyi zaman meydana çıxır. Bu isə əsasən elmin faktlara malik olduğu, lakin onların nəzəri cəhətdən izah edə bilmədiyi hallarda baş verir. Problemin həll edilməsi faktların nəzəri cəhətdən izah edilməsi deməkdir. Həll edilmiş problem artıq problem deyil, o, nəzəri bilikdir. İndi də kitabxanaşünaslıq problemlərinin necə meydana çıxdığını nəzərdən keçirək. Kitabxana işinin bu və digər sahəsində elmi biliklərin kifayət qədər olmadığı aşkara çıxdıqda kitabxanaçılıq praktikası öz həllini tələb edən yeni-yeni problemlər irəli sürür. Daha doğrusu, problem situasiyası yaranır. Məsələn, kütləvi kitabxanalarda gənclərə xidmət işinin forma və üsullarında olan çatışmazlıqlar və qüsurlar, tezliklə bu problemin öyrənilməsi situasiyasının yaranmasına səbəb olur. Beləliklə də problemin öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır və onun təcili həllini tələb edir. Kitabxanaşünaslığın özündə problem situasiyası yarana bilər. Əgər kitabxanaşünaslıq kitabxana işinin hər hansı bir sahəsində müəyyən məsələnin həllini elmi cəhətdən əsaslandırma bilmirsə, elmi tövsiyələr, yeni metodik araşdırmalar apara bilmirsə, yəni nəzəriyyədə boşluq varsa, problem situasiyası yaranır. Bu da kitabxanaşünaslığın qarşısında yeni problemin qarşıya çıxmasına səbəb olur. Bu problemin müvəffəqiyyətli həlli isə hər şeydən əvvəl problemin seçilib qoyulmasını, formalaşdırılmasını və problem vəziyyətinin analiz

edilməsini tələb edir. Problem vəziyyətinin araşdırılmasında informasiya analizinin aparılması birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də tədqiqatçı ölkə və yeri gəldikdə dünya miqyasında həmin problemə dair olan informasiyanı toplamalı, öyrənməli və analiz etməlidir.

Beləliklə, problem kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında ən çox tətbiq edilən, kitabxana işinin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxaran, həmçinin kitabxanaşünaslığın özünün nəzəri problemlərinin tətbiqində və nəzəri əsaslarının formalaşmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir amildir.

Texniki tapşırıq. Kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının aparılması, hər şeydən əvvəl, onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi bir sıra sənədlərin hazırlanmasını tələb edir. Bu iş bəzi hallarda texniki xarakter daşısa da, onların hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Məhz buna görədir ki, tədqiqat aparan ayrı-ayrı tədqiqatçılar, qruplar və kollektivlər həll etməli olduqları problemin texniki tapşırıqlarını hazırlayırlar. Bu tapşırıqlara müəyyən sənədlərin toplanması zəruridir. Bu sənədlər sırasına elmi tədqiqatın keçirilməsi haqqında göstəriş, əmr, qərar və s. tədqiqatın nəticələri və təsviri haqqında sənədlər, onun mərhələlərinin siyahısı, tədqiqatı aparmaq üçün əsas tələblər, nəticələrin istifadə edilməsi haqqında konkret göstəricilər, hesabat sənədlərinin siyahısı, tədqiqatın nəticələrinə baxmaq və qəbul etmək üçün qaydalar, tədqiqatın texniki-iqtisadi əsaslandırılması və s. sənədlər daxildir. Göründüyü

kimi, kitabxanaçılıq tədqiqatlarında mühüm əhəmiyyət kəsb edən texniki tapşırıqların elmi əsaslandırılmasına müvafiq tərtibi kitabxanaşünaslığın nəzəri problemlərinin həlli üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Elmi tədqiqatlar zamanı texniki tapşırıqların hazırlanması, kitabxana işi təcrübəsini dərinlən bilən ən bacarıqlı işçilərə tapşırılmalıdır.

Elmi tədqiqatların proqramı. Məlum həqiqətdir ki, hərtərəfli işlənib hazırlanmış, elmi əsaslara söykənən proqram olmadan səmərəli elmi tədqiqatdan danışmaq olmaz.

Hər hansı bir elmi mövzunun öyrənilməsi onun metodoloji, metodik və təşkilati vəzifələrinin kompleks öyrənilməsini tələb edir. Tədqiqatın proqramı, problemi onun məqsədini, tədqiqatın konkret vəzifəsini, həlli metodlarını, həmçinin gözlənilən nəticələrin praktikaya tətbiqinin əsas yollarını və formalarını müəyyənləşdirir. Dərketmə prosesinin məntiqi inkişafına əsasən proqramda bu mərhələlərin nəzərdə tutulması düzgün olar:

1. Hazırlıq mərhələsi;
2. Tədqiqatın aparılması mərhələləri;
3. İnformasiyanın işlənməsi mərhələsi;
4. Əldə edilmiş nəticələrin praktikaya tətbiqi mərhələsi;

Beləliklə, proqram aparılacaq tədqiqatın real vəziyyətini əks etdirir.

Düzgün tərtib edilmiş proqram elmi tədqiqatın müvəffəqiyyətli aparılmasının rəhni olmaqla, onun ucuz başa gəlməsinə, səmərəli nəticələr əldə edilmə-

sinə, tez başa çatmasına səbəb olur. Proqramın yaradılması metodologiya, metodika və kitabxana işinin tədqiq edilməsi sahəsində dərin elmi biliklər tələb edir. Tədqiqatın hər bir mərhələsinin bir-birindən ayrı olmasına baxmayaraq, tədqiqatçı bunların arasında qarşılıqlı, bir-birindən ayrılmaz, biri digərini tamamlayan əlaqənin olmasını dərk etməli, onların tam şəkildə vahid məqsədə xidmət etməsi prinsipinə əsaslanmalıdır. Proqram tərtib edərkən xırda bir diqqətsizlik, problemin ayrı-ayrı hissələrinin məqsəd və vəzifələrinin nəzərə alınmaması, böyük metodoloji və metodik səhvlərə gətirib çıxara bilər.

Kitabxana tədqiqatlarının proqramı bir qayda olaraq iki blokdan ibarət tərtib edilir: metodoloji və təşkilati-metodik.

Proqramın metodoloji blokunun tərtibi təkcə kitabxanaçılıq bilikləri deyil, dərin fəlsəfi biliklər tələb edir. Proqramın metodoloji cəhətdən əsaslandırılması yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tapşırılmalıdır.

Metodoloji hissənin əsasında tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin təyin edilməsi durur. Bu hissədə həmçinin bir qayda olaraq problemin obyektinin və predmetinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir, istifadə edilən anlayış dəqiqləşdirilir, tədqiqat obyektini qabaqcadan təsvir olunur, işçi hipotezi formalaşdırılır və mövzunun aktuallığı əsaslandırılır.

Məqsədin dəqiq qoyulması real həyatda və kitabxana praktikasında hadisələrin inkişafının qanu-

nauyğunluğunu aşkara çıxarmağa, dərin təhlilə aparmağa imkan verir.

Tədqiqatın əsas vəzifəsi - mövzunun me'yarını, dəqiq formalaşmasını tə'min etmək, məqsədə daha tez, asan yolla nail olmağa xidmət etməkdir.

Metodik hissə isə metodoloji hissədə formalaşmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək proqramını reallaşdırır. Metodik hissə fərdi informasiyanın toplanmasının, ondan bacarıqla istifadə edilməsinin optimal yollarını araşdırmaqda da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Proqram tərtib edildəndən sonra mütləq tədqiqat planı hazırlanmalıdır. Bu plan proqrama müvafiq olaraq işin əsas mərhələlərini müəyyənləşdirməlidir. Planda əsas təşkilati məsələlər: tədqiqatın nə vaxt, harada, kim tərəfindən, hansı elmi qüvvələrlə həyata keçirilməsi, müşahidəçi və anketləşdirmə keyfiyyətində kimlərdən istifadə edilməsi, ümumiyyətlə, tədqiqata, həmçinin onun hər bir formasına kimlərin məsuliyyət daşıyacağı, xərcin miqdarı və onun mənbələri göstərilməlidir.

Nəhayət, proqramın nəticə hissəsində tədqiqatın nəticələrinin kitabxana praktikasına tətbiq edilməsi üçün tövsiyələr hazırlanmalıdır.

Elmi tədqiqat işlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi. - Hər hansı bir elmi tədqiqat işi başa çatdıqdan sonra miqyasından asılı olmadan sənədləşdirilərək rəsmiləşdirilməlidir. Rəsmiləşdirmə tədqiqat aparən elmi işçilər tərəfindən həyata keçirilməli, sonra isə sifarişçi təşkilata təhvil verilməlidir.

Mühüm nəticələri rəsmiləşdirilib, kitabxanaşünaslıq biliklərinin ümumi sisteminə daxil edilmədən tədqiqatı bitmiş hesab etmək olmaz. Bir qayda olaraq elmi tədqiqat işi başa çatdıqdan sonra tədqiqatı aparən şəxs və yaxud qrup tədqiqat haqqında geniş hesabat tərtib etməlidir. Hesabatda aparılan elmi tədqiqat işi, onun mahiyyəti və vəzifələri dərindən araşdırılmalı, əldə edilmiş nəticələr qruplaşdırılıb tətbiq edilmək üçün hazırlanmalıdır. Tədqiqatın nəticələri: elmi hesabatlar, monoqrafiyalar, məqalələr və s. şəklində ümumiləşdirilməlidir. Elmi tədqiqat işi ümumiləşdirilərkən tədqiqatın tətbiq edildiyi müəssisənin rəhbərliyi və yaxud nümayəndəsi də iştirak etməli, əldə edilmiş nəticə ilə tanış olmalı, nəticənin tətbiqinə razılığını bildirməlidir.

Elmi tədqiqatların nəticəsinin praktikaya tətbiqi. - Praktikaya tətbiq edilə bilməyən elmi tədqiqat işinin aparılması heç bir səmərəsi olmayan insan zəhmətidir. Elmi tədqiqat işi o zaman mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, praktikada tətbiq edilsin, təcrübi işin inkişafını tə'min etsin, insan zəhmətini yüngülləşdirsinsin, beləliklə də cəmiyyətin mə'nəvi inkişafına kömək etsin. Praktikaya əsasən elmi tədqiqat nəticəsində hazırlanmış tövsiyələr tətbiq edilir. Kitabxana işinin aktual problemlərinə dair mərkəzləşdirilmiş kitabxana tədqiqatlarının praktikaya geniş tətbiqi SSRİ məkanında 60-cı illərin ikinci yarısı və 70-ci illərdə daha intensiv xarakter almışdır. Xüsusilə mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemləri haqqında geniş miqyasda aparılan tədqiqatlar nə-

ticəsində hazırlanmış tövsiyələr ölkə miqyasında yaranmağa başlayan mərkəzləşmiş kitabxana sistemlərinin təşkilati məsələlərində mühüm yer tutdu və bu tövsiyələrdən istifadə, həmin işin sür'ətlə və müvəffəqiyyətlə başa çatmasında böyük rol oynadı. Bütün tədqiqatları təsnifatı nəzərə almaqla üç yerə: fundamental, tətbiqi və işləyib hazırlama metodlarına bölmək olar. Bunların nəticələrini isə praktikaya iki yolla: vasitəli və vasitəsiz yolla tətbiq etmək olar. Vasitəli tətbiq zamanı tədqiqatın nəticəsi kitabxanaşünaslığın nəzəriyyəsinə keçirilməklə onun tərkib hissəsi kimi praktikaya tə'sir edir. Bu, fundamental tədqiqatlar zamanı baş verir.

Vasitəsiz tətbiq zamanı tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr birbaşa kitabxana praktikasına tətbiq edilir (tətbiqin işlənilib hazırlanması zamanı).

Ancaq praktikaya tətbiq edilən hər hansı bir tədqiqat ciddi işləmədən keçməli, yoxlanılmalı və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlanmalıdır. Hazırlanmış tövsiyələr kitabxana praktikasına tətbiq edilənə qədər kitabxana özündə yeni müasir texnologiyanın mövcudluğu, tövsiyələri tətbiq edə biləcək yüksək ixtisaslı kitabxanaçı kadrların, müxtəlif standartların, texniki vasitələrin, normativ materialların olmasını dəqiqləşdirilməlidir. Çünki bunlar olmadan tövsiyələrin praktikaya tətbiqində qeyri-müəyyənlik əmələ gələ bilər.

Tətbiq prosesi bilavasitə tövsiyələrin aprobeşiyasından başlanır və tədqiqatın nəticələri müəyyən iqtisadi və ictimai-siyasi effekt verdikdə başa çatır.

Tədqiqatçının əsas təklifləri və nəticələri kitabxanada kütləvi tətbiq edilənə qədər eksperimental yoxlama mərhələsindən keçməlidir. İlk yoxlama mərhələsi adlanan bu mərhələdə təklif olunan yeniliklər ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir, tövsiyələr və metodikalar hazırlanır. Beləliklə, tədqiqatların kütləvi tətbiqi ancaq baza kitabxanalarının rəhbərlərindən müsbət ekspert rə'yi alındıqdan sonra başlanır.

İlk yoxlama tətbiqi müvəffəqiyyətlə başa çatdıqdan sonra elmi tədqiqat işinin nəticəsinin praktikaya tətbiqi planı tərtibi edilir. Bu plan göstərdiyimiz bölmələri əhatə etməlidir:

1. Tədqiqatın tətbiqə aid olan nəticələrinə ad verilməsi;
2. Tətbiq üçün əsaslar;
3. Tətbiqin məqsədi;
4. Tətbiqin müddəti;
5. Tətbiqin obyekt;
6. Tətbiq üzrə təşkilati - metodik tədbirlər;
7. Yerinə yetirən məs'ul şəxs.

Beləliklə, kitabxana işinə tədqiqatın nəticələrini tətbiq etmək üçün kitabxanaşünaslıqda metodoloji, elmi-metodik və təşkilati-texniki planda hər cür imkanlar vardır. Kitabxana işi tədqiqatçıları və kitabxanaçıları, kitabxanaşünaslığın mühüm elmi nailiyyətlərindən bacarıqla istifadə etməklə yeni müvəffəqiyyətlər qazana bilərlər.

V FƏSİL

KİTABXANAŞÜNASLIQ ELMLƏR SİSTEMİNDƏ

İctimai şüur formalarından biri olan elm təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün inkişaf qanunları haqqında biliklər sistemidir. Bəşər mədəniyyətinin zəruri məhsulu, maddi və mə'nəvi mədəniyyətin başlıca mənbəyi kimi meydana çıxan elmlərin təşəkkülü və inkişafı tarixinə nəzər saldıqda belə bir qanunauyğunluq aşkara çıxır ki, həm təbiət elmləri, həm də cəmiyyət elmləri meydana gəlib formalaşarkən bir-biri ilə əlaqədə olmuş, bir-birinin nəticələrindən bəhrələnmiş, qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmişlər. Həm təbiətşünaslıq, həm də humanitar sahədə əsaslı elmlərin əldə etdiyi nəticələrdən, qanunauyğunluqdan tətbiqi elm sahələrində zaman keçdikcə daha artıq istifadə edilməkdədir. Bu da elmlərin inkişafında diferensasiya və integrasiya prosesinin baş verməsini təmin edir.

Bu baxımdan ən gənc elm sahələrindən biri olan kitabxanaşünaslığın elmi-nəzəri inkişafında əsaslı elmlərin nəticələrindən istifadə etmək, onların qarşılıqlı əlaqəsini möhkəmləndirmək kitabxanaşünaslığın elmi metodlar və müddəalarla zənginləşməsinə səbəb olmuş, yeni-yeni tədqiqat üsullarından istifadə etmək üçün zəmin yaratmışdır.

Kitabxanaşünaslığın tədqiqat obyektı olan kitab və kitabxana, onun yaranması, formalaşması, keçdiyi inkişaf yolu, kitabxanaların cəmiyyətdə tutduğu yer, insanların tərbiyəsində, təhsilində, intellektual inkişafında rolu, milli ideologiyanın formalaşmasında, cəmiyyətin mədəni, elmi və intellektual inkişafına böyük təsir göstərən informasiyanın təşkilində və yayılmasındakı fəaliyyəti kitabxanaşünaslıqla yanaşı olaraq bir çox əsaslı və qohum elmlərin tədqiqat obyektidir. Həmin elmlərlə kitabxanaşünaslığın qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi və kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarına tətbiq edilməsi mühüm məsələ kimi ortaya çıxır. Digər qohum elmlər də öz növbəsində kitabxanaşünaslığın elmi nəticələrindən bəhrələnir və elmi araşdırmalarında onlardan istifadə edirlər ki, bu da həmin elmlərin elmi ümumiləşdirmələr aparmasına, konkret elmi nəticələr çıxarmasına kömək edir.

Kitabxanaşünaslığın başqa elmlərlə əlaqəsinin öyrənilməsi məqsədyönlü xarakter daşımali, kitabxanaşünaslığın tədqiqat obyektinin daha çox hansı elmlər tərəfindən öyrənildiyi, onların metodoloji əsaslarından, tədqiqat forma və üsullarından istifadə

etməyin səmərəliliyi araşdırılmalı, həmin elmlərlə koordinasiya və inteqrasiya problemləri müəyyənləşdirilməli və beləliklə də kitabxanaşünaslığın hər tərəfli ümumiləşdirilmiş elmi metodologiyası hazırlanmalıdır. Başqa elmlərlə kitabxanaşünaslığın əlaqələrinin öyrənilməsi zamanı aşağıdakı məsələlərin həllinə daha çox diqqət yetirmək zəruridir.

1. Məlumdur ki, kitabxanaşünaslığın tədqiqat obyektini olan kitab, kitabxana işi, kitabdan ictimai istifadənin təşkili problemləri kompleks tədqiqatların aparılmasını qarşıya qoyur. Kompleks problemlərin isə bir çox əsaslı, qohum, humanitar və sosial-nəzəri elmlərin nəticələrindən istifadə olunmadan həll edilməsi mümkün deyildir. Belə elmlər sırasına fəlsəfəni, sosiologiyayı, tarixi, iqtisadiyyatı, riyaziyyatı, psixologiyayı, pedaqogikanı, kitabşünaslığı, biblioqrafiyanı və informatikanı daxil etmək zəruridir.

2. Kitabxanaşünaslığa dair elmi araşdırmaları, tədqiqatları, təcrübələri, ümumiləşdirmələri müvəffəqiyyətlə aparmaq, əldə edilmiş yüksək elmi nəticələri təcrübəyə tətbiq etmək, səmərəli əməli uğurlar qazanmaq üçün göstərilən elmlərin tədqiqat metodlarından geniş istifadə olunması, onun kitabxana tədqiqatları təcrübəsinə tətbiq edilməsi, kitabxanaşünaslığın tədqiqat metodları ilə həmin metodlardan qarşılıqlı surətdə istifadə olunması kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsinin elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, onun nəticələrini mücarəddəlikdən xilas etmiş, sırf əməli xarakter daşımasını

təmin etmiş onu kitabxanaçılıq təcrübəsinə daha da yaxınlaşdırmışdır.

Elm tarixindən məlumdur ki, dünya elminin inkişafında elmlərin inteqrasiyası prosesi qanunauyğun bir proses olmaqda biliklər sahəsindəki diferensiasiyası ilə birlikdə baş verən elmlərin qarşılıqlı inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan kitabxanaşünaslığın digər elmlərlə əlaqəsini öyrənərkən məlum olur ki, kitabxanaşünaslıq adları çəkilmiş elmlərin metodlarından, nəticələrindən faydalandığı kimi, həmin elmlər də kitabxanaşünaslığın sırf özünəməxsus elmi metodlarından, nəticələrindən yeri gəldikcə istifadə edərək faydalanmış və qarşılıqlı tədqiqat üsullarından istifadə etmişlər. Doğrudur, bu əks əlaqələr hələ olduqca az öyrənilmiş, mühüm elmi araşdırmalar lazımi dərəcədə aparılmamışdır. Bu problemin gələcəkdə daha dərinlən öyrənilməsinə böyük ehtiyac hiss edilməkdədir. İndi isə xarakter etibarilə kitabxanaşünaslığa daha yaxın olan elmlərin timsalında onların qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdən keçirək.

5. 1. Kitabxanaşünaslıq və fəlsəfə

Təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürünün ən ümumi qanunauyğunluqları haqqında elm olan fəlsəfənin metodlarından istifadə kitabxanaşünaslıq problemlərinin öyrənilməsi, onun elmi metodlarının yaradılması, elmi tədqiqat üsulları və formalarının

müəyyənləşdirilməsi üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elmi-texniki inqilab şəraitində indiyə qədər öyrənilməyən yeni hadisələrin və faktların meydana çıxması, bunların arasında baş verən ziddiyyətlərin metodoloji baxımdan həlli yalnız fəlsəfənin köməyi ilə mümkün olur. Müasir şəraitdə mədəniyyətin mühüm sahələrindən biri olan kitabxanaların cəmiyyətin inkişafında oynadığı rol daha da genişlənmiş, kitabxanalar insanların təhsilində, tərbiyəsində, mədəni inkişafında, intellektual və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində bir sosial institut kimi formalaşmışdır. Onların gördüyü işin məzmununda böyük dəyişikliklər baş vermiş, cəmiyyətin sosial tərəqqisində xidmət kitabxanalarının əsas vəzifəsinə çevrilmişdir. Cəmiyyət, kitab və oxucu münasibətlərinin tədqiqi, onun fəlsəfi anlayışı, kitabxana fəlsəfəsinin predmetinin öyrənilməsi problemlərinin həllinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Mədəniyyət haqqında təlimin, mədəni tərəqqinin müvəffəqiyyətlərinin və mədəniyyətin digər problemlərinin müasir şəraitdə öyrənilməsi, fəlsəfi ümumiləşdirmələr aparılması, mütaliənin yayılması, onun sosial nəticələrinin araşdırılması kitabxanaşünaslığın əldə etdiyi elmi nəticələrdən istifadə olunmadan mümkün deyildir. Kitabxanaşünaslıq öz tədqiqatlarında fəlsəfənin metodları ilə yanaşı konkret fəlsəfi təsnifatlardan da geniş istifadə edir. Bilavasitə elmi təsnifatlar əsasında yaranan və inkişaf edən, zaman keçdikcə təkmilləşən kitabxana təsnifatları buna misal ola bilər. Kitabxana təsnifatlarının yara-

dılması olduqca mürəkkəb bir yaradıcılıq sahəsi olduğundan fəlsəfi təsnifatlar olmadan onların tərtibi qeyri-mümkündür.

Məhz buna görədir ki, son zamanlar dünyanın qabaqcıl ölkələrində böyük kitabxana fondlarını təsnifləşdirmək üçün kitabxana təsnifatı cədvəllərinin yaradılmasında kitabxanaşünaslarla yanaşı filosoflar, digər humanitar və təbiətşünaslıq elmlərinin görkəmli alimləri də iştirak etmişlər. Belə təsnifat cədvəlinə misal olaraq XX əsrin 60-80-ci illərində bir çox elmləri təmsil edən alimlər kollektivi tərəfindən SSRİ-də yaradılmış kitabxana-bibliografiya təsnifatını (KBT) misal göstərmək olar. Elmlər təsnifatı ilə kitabxana təsnifatının qarşılıqlı əlaqəsini araşdırarkən məlum olur ki, kitabxana təsnifatları bilavasitə ümumi, fəlsəfi, elmi təsnifatlar əsasında yaradılmışdır. Görkəmli Amerika alimi Melvil Düi 1876-cı ildə indiyədək demək olar ki, bütün dünya kitabxanalarında tətbiq edilən və uzun ömürlü kitabxana-bibliografiya təsnifatı hesab edilən onluq təsnifatı yaratdı. F. Bekonun elmlər təsnifatı əsasında yaranmış bu təsnifatda M. Düi həmçinin Kantın, Spenserin və b. elmlər təsnifatından istifadə etmiş, yeri gəldikcə F. Bekonun elmlər təsnifatına əlavələr də etmişdir.

Cəmiyyətin inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyduğu hazırkı mürəkkəb şəraitdə kitabxana işinə ideoloji cəhətdən deyil, onun qanunauyğunluqlarına fəlsəfi cəhətdən yanaşmaq zərurəti də meydana çıxır. Bu zərurət isə kitabxana işinin fəlsəfəsini öyrənən

müstəqil «Kitabxana fəlsəfəsi» fənninin formalaşmasını mühüm bir vəzifə kimi filosofların və kitabxanaşünasların qarşısında qoyur.

5. 2. Kitabxanaşünaslıq və sosiologiya

Cəmiyyət haqqında təlim olan sosiologiya müxtəlif sosial hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini və insanların sosial davranışının ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Müasir cəmiyyətdə sosial institutlar kimi formalaşan kitabxanaların işinin sosial tərəfi həmişə sosioloqların diqqət mərkəzində olmuş, onlar sosioloji tədqiqatlar zamanı kitabxanaların iş təcrübəsindən ardıcıl olaraq istifadə etmişlər. Kitabxanaşünaslıqla sosiologiyanın qarşılıqlı əlaqələri xüsusilə, kitab və müəllif sosiologiyasının öyrənilməsi sahəsində ciddi elmi nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Kitabxanaşünaslıq, sosiologiya və kitabşünaslığın inteqrasiyası nəticəsində cəmiyyətdə çap məhsullarından istifadə olunması, sosial faktları və qanunauyğunluqları öyrənən müstəqil «Müəllif sosiologiyası» fənninin yaranmasına gətirib çıxardı. Kitabxanaşünaslığın ən mühüm sahələrindən biri olan «Oxucularla iş» fənninin elmi tədqiqatlarında sosiologiyanın tədqiqat metodlarından: anket sorğusu, müsahibə, sosial eksperiment, ekspert qiyməti və s. istifadə edilməsi problemin həllinə olduqca əhəmiyyətli təsir göstərir. Müəllif sosiologiyasının meydana gəlməsi və inkişafı, kitabxanalarda onun müddəalarından istifadə edilməsi,

kitab dövriyyəsi problemləri üzrə tədqiqat işinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da kitabxanaşünaslığın elmi müddəalarının mücərrədlikdən uzaqlaşmasına şərait yaratmışdır. Müəllif sosiologiyası kitabxanaşünaslığın nəzəri müddəalarından istifadə edərək müxtəlif qrup əhaliyə kitabxana xidmətinin problemlərini öyrənmək üçün xüsusi tövsiyələr hazırlayır.

Hər iki elmin qarşılıqlı əlaqəsi ancaq kitabxanaşünaslığın elmi potensiallarının güclənməsinə deyil, həmçinin sosiologiyanın inkişafına kömək edir. Belə ki, sosiologiya ardıcıl olaraq kitabxanaşünaslığın müəllif, onun yayılması, oxucu marağının öyrənilməsi, oxucu təlbatının dinamikası, müəllif üçün sərf edilən vaxt, kitabxana fondunun tərkibinin yaxşılaşdırılması yolları, əhaliyə kitabxana xidməti sisteminin təkmilləşdirilməsi, kitabxana işinin idarə edilməsi, kitabxanaçılıq sənətinin sosial tərəfləri, kitabxanaçı kadrların hazırlanması və kitabxanalara metodiki rəhbərlik məsələlərinə aid tədqiqatlarından istifadə edir.

Son zamanlar kitabxanalarda «İşləyən gənclərin müəllifi», «Kiçik şəhərlərin həyatında kitab və müəllif» və s. kimi sosioloji tədqiqatların aparılması, proqramlaşdırılmış kompleks tədqiqatların yerinə yetirilməsi və yekunlaşdırılması prosesində kitabxanaşünaslığın və sosiologiyanın tədqiqat metodlarından istifadə edilməsi bu iki elmin əlaqələrini daha da yaxınlaşdırmış, əldə edilmiş nəticələr hər iki elm sahəsinin qarşılıqlı inkişafına səbəb olmuşdur.

5. 3. Kitabxanaşünaslıq və tarix

Tarix elmi cəmiyyətin keçmişini konkret və hərtərəfli öyrənir, ümumiləşdirmələr aparır ki, bu da cəmiyyətin hazırkı vəziyyətini və gələcək perspektivlərini dərk etmək üçün əlverişli şərait yaradır. Tarix elmi cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrini hərtərəfli tədqiq edib öyrəndiyindən, cəmiyyətin tədqiqini qarşısına məqsəd qoyan digər elmlərin hamısı onun elmi metodlarından, tədqiqat üsullarından geniş istifadə edirlər. Tarix elmi ilə digər elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi və hər şeydən əvvəl hər hansı bir elmin öz inkişaf tarixini öyrənərkən, keçdiyi yolu tədqiq edərkən meydana çıxır. Hər hansı bir elmin (istər təbiətşünaslıq elmi, istərsə də humanitar elm) xüsusi tarixinin, elmi inkişaf tarixinin tədqiq edilib öyrənilməsi həmin elmin tarixi nailiyyətlərini aşkara çıxarar ki, bu da onun gələcək inkişafına böyük təkan verir. Belə bir həqiqəti unutmaq olmaz ki, tarixi olmayan elmin predmeti yoxdur.

Kitabxanaşünaslığın da tarix elmi ilə qarşılıqlı əlaqələri çox yaxındır və qədim tarixə malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl hər iki elmin tədqiqat obyektlərinin yaxınlığından və bəzi hallarda ümumiliyindən irəli gəlir. Kitabxanaşünaslığın əsas sahələrindən biri olan kitabxana tarixi cəmiyyət tarixinin, xüsusilə, mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsidir. Kitabxana tarixi mədəniyyətinin mühüm sahəsi olan kitabxana

işinin tarxini öyrənməklə ölkənin mədəniyyət tarixinin yaradılması üçün şərait yaradır. Kitabxana tarixi həmçinin kitabxanaşünaslıq fikrlərini lap qədim dövrlərdən başlayaraq zamanəmizə qədər tədqiq edib öyrənir, ümumiləşdirmələr aparır, kitabxanaşünaslığın elmi tarixini yaradır. Kitabxana tarixi öz tədqiqatlarında, araşdırmalarında tarix elminin elmi metodlarından, tədqiqat üsullarından geniş istifadə edir, tarixilik, obyektivlik prinsiplərinə sadıq qalır.

Tarix elminin köməkçi və xüsusi fənləri də başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Məsələn, mənbəşünaslıq, kitabşünaslıq və bibliografiya ilə sıx əlaqədardır. Mənbələrin seçilməsi, öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi, mənbəşünaslığa dair tarixi bibliografiyaların yaradılması həmçinin bibliografiyanın obyektinə daxildir.

5.4. Kitabxanaşünaslıq və iqtisadiyyat

Cəmiyyətin iqtisadi quruluşunun obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənən iqtisadiyyat elminin konkret iqtisadiyyat problemlərinə həsr edilmiş tədqiqatları və tövsiyələri son zamanlar kitabxanaşünaslıqda da tətbiq edilməkdədir. Bu hər şeydən əvvəl, kitabxana işinin keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olması, bu işin daha da mürəkkəbləşməsi, həmçinin kitabxana işinin keyfiyyət göstəriciləri təhlil edilərkən iqtisadi göstəricilərin keyfiyyət göstəricilərinin əsas amili kimi qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Kitabxanaşünaslıqla iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi yeni «Kitabxana iqtisadiyyatı» fənninin yaranmasına səbəb oldu. Ölkəmizin bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bu fənnin formalaşub inkişaf etməsinə, müstəqill fənnə çevrilməsinə olduqca böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Bu fənn öz tədqiqatlarında iqtisadiyyatın elmi metodlarından: idarəetmə nəzəriyyəsi, planlaşdırma nəzəriyyəsi, əməyin elmi təşkili nəzəriyyəsi və s. dən istifadə edir. Müasir dövrdə kitabxana işini cəmiyyətin iqtisadi inkişafının təkmilləşməsi prosesinə yönəldən «Kitabxana iqtisadiyyatı» fənninin predmetini, kitabxana işinə iqtisadi qanunları və kateqoriyaları tətbiq etmək və kitabxananın fəaliyyətini iqtisadi cəhətdən təhlil etmək məsələləri təşkil edir. Bu fənn kitabxanaların fəaliyyətini təhlil edərkən əsas diqqəti oxuculara xidmət işinin yaxşılaşdırılmasına, xidmət prosesinin təhlili üçün iqtisadi materialların hazırlanmasına, minimum əmək, vaxt və vəsait sərf etməklə keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə yönəltməlidir. Kitabxanaşünaslıq kitabxana işini, xüsusilə əhaliyə xidmət işinin keyfiyyətini yüksəltmək və səmərəliliyini artırmaq, iqtisadi qənaəətə nail olmaq üçün əməyin elmi təşkili və kitabxanaların idarə edilməsi sahəsində ciddi tədqiqatlar aparmağa başlamışdır ki, bu tədqiqatlarda iqtisadiyyat elminin tədqiqat metodlarından hərtərəfli istifadə edilir.

5. 5. Kitabxanaşünaslıq və riyaziyyat

Kitabxanaşünaslıq problemlərinin mürəkkəbləşdiyi, kitabxanaşünaslığın başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin daha da genişləndiyi müasir şəraitdə kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarına riyazi metodların tətbiq edilməsinə və bu metodlardan istifadə edərək mütləq sosiologiyasının bir çox mürəkkəb problemlərinin həll olunmasına böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

Elmi-texniki tərəqqi və informasiya bolluğunun görünməmiş miqyas aldığı XX əsrin axırları - XXI əsrin əvvəllərində oxucuların informasiya təminatını ödəmək, kitabxana xidməti sistemini hərəkətə gətirmək bu sistemdə qalmaqda olan durğunluğu aradan götürmək üçün tarixən formalaşmış ənənəvi kitabxana işi üsulları, formaları və metodları kifayət deyildir. Yeni formalardan istifadə etmədən kitabxana işinin qarşısında duran müasir vəzifələri yerinə yetirmək mümkün olmaz. Belə formalardan biri son zamanlar qabaqcıl öləkələrin böyük kitabxanalarında tətbiq edilən və əhalinin böyük rəğbətini qazanan kitabxana işinin avtomatlaşdırılması, mexanikləşdirilməsi və kompüterləşdirilməsidir. Bütün bunlar kitabxanalarda yaradılmış kitabxana-biblioqrafiya, informasiya - axtarış sistemlərinin yaradılması riyazi metodlardan və elektron hesablayıcı maşınlardan (EHM) istifadə edilməsini tələb edir.

Bunlarla yanaşı, kitabxanaşünaslığın bir çox digər problemlərinin: kitabxana işinin inkişafının

optimal nisbətlərinin təyin edilməsi, müxtəlif kitabxana sistemlərinin modelləşdirilməsi, kitabxana işinin elmi proqnozlaşdırılması, kitabxana işinə texniki vasitələrin, EHM-lərin, bilgi sarayların tətbiq edilməsi və s. riyazi metodlardan geniş surətdə istifadə etmək zərurətini tələb edir.

5. 6. Kitabxanaşünaslıq və informatika

Informatika elmi məlumatın quruluşunu və xassələrini, həmçinin elmi informasiya fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarının nəzəriyyəsini, tarixini, metodikasının təşkilini öyrənən elm sahəsidir. İnformatika öz tədqiqat metodları ilə daha çox riyaziyyat və texniki elmlərə yaxın olmasına baxmayaraq, elmi məlumat işi cəmiyyətdə baş verən obyektiv proses olduğundan informatika ictimai elmlər sisteminə daxildir. Məhz buradan da informasiyanın bir sıra ictimai və humanitar elmlərlə sıx qarşılıqlı əlaqələri meydana çıxır. Bu elmlərdən biri kitabxanaşünaslıqdır.

Tədqiqat predmetinin ümumiliyinə və təcrübi fəaliyyətin bir çox növlərinin yaxınlığına görə informatika kitabxana işi və kitabxanaşünaslıqla daha sıx qarşılıqlı əlaqələrə malikdir. Təsədüfi deyil ki, «İnformatika»nın bir elmi fənn kimi tədrisinə XX əsrin 40-50-ci illərində ABŞ universitetlərinin kitabxanaçılıq məktəblərində başlanmışdır.

Informatikanın müstəqil elm kimi formalaşdığı dövrlərdə kitabxanaşünaslığı informatikanın tərkibi

binə daxil etmək cəhdləri olmuşdur. Bu fikrin tərəfdarları belə bir elmi əsası olmayan mülahizəyə əsaslanırdılar ki, gələcəkdə kitabxanaların informasiya sistemlərini əvəz edəcək, kitabxanalar həmin sistemlərin tərkib hissəsinə çevriləcəkdir. Əlbəttə, belə tədqiqatçılar kitabxana işinin cəmiyyətin mədəni tərəqqisində, cəmiyyət üzvlərinin intellektual və peşə səviyyəsinin yüksəldilməsindəki tarixi rolunu, tərbiyə, təhsil sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi və ideoloji müəssisə olmasını unudurdular. Bütün ciddi cəhdlərə baxmayaraq, tarixi inkişaf prosesi hər şeyi yerinə qoyduğu kimi bu mübahisəli məsələyə də aydınlıq gətirdi, kitabxanaşünaslığa qarşı irəli sürülmüş fikirlərin səhv olduğu aşkara çıxdı və informatika müstəqil elm sahəsi kimi ictimai elmlər sırasında özünə yer tutdu. Kitabxanaşünaslıq və informatikanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmış inkişaf etməsinə baxmayaraq, bunların arasında çox sıx və bir-birini tamamlamalı olan qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqələr hər şeydən əvvəl kitabxana və informasiya xidmətinin təşkili sahəsində aparılan işlərin məqsəd birliyi ilə bağlıdır. İnkəar edilməz fakt ki, informatika oxucuların kitabxana-informasiya tələbatının öyrənilməsi, sorğu-axtarış fondları və axtarış sistemlərinin təşkili, sənəd və informasiya kütləsinin işlənməsi, mühafizəsi, oxuculara çatdırılması və bir çox digər nəzəri-metodiki problemlərin həllində kitabxanaşünaslıq elminin çoxəsrlik tarixi təcrübəsinə əsaslanmış, onun müddəalarından qidalanmışdır. Müasir şəraitdə elmi-texniki tərəqqiyə,

təhsilə, iqtisadiyyata kitabxana xidmətinin elə bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyulmuşdur ki, mövcud ənənəvi üsullarla bunu həyata keçirmək mümkün deyil. Məhz buna görədir ki, kitabxanaşünaslıqla informatikanın qarşılıqlı əlaqəsi, böyük elmi kitabxanalarda informasiya şöbələrinin yaranması nəticəsində elm və istehsalata kitabxana xidməti tamamilə yeni elmi əsaslar üzərində qurulmağa başlamışdır.

Kitabxanaşünaslıq həmçinin kitabxana işinin avtomatlaşdırılması, mexanikləşdirilməsi və kompüterləşdirilməsi üçün elmi proqramlar, tövsiyələr hazırlayarkən informatikanın elmi metodlarından geniş surətdə istifadə edir.

Şübhəsiz ki, müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi dünya elmi, texnikası və texnologiyasının nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar cəmiyyətdə kitabxana-informasiya tələbatının artması və mürəkkəbləşməsi bununla əlaqədar kitabxana-informasiya proseslərinin daha da yaxşılaşması və əlaqələndirilməsi zərurəti, kitabxanaşünaslıq və informatika elmləri arasındakı integrasiya meyillərinin də güclənməsinə və dərinləşməsinə səbəb olacaqdır.

Kitabxanalarda oxuculara və xüsusən mütəxəssislərə elmi-texniki informasiya xidməti, onun üsulları və metodları, avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemlərinin təşkili və s. problemlərin məhz informatika nəzəriyyəsində öz əksini tapması kitabxanaşünaslıq fikrini xeyli zənginləşdirmiş, onun tədqiqat obyektini daha da genişləndirmiş və müasirləşdirmişdir. Təsadüfi deyil ki, son dövrlərdə

ənənəvi «kitabxana xidməti» anlayışı, «kitabxana informasiya xidməti» anlayışı ilə tamamlanmışdır ki, bu da öz səmərəliliyini təcrübədə göstərməkdədir.

5.7. Kitabxanaşünaslıq və pedaqogika

Çoxsahəli elm olan pedaqogika təhsil, təlimin məzmun, forma və metodlarını öyrənir. Təbiyyənin qanunauyğunluqlarını öyrənməkdə pedaqogikanın predmetinə daxildir. Lap qədim zamanlardan kitab və kitabxanalar təlim və tərbiyə vasitəsi hesab edilirdiyindən, mütləq bilavasitə təlim və tərbiyə prosesinin tərkib hissəsi olduğundan kitabxanaşünaslıqla pedaqogika arasında olduqca sıx qarşılıqlı əlaqələr yaranmış, zaman keçdikcə bu əlaqələr daha da dərinləşmişdir. Kitabxanaşünaslıq və pedaqogika qohum elmlər kimi bir-birinin elmi metodlarından və tədqiqat üsullarından istifadə edərək ciddi integrasiyaya məruz qalmışdır. Məhz bu integrasiya nəticəsində möhkəm elmi bazaya malik xüsusi «kitabxana pedaqogikası» predmeti formalaşır.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər belə bir fikir formalaşmışdı ki, məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi hesab edilən kitabxana işi xalq təhsilinin tərkib hissəsidir.

20-ci illərdən başlayaraq kitabxanaşünaslıq sahəsində aparılan tədqiqatlar, dərin elmi araşdırmalar, ümumiləşdirmələr, çıxarılan elmi-nəzəri nəticələr belə bir nöqteyi - nəzəri təsdiq etməyə imkan verdi ki, kitabxanaşünaslıqla pedaqogika arasında

yaxın qarşılıqlı əlaqələrin mövcud olmasına baxmayaraq, kitabxanaşünaslıq pedaqogikadan fərqli, özünün tədqiqat obyektı, tədqiqat metodikası və üsulları olan müstəqil elmdir. Artıq 20-ci illərdə bu fikir elm tərəfindən qəbul edilmişdir.

Kitabxanaların tərbiyə funksiyalarının həllində «oxucularla iş» və «mütaliə» problemlərinin tədqiqi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin kitabxanalar mütaliə prosesinin idarə olunmasında, istiqamətləndirilməsində, mütaliə mədəniyyətinin tərbiyə edilməsində, xüsusilə uşaqların mütaliəsinə rəhbərlikdə aparıcı müəssisələrdən biri kimi çıxış edir, təhsil və tərbiyə işini əlaqələndirməyə təşəbbüs göstərir. Bütün bu problemlərin həll edilməsi isə tərbiyə və təhsil haqqında pedaqogikanın nəzəri müddəalarına əsaslanmağı qarşıda qoyur. Çünki bu problemlər mahiyyət etibarı ilə pedaqoji problemlərdir. Məhz buradan da oxucularla işi, mütaliəyə rəhbərlik, mütaliə mədəniyyəti tərbiyəsinin elmi əsaslarının yaradılmasında kitabxanaşünaslıqla pedaqogikanın qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması və bu iki elmin inteqrasiyası zərurəti meydana çıxır.

Pedaqogikanın nailiyyətlərindən kitabxanaşünaslıq həmçinin ən mühüm kitabxanaçılıq problemi olan şəxsi təhsil konsepsiyasının yaradılmasında, fasiləsiz təhsilin təşkili işində kitabxanaların yerinin və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində, kitabxanalarının idarə olunması problemlərinin işlənməsi, kitabxanaçı kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, kitabxanalara metodik rəhbərlik və s. məsələ

lələrdə geniş surətdə istifadə edir. Yeri gəldikcə pedaqogikanın da öz növbəsində kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarından, xüsusilə mütaliəyə rəhbərlik, sinifdənəkar mütaliənin nəzəri əsaslarının hazırlanmasında həmçinin gənc nəslin təhsil və tərbiyəsi problemlərinin öyrənilməsində geniş surətdə istifadə edir.

Cəmiyyətdə təhsil və tərbiyə işinin yeni elmi əsaslar üzərində qurulduğu muasir şəraitdə kitabxanaşünaslıqla pedaqogikanın qarşılıqlı əlaqələri daha da genişlənmiş, dərin inteqrasiya prosesi nəticəsində yeni «Kitabxana pedaqogikası» fənni formalaşmağa başlamışdır. Bu fənn öz tədqiqatlarında kitabxana işinin təcrübəsini öyrənərkən pedaqogikanın elmi metodlarından geniş surətdə istifadə etməklə öz elmi nəticələrində tərbiyə və təhsil prosesinin tədqiqini əhəmiyyətli müddəalarla zənginləşdirir ki, bu da pedaqoji tədqiqatlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının yeni qəbul edilmiş təhsil qanununda təhsil və tərbiyə işində kitabxanaların mühüm rolu qeyd edilmiş, onlar müəllimlərin və şagirdlərin informasiya təminatının əsas vəsaiti hesab edilmişdir. Qanunda ümumtəhsil və ali məktəb kitabxanaların işçilərinin pedaqoji işçilər kateqoriyasına daxil edilməsi təhsil və tərbiyə prosesində kitabxanaçılığın məs'uliyyətlərini daha da artırmış, onların pedaqoji kollektivlə birgə yaradıcılıq fəaliyyəti üçün zəmin yaratmışdır.

5. 8. Kitabxanaşünashq və psixologiya

Psixologiya elmi psixikanı və insan şüurunun əmələ gəlməsi, təzahür xüsusiyyətləri və inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir. Məhz buna görədir ki, cəmiyyətdə insanla, onun həyat tərz, inkişaf xüsusiyyətləri, təhsil və tərbiyəsi və s. bağlı olan bütün elmlər psixologiyanın elmi müddəalarından və qanunauyğunluqlardan geniş istifadə edirlər. Buradan da insanın tərbiyə və təhsilində şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm amil olan müəliənin elmi əsaslarını və qanunauyğunluqlarını tədqiq edib öyrənən kitabxanaşünashqın psixologiya ilə qarşılıqlı əlaqələri meydana çıxır. Kitabxanaşünashq insan şüurunun formalaşmasında kitabın və müəliənin rolunu öyrənərkən psixologiyanın elmi metodlarına və tədqiqat formalarına əsaslanır, onun elmi nəticələrindən, tövsiyələrindən geniş surətdə istifadə edir.

Kitabxanaşünashq həmçinin kitabxana kadrlarının hazırlanmasında, kitabxanaçı peşəsinin formalaşmasında, kitabxanalarda əməyin elmi təşkilində, kitabxana kollektivlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin ünsiyyət formalarının yaradılmasında, kitabxana işinin idarə edilməsi və metodik rəhbərlik məsələlərində psixologiyanın elmi nəticələrindən bəhrələnir. Psixologiya ilə kitabxana işi və kitabxanaşünashq arasında bu sıx əlaqələr lap qədim dövrlərdən mövcud olmuş, getdikcə inkişaf edib təkmilləşmiş, xüsusi elmi fənn olan «Bibliopsixologiya» və «Kitabxana psixologiyası» kimi yeni fənlər meydana gəlib forma-

laşmışdır. Görkəmli rus kitabxanaşünası N.A.Rubakin tərəfindən əsası qoyulan bibliopsixologiya nəzəriyyəsinin indi yeni elmi fənn kimi öyrənilməsinə, əhaliyə kitabxana xidməti prosesinə tətbiq edilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Bibliopsixologiya anlayışının cəmiyyətimizin qarşısında qoyulan yeni vəzifələr və anlayışlar baxımından işlənilməsi oxucu və kitabxana münasibətlərini, müəliə psixologiyasının yeni elmi əsaslar üzərində qurulmasına imkan yaradır.

Müasir dövrdə əhaliyə kitabxana xidmətinin ideoloji əsrlikdən azad edilməsi nəticəsində yeni metodların, forma və üsulların tətbiq edilməsi bu işdə ciddi məzmun dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar kitabxanaçıdan oxucu müəliəsinə rəhbərlik etmək, onu istiqamətləndirmək üçün daha yaradıcı iş aparmağı oxucularla aparılan fərdi işlərin yeni forma və üsullarından istifadə etmək yolu ilə oxucu psixologiyasını araşdırmaq üçün, psixologiyanın tədqiqat metodlarından; müşahidə, eksperiment, müsahibə, təhlil, anket, testlər, modelləşdirmə, sosiometriya və s. istifadə etməli və onlar kitabxanaşünashq tədqiqatlarına tətbiq edilməlidir. Kitabxana və oxucu münasibətlərini, oxucu psixologiyasını yaxşı dərk edən kitabxanaçısız düşünmək mümkün deyildir. Kitabxanaçı və oxucu münasibətlərinə gəldikdə isə burada əsas amil müəliənin təşkili və istiqamətləndirilməsi problemdir. Kitabxanaçı və oxucu münasibətlərinin məzmununun təhlili və onun mahiyyətinin dərk edilməsi

dərin psixoloji biliklərə söykənməlidir. Kitabxanaşünaslıqla yanaşı olaraq psixologiya da mütaliənin sosial psixologiyasını öyrənərkən və ümumiyyətlə, mütaliənin insanların həyatındakı rolunu müəyyənləşdirərkən kitabxanaşünaslığın tədqiqatlarından istifadə edir. Müasir cəmiyyətdə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən oxucu marağının öyrənilməsi və kitabın oxucu tərəfindən qavranılmasının əsas problemləri kitabxanaşünaslığın və psixologiyanın inteqrasiyası əsasında tədqiq olunur.

5. 9. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq

Bəşəriyyətin intellektual inkişafının həlledici mərhələsində əhaliyə kitabxana - informasiya xidmətinin təşkili sahəsində kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq tarixən yaranıb formalaşan birgə fəaliyyəti daha da yaxınlaşmış və bu yaxınlaşma zaman keçdikcə qanunauyğun bir prosesə çevrilmişdir. Bu iki elmin çap məhsullarının məzmununun açılması, oxucuya xidmət işinin təşkili, mütaliə prosesinin öyrənilməsi, idarə olunması, kitab fondunun yaradılması və ondan istifadənin təkmilləşdirilməsi, peşəkar kitabxanaçı kadrların hazırlanması, kitabxanada metodiki işlərin səmərəli təşkili və s. problemlərin öyrənilməsi sahəsindəki məqsəd birliyi onların koordinasiyası və inteqrasiyası üçün daha böyük qarşılıqlı tədqiqat və yaradıcılıq meydanı açır. Kitabxanaşünaslıq kitabxana və cəmiyyət, kitabxana və oxucu problemlərinin tədqiq edilib öyrənilməsinə, oxuculara kitabxana-bibliografiya xidmətinin təşki-

lində mühüm elmi-nəzəri və böyük əməli əhəmiyyət kəsb edən bibliografik informasiyanın quruluşunu, xassələrini və onun yaranma prosesinin qanunauyğunluqlarını öyrənən bibliografiyaşünaslığın elmi metodlarından və tədqiqat üsullarından istifadə edir. Kitabxana və oxucu probleminin elmi həlli kitabxanaşünaslığın ən vacib sahəsi olan mütaliəyə rəhbərlik probleminin hərtərəfli tədqiq edilib öyrənilməsinə tələb edir. Oxucuya rəhbərliyin əsas məqsədi oxucuların marağını və sorğusunu öyrənmək yolu ilə ona lazım olan kitabı seçmək, oxucuların mütaliəsinə rəhbərlik etmək, onu istiqamətləndirmək və beləliklə də onların hərtərəfli inkişafına, intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək etməkdir. Oxucu sorğusunun formalaşmasında, mütaliəsinin məzmununa təsir göstərilməsində, mütaliə sahəsinin müəyyənləşdirilməsində, ən yaxşı kitabların seçilməsində və mütaliənin düzgün təşkilində tövsiyə bibliografiyasının rolu böyükdür. Buradan da tövsiyə bibliografiyasının ictimai və mədəni əhəmiyyəti meydana çıxır. Bibliografiyaşünaslıqla kitabxanaşünaslığın elmi tədqiqatları qarşılıqlı xarakter daşdığından mütaliəyə rəhbərliyin mühüm vasitəsi olan tövsiyə bibliografiyası kitabxana təcrübəsini dərinlənən öyrənmədən, onun nəticələrindən və tövsiyələrindən istifadə etmədən inkişaf edə bilməz. Məhz buna görədir ki, bibliografiyaşünaslığın elmi metodlarından geniş surətdə istifadə etməklə oxuculara informasiya xidməti işinin təkmilləşdirilməsinə, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə çalışır. Kitabxanaşünaslıq və biblio-

qrafiyaşünaslığın bir-biri ilə daha sıx əlaqələri olan elmlərə çevirməsində onların ideya-nəzəri vəhdətinin yaxınlığı və dərinliyi mühüm rol oynamışdır. Kitabxanaşünaslıqla biblioqrafiyaşünaslığın qarşılıqlı əlaqələri bir-birinin tədqiqat üsullarında elmi-nəticələrindən istifadə etməsi onların yeni-yeni elmi müddəalarla zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Yaxın keçmişə qədər elmi ictimaiyyət arasında (xüsusi ilə kitabxanaşünaslar) biblioqrafiyanı kitabxana işinin tərkib hissəsi hesab edən fikirlər mövcud idi. Bu fikri irəli sürənlər əsaslandırmağa çalışırdılar ki, biblioqrafiyanı kitabxana işi prosesindən ayrıca düşünmək, ayrıca fəaliyyət sahəsi hesab etmək olmaz, çünki bunların tədqiqat obyektı eynidir. Zaman keçdikcə hər iki elmin inkişafı sahəsində əldə edilmiş elmi nəticələr bu fikirlərin doğru olmadığını aşkara çıxardı.

5. 10. Kitabxanaşünaslıq və kitabşünaslıq

Kitabxanaşünaslıq və kitabşünaslıq elmlərinin əlaqələri olduqca qədimdir. Kitabın yaranmasını, inkişaf tarixini, cəmiyyətdəki rol və əhəmiyyətini daim izləyən kitabşünaslıq, kitabları toplayıb saxlayan, nəsilərdən-nəsilərə çatdıran, insanların istifadəsinə verən, sosial institutlar olan kitabxanaların işinə, inkişaf tarixinə də biganə qalmamış, öz tədqiqatlarında onların fəaliyyətinə diqqət yetirmiş, qiymətli elmi fikirlər irəli sürmüşdür. Kitabxanaşünaslıq da

öz növbəsində kitabxanaların yaranması və inkişaf tarixini öyrənərkən kitabların yaranması və inkişaf tarixinə xüsusi diqqət yetirilmiş, kitabxana fondlarını öyrənib təhlil edərkən ayrı-ayrı kitabların qiymətləndirilməsinə, onların elmi və ictimai əhəmiyyətinə də ciddi tədqiqatlar həsr etmişdir. Kitabxana fondunun tarixi öyrənilərkən əlyazma kitablarının və çap kitablarının kitabçılıq baxımından öyrənilməsinə, yazı texnikasına və nəşriyyat işinə də diqqət yetirilmişdir. Kitabxana tarixinə dair tədqiqatlarda ayrı-ayrı dövrlərdə, xüsusilə qədim dövrlərdə cəmiyyətdə nəşriyyat işinin vəziyyəti öyrənilərkən, yeri gəldikcə kitabxanaların fəaliyyəti də işıqlandırılmışdır. Kitabxana işi tarixinin və kitab tarixinin tədqiqat obyektlərinin ümumiliyi onların qarşılıqlı əlaqələrinin əsas prinsiplərinin, elmi metodlarının və tədqiqat formalarının yaxınlığını aşkara çıxarır. Kitabın yaranması, inkişafı, qiymətləndirilməsi və təbliği problemlərinin həllinə həsr edilmiş bütün tədqiqatlar, kitabxanaşünaslığın və kitabşünaslığın elmi metodlarından istifadə edilməsi ilə bu iki elm sahəsinin qarşılıqlı əlaqələrini daha da dərinləşdirmiş, bir-birinin inkişafına kömək etmiş, elmi müddəalarla zənginləşdirmişdir.

Kitabxanaşünaslıq oxucuların mütaliəsinə rəhbərlik, kitab təbliği işində və kitabın öyrənilməsində kitabşünaslıq biliklərinə əsaslandığı kimi, kitabşünaslıq da oxucu marağını və tələbatını öyrənərkən kitabşünaslığın nəzəri müddəalarından və elmi metodlarından istifadə edir.

Son zamanlarda kitabşünaslığın predmetinin tədqiqinə həsr edilmiş bəzi kitabşünaslar kitabşünaslığın kompleks elm olması və kitabşünaslıq və bibliografiyanın onun tərkib hissəsinə daxil olması haqqında fikirlər irəli sürməyə cəhd göstərmişlər. Lakin zaman keçdikcə aparılan elmi müzakirələrin nəticəsində bu cür elmi əsası olmayan cəhdlər boş çıxmış, hər üç elm müstəqil elm sahələri kimi formalaşmış, inkişaf etməyə başlamışdır. Hər üç müstəqil elm sahəsinə mexaniki olaraq birləşdirmək cəhdinin böyük metodoloji zərəri onda idi ki, onların müstəqil fənn kimi elmi-nəzəri inkişafına ziyan vurur, onların elmi integrasiyasına mane olurdu.

Kitabşünaslıq cəmiyyətdə kitabın rolunun durmadan artdığı müasir şəraitdə kitabın keçdiyi tarixi yolun tədqiqində, müasir kommunikativ sistemdə kitabın yerinin təyin edilməsində, insanın intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində, şəxsiyyətin formalaşmasında onun rolunun müəyyənləşdirilməsində, nəşriyyat işinin inkişafı məsələlərində və kitabın tipologiyasına dair böyük elmi problemlərin öyrənilməsi sahəsində ciddi tədqiqatlar aparır. Göstərilən problemlərin tədqiq edilib öyrənilməsi kitabxanaşünaslığın nəzəri əsaslarının zənginləşməsinə müsbət təsir göstərdiyindən, kitabxanaşünaslıqla kitabşünaslığın qarşılıqlı əlaqələri daha da genişlənib dərinləşir və bu əlaqələr cəmiyyətdə kitab və mütaliə problemləri sahəsində baş verən mürəkkəb proseslər zəminində yeni keyfiyyət kəsb edir.

II HİSSƏ

KİTABXANA HAQQINDA TƏ'LİM

«Kitabxanaşünaslığa giriş» fənninin mühüm sahələrindən biri «Kitabxana haqqında təlim» bölməsidir. Cəmiyyətin inkişafında çox mühüm sosial vəzifələri həyata keçirən kitabxananın sistem halında öyrənilməsi, onun quruluşunun, funksiyalarının, tiplərinin və növlərinin, kitabxana işinin canı olan kitabxanaçı şəxsiyyətinin, kitabxanaçı peşəsinin, elmi problemlərinin, qarşılıqlı əlaqə və inkişaf qanunauyğunluqlarının tədqiqi «Kitabxana haqqında təlim» bölməsinin əsas vəzifələrinə daxildir. Göstərilən problemi öyrənmək üçün xüsusi bölmənin ayrılması kitabxananın baş, mərkəzi müəssisə olması və kitabxana fəaliyyəti nəticəsində böyük həcmli, mürəkkəb, geniş məzmunlu kitabxana işinin sistem kimi yaradılması ilə əlaqədardır.

Kitabxana haqqında təlim bölməsi kitabxananın meydana gəlməsi, inkişafı və müasir kitabxana kimi formalaşması prosesini öyrənərkən onun tarixən keçdiyi yola nəzər salmalı, onu yaratmış olan cəmiyyətin tarixi ilə əlaqədar öyrənməli, onun strukturunun və funksiyalarının tədricən, təkamül yolu ilə necə təkmilləşdiyini göstərməlidir. Bu bölmədə kitabxanaların sosial vəzifələri əsaslandırılarkən müasir zamanəmizdə oxuculara xidmət işinin təşkili ön plana çəkilməmişdir. Bu cür yanaşma kitabxananın sistem kimi öyrənilməsinə kömək etməklə onun bütövlüyünü, tamlığını aşkara çıxarmağa şərait yaradır.

I FƏSİL

1. KİTABXANANIN STRUKTUR XARAKTERİSTİKASI VƏ ƏSAS ELEMENTLƏRİ

Son zamanlar dünya kitabxanaşünaslığında «kitabxana» ayrı-ayrı hissələrdən təşkil olunmuş sistem (bütöv, tam) kimi tədqiq edilir. Kitabxananın öyrənilməsinə bu cür yanaşma metodu, onun mahiyyətinin meydana çıxarılmasını, sistemə daxil olan müxtəlif elementlərin öz aralarında müəyyən münasibətdə əlaqədə olduğunu, müəyyən bütövlük, vəhdət əmələ gətirdiyini aşkara çıxarır. Kitabxana məfhumunun tam (bütöv) onun hissələrinin cəmindən çoxdur prinsipi əsasında tədqiqi kitabxananın strukturunun elmi əsaslar üzərində öyrənilməsinə, onun ayrı-ayrı hissələrinin, elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə böyük aydınlıq gətirir. Kitabxananın sistem halında tədqiqi onun müxtəlif elementlərinin müəyyənləşdirilməsini, bu elementlər arasında əlaqələrin meydana çıxarılmasını təmin edir. Bu baxımdan kitabxanani bütöv halda tədqiq etmək, onun mahiyyətini meydana çıxarmaq üçün kitabxana strukturunun tədqiqi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

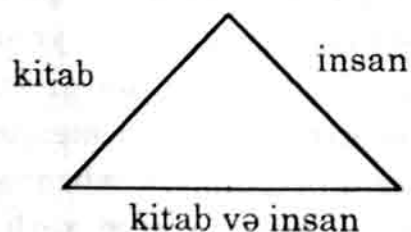
«Struktur» latın sözüdür, hərfi mənası «quruluş» deməkdir. Struktur sistemin təşkilinin

ünsürləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və bu əlaqələrin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır. Struktur obyektlərin və sistemlərin ayrılmaz atributudur. Deməli, obyektlərin öyrənilməsi mütləq struktur təhlilindən başlanmalıdır. «Sistem» məfhumundan törəyən «struktur» kitabxananın sistem kimi möhkəmliyini, stabilliyini və xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa xidmət edir. Beləliklə, struktur təhlil aparılmasından ayrı-ayrı kitabxanaların elementlərinin qarşılıqlı yerləşdirilməsi xüsusiyyətlərini və əlaqələrini meydana çıxarmaq olmaz. Kitabxanani hərtərəfli dərk etmək, mahiyyətini açmaq üçün öncə onun daxili quruluşunu (strukturunu), hansı tərkib hissələrindən (elementlərdən, komponentlərdən) yarandığını, hansı keyfiyyətlərə malik olduğunu öyrənmək zəruridir. Həmçinin mövcud elementlər arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələrin, hər bir elementin yerinə yetirdiyi funksiyaların tədqiqi kitabxana işinin bütöv halda öyrənilməsi mexanizmini xeyli təkmilləşdirir.

Dünya kitabxanaşünaslığı genetik təhlil metoduna əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kitabxana quruluşca dörd elementdən ibarətdir. Bu elementlərsiz heç bir kitabxananın mövcudluğu və fəaliyyəti mümkün deyildir. Bu elementlər aşağıdakılardır:

- 1) Sənəd (kitab, digər nəşrlər);
- 2) Oxucu (istifadəçi);
- 3) Kitabxanaçı;
- 4) Maddi-texniki baza.

Kitabxananın əsas elementlərinin müəyyən edilməsində bu sahədə öz dərin tədqiqatları ilə fərqlənən görkəmli Amerika alimi, kitabxanaşünas C.X.Şira 1970-ci ildə nəşr etdirdiyi «Kitabxana işinin sosioloji əsasları» adlı kitabında bu problemə geniş yer ayırmış və kitabxananın struktur quruluşuna görə üç elementdən ibarət olması ideyasını irəli sürmüş və kitabxananın modelini üçbucaq şəkilində göstərmişdir. C.X.Şira yazır: «Əgər biz kitabxanaçının vəzifəsini üçbucaq formasında təsəvvür etsək, üçbucağın bir tərəfi kitab, yaxud ümumiyyətlə qrafik yazılar, başqa tərəfi insan, oturacağı isə kitab (qrafik yazı) və insan¹ olacaq.»

Bu üçbucaqdan görünür ki, kitabxana kitab, insan və kitabxanaçı elementlərinin birgə fəaliyyəti sayəsində meydana gəlir və fəaliyyət göstərir. Bu üç elementin əgər biri olmazsa, kitabxana bütöv halda fəaliyyət göstərmək, yaşamaq imkanından məhrum olar. C.X.Şira belə qənaətə gəlir ki, kitabxana işinin bütövlüyü bu üç element arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətindən asılıdır.

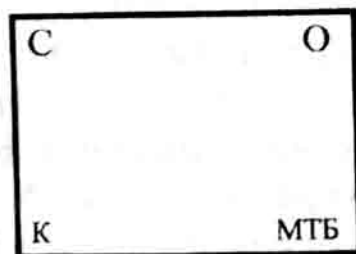
¹ Дж.Х.Шира. Социологические основы библиотечного дела. - М., 1973. - С.7.

Dünya kitabxanaşünaslığında kitabxanaların strukturu haqqındakı tədqiqatlar XX əsrin 80-90-cı illərində daha da intensivləşmiş və bir sıra yeni elmi fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu sahədə 80-ci illərdə görkəmli rus kitabxanaşünası Y.N.Stolyarov tərəfindən aparılan tədqiqata xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. O, 1981-ci ildə nəşr etdirdiyi «Библиотека: структурно-функциональный подход»¹ əsərində kitabxananın strukturunun hərtərəfli tədqiqi əsasında belə nəticəyə gəlmişdir ki, kitabxana strukturunda kitabxananın səmərəli fəaliyyətinə və həmçinin oxucuya məqsədyönlü xidmət işinin təşkilinə əsaslı zəmin yaradan maddi-texniki bazanın rolu olduqca böyükdür. Hec bir kitabxana maddi-texniki baza olmadan öz işini müvəffəqiyyətlə apara bilməz, qarşısına qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməz. Beləliklə, Y.N.Stolyarov elmi dəlillərlə maddi-texniki bazanın kitabxananın əsas elementlərindən biri olduğunu əsaslandırırmışdır. O göstərir ki, fondun, oxucunun və kitabxanaçının dialektik birliyi həmişə müəyyən maddi-texniki baza mühitində mövcud olur.² Bina, təchizat, mexanizm, texniki vasitələr, avtomatlar, kompüterlər və s. bərabərhüquqlu elementlər kimi kitabxana elementləri sırasına artıq elə daxil olmuşdur ki, bunu onlardan ayırmaq və yaxud onları (kitab-oxucu-kitabxanaçı) maddi-texniki bazadan ay-

¹ Ю.Н.Столяров. «Библиотека: Структурно-функциональный подход.» - М., 1981. - 255 с.

² Ю.Н.Столяров. «Библиотека: структурно-функциональный подход.» - М., 1981, с. 30.

rı düşünmək mümkün deyildir. Maddi-texniki bazanın kitabxananın strukturunda özünə möhkəm yer tutması müasir şəraitdə daha böyük aktuallıq kəsb etmiş, kitabxanaşünaslığın geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Son dövrlərdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin kitabxanaşünaslığa dair böyük tədqiqat mərkəzlərinin maddi-texniki bazasını kitabxananın əsas elementi kimi qəbul etməsi kitabxananın strukturunun elmi əsaslarının sistem şəklində öyrənilməsini təmin etmişdir. Beləliklə, kitabxananın strukturuna daxil olan yaxın elementlərin miqdarını, onların arasında olan qarşılıqlı əlaqələrin xarakterini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdikdən sonra kitabxananın sistem halında modelini qurmaq olar.

Sistem kimi kitabxananın diaqramı

Bu modeldən göründüyü kimi, kitabxana bir-biri ilə əlaqədar olan bir-birinə qarşılıqlı təsir edən, biri digərinin mövcudluğu üçün şərt olan, bir-birindən ayrılmaz dörd elementdən ibarətdir ki, bu da kitabxananın bütövlüyünü təmin edir. Belə ki, nə sənəd (S), nə oxucu (O), nə kitabxanaçı (K) nə maddi-texniki baza (MTB) özü özlüyündə, nə də onların əlaqəsi, biri digərindən ayrılıqda götürüldükdə ki-

tabxana strukturunun bütövlüyünü təmin etmir. Üzvi bütövlük o zaman yaranır ki, əsas komponentlər arasında möhkəm daxili əlaqə mövcud olsun. Məhz bunun sayəsində də bütün sistem bütövlük xarakteri alır və yeni keyfiyyət kəsb edir.

Yuxarıda göstərdiklərimiz əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, kitabxananın mövcudluğu üçün iki element (sənəd və oxucu) əsasdırsa, zəruridirsə, ancaq kifayət deyildir. Belə ki, bu sistmə üçüncü element - kitabxanaçı (K) və dördüncü element - maddi - texniki baza (MTB) daxil olduqdan sonra kitabxana sistem kimi formalaşır. Əvvəlcə kitabxananın strukturunun dörd elementdən ibarət olması elmi cəhətdən əsaslandırıldı. İndi bu elementlərin ayrı-ayrılıqda xarakterini, kitabxananın sistem kimi formalaşmasındakı rolunu və əhəmiyyətini nəzərdən keçirək.

1. 1. Sənəd (S)

Sənəd (Dokimetum) latın sözü olub «sübut», «şahid» mənasını ifadə edir. Sənəd dar mənada müəyyən edilmiş qaydada, tərtib olunan fakt və hadisələri hüquqi cəhətdən sübut edən yazılı qeyddir, mənbədir. Geniş mənada o, bilik və faktları maddi əks etdirən, bu və ya digər məlumatları əldə etmək, öyrənmək üçün şərait yaradan, müəyyən faktların sübutunu təmin edən vasitədir. Beləliklə, sənəd insanların istifadəsi üçün müxtəlif informa-

siya daşıyıcılarında geniş əksini tapmış sosial informasiyadır.

Müasir dövrdə «sənəd» məfhumu daha geniş anlayış kimi xarakterizə edilir və cəmiyyətin inkişafında mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən informasiya vasitəsi kimi formalaşmışdır. «Sənəd» dedikdə müəyyən işarələrlə, simvollarla əks edilən, informasiyanın zaman və məkan daxilində verilməsini, yayılmasını təmin edən müxtəlif maddi (fiziki) daşıyıcılar (kağız, mikrofilm, kinolent, maqnit lenti, diskilər, grafik vasitələr və s.) nəzərdə tutulur. Bütün əlyazmaları, çap əsərləri, grafik və audiovizual vasitələr, təsviri əsərlər, predmetlərin toplusu və s. sənəd anlayışı ilə ifadə edilir. Cəmiyyətin qarşıya qoyduğu tələbata müvafiq olaraq informasiyanın zaman və məkan etibarilə mühafizə edilməsi, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, elm və texnikanın bütün sahələrində başlıca informasiya vasitələri kimi istifadə edilməsi sənədin funksiyalarına daxildir. Müxtəlif tip sənədlər vardır: bunlardan elmi, texniki, iqtisadi, bədii, hüquqi, estetik, tarixi, siyasi və s. sənədlər daha geniş yayılmışdır.

Son zamanlar elmi mətbuatda sənədləri dərc edilən və dərc edilməyən sənədlərə, həmçinin ilkin və ikinci növ sənədlərə ayırırlar. Kitabxanalar ən mühüm elmi informasiya mərkəzi olduğundan göstərilən sənədlərin toplanıb saxlanılmasında və onların istifadəsinin təşkilində böyük rolu vardır. Kitabxanalarda sənədə olan tələbat nəzərə alınaraq dərc edilmiş və dərc edilməyən sənədlərin saxlanılmasına

xüsusi yer verilir. Müasir kitabxana fondları sənəd informasiyasının çap edilmiş və çap edilməmiş müxtəlif növlərindən ibarətdir. Doğrudur, ənənəvi olaraq yenə də kitabxana fondlarında kitablar öz üstünlüyünü saxlamaqdadır. Çap materiallarına ancaq kitablar yox, serial nəşrləri (dövrü mətbuat və s.), dövlət sənədlərini, texniki hesabatları, əlyazmaları, kartoqrafik materialları, şəkilləri, çertyojları, notları, mikrosənədləri (mikrofilmlər, mikrofişlər, mikrokartlar) aid edirlər. Kitabxana fondlarında saxlanılan, çap edilməmiş materiallar sırasına audiovizual materialları (filmlər, slaydlar) daxil etmək olar. Sona çatmaqda olan əsrimizdə texniki tərəqqi nəticəsində əldə edilmiş, ancaq kitabxana fondlarında lazımi dərəcədə öz yerini tutmamış yeni materialların da (maşınla oxunan rəqəmlər, oxunması ancaq maşınla mümkün olan informasiyalar) kitabxana fondlarına daxil olmasına böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

Göründüyü kimi, kitabxana fondları ancaq kitablardan ibarət deyildir. Kitabxana fondlarında informasiya vasitələrinin yeni-yeni növləri, formaları özünə geniş yer tapmışdır. Beləliklə, bütün informasiya daşıyıcılarını ifadə etmək üçün ümumiləşdirici bir istilahın yaranmasına böyük ehtiyac duyulmaqda idi. Bunun üçün kitabxanaşünaslar, biblioqrafiyaşünaslar, kitabşünaslar və informatiklər tərəfindən bir neçə istilah irəli sürülmüşdür ki, bunlardan biri də «sənəd» istilahı idi. Uzun müzakirələrdən sonra göstərilən elm sahələrinin nümayəndələri bütün infor-

masiya vasitələrini daha dolğun ifadə etdiyini nəzərə alaraq «sənəd» istilahını qəbul etdilər. Beləliklə, çap edilmiş və çap edilməmiş bütün informasiya daşıyıcılarını ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edən «sənəd» istilahı elmi dövriyyəyə daxil olundu. Məhz bu istilahın qəbul edilməsi kitabxana fondlarının təsnifləşdirilməsini və növlərə ayrılmasını elmi cəhətdən əsaslandırdı. Sənəd istilahının qəbul edilməsinə və kitabxana fondlarında digər informasiya daşıyıcılarının toplanmasına baxmayaraq kitabxana fondlarında kitabın üstün yer tutması onların məzmununda ciddi dəyişiklik yarada bilmədi. Yeni kitabla, çap məhsulatu ilə aparılan iş, kitab fondunun yaradılması, qorunub saxlanması, oxucuların informasiya daşıyıcılarına tələbatının ödənilməsi kitabxana işinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən bir problem kimi qalmaqdadır.

Beləliklə, kitabxana işi sahəsində baş verən yeniliklər, informasiyanın kitabxana işinə daha geniş tətbiqi, kitabxana fondlarında sənədin, digər müxtəlif növ və formaların əhəmiyyətli yer tutması kitabxanaları heç də öz tarixi ənənələrindən, kitabdan ictimai istifadə işinin təşkilinin əsas təşkilatçısı olması ideyasından uzaqlaşdırmadı. Əksinə, kitabxana işinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün, elektron hesablama maşınların, kompüterlərin kitabxanalarda tətbiqi üçün şərait yaratdı. Kitabxanalar yeni şəraitdə müxtəlif növ informasiya daşıyıcılarını toplayan, qoruyub saxlayan və onlardan istifadəni təşkil edən, yaşamağa qadir olan bir müəssisə kimi öz tarixi ro-

lunu qoruyub saxlamaqla cəmiyyətdə imicini daha da möhkəmlətdi. Kitabxana fondunda toplanan sənədlərlə müqayisədə kitablar daha geniş yer tutur. Ona görə də müasir dövrümüzdə belə kitabla iş kitabxanaların fəaliyyətində daha geniş yer tutur. Həmçinin bu da bir həqiqətdir ki, tələbatçıların digər audiovizual materiallardan, kinolentlərdən, diafilmlərdən, disklərdən istifadə etməsi kitaba olan tələbatı nəinki azaltmır, əksinə, artırır. Göstərilən sənədlərdən istifadə edən istifadəçi öz bilik dairəsini genişləndirmək üçün kitablara daha tez-tez müraciət etməyə sə'y göstərir. Kitab nə qədər ki, cəmiyyətə məxsusdur, o zamana qədər kitabxananın üzvi tərkib hissəsi olaraq qalacaq.

Kitab tarixən müxtəlif formalar daşımış, bəşər cəmiyyətinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində özünəməxsus fikrin məhsulu kimi tarixi bir yol keçmişdir. Kitabxanaları və kitabxanaçıları isə kitabın fikrin məhsulu olması daha çox maraqlandırmışdır. İntellektual cəhətdən insan əqlinin məhsulu olan kitabı toplayıb, qoruyub saxlayan müəssisələrin cəmiyyət qarşısında məsuliyyətinin daha da artması dövrümüzün mühüm amilidir. Sənədlər məcmusunun qaydaya salınması və toplanması nəticəsində kitabxananın üzvi, ayrılmaz hissəsi olan kitabxana fondu yaranır. Kitabxana fondu olmadan kitabxana özünün əsas məqsədi olan əhaliyə xidmət vəzifəsini yerinə yetirməkdən, cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəməkdən məhrum olmaqla kitabxana kimi fəaliyyət göstərə bilməz. Kitabxanalarda çoxlu sə-

nədlərin toplanması sənədin miqdarının maksimum və minimum olmasını və beləliklə də kitabxananın statusunun müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Kitabxananın növündən asılı olaraq onun açılması və fəaliyyəti üçün ən münasib fond müəyyənləşdirilməlidir. Kitabxana fondu daimi və fasiləsiz olaraq təkmilləşməli, təzələnməli və yeniləşməlidir. Əgər kitabxana fondu dinamik olaraq yeniləşməyə yeniləşməkdə, dəyişməkdə olan cəmiyyətlə və o cəmiyyətin üzvləri ilə ayaqlaşa bilməz, öz əhəmiyyətini itirir. Beləliklə, kitabxana fondunun formalaşdırılması öz-özlüyündə elmi yaradıcılıq prosesidir. Əgər kitabxana öz «Fikir evinin» me'marı olmaq istəyirsə həm kitabı, həm də insanı dərinləndirilməli, onlar arasında əlaqə yaratmağı bacarmalıdır.¹

1999-cu ildə qəbul edilmiş «Kitabxana işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda deyilir: «Kitabxana fondları universal, sahəvi, çoxsahəli, ixtisaslaşdırılmış ola bilər. Kitabxana fondlarının tərkibinə kitab, jurnal, qəzet, digər çap məhsulları, audiovizual və texniki vasitələrlə oxunan materiallar, əlyazmalar və başqa informasiya daşıyıcıları daxildir».

Bu qanunda həmçinin Milli kitabxananın və respublika əhəmiyyətli sahəvi kitabxanaların respublika ərazisində çap məhsullarının pulsuz məcburi nüsxələr almaq hüququ müəyyənləşdirilmişdir ki, bu

da respublika kitabxana fondlarına dövlət qayğısının təzahürüdür.

«Sənəd» elementi kitabxananın strukturunda mühüm yer tutmaqla yanaşı o, kitabxananın digər elementləri: oxucu, kitabxanaçı və maddi-texniki baza ilə sıx surətdə əlaqədardır və onlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Kitabxana fondunun tərkibi, həcmi, vəzifəsi kitabxananın oxucu kontingentinin xarakteristikası ilə təyin edilir. Həmçinin oxuculara xidmətin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, informasiya sorğularının ödənilməsi vəziyyəti, onların miqdarı kitabxana fondlarının optimallığının me'yarıdır. Məhz bu me'yar fondların gələcək inkişaf istiqamətlərini təyin edir.

1. 2. Oxucu

Elmi əsaslara söykənərək göstərdik ki, kitabxananın ikinci elementi oxucudur. Müasir kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında oxucu məfhumu bir-mənalı qarşılanmır. Bəzi tədqiqatçılar bunu «istifadəçi», bəziləri «tələbatçı» kimi qəbul etməyi məsləhət görürlər. Xüsusilə, informatiklər bu istilahın yeniləşdirilməsini zəruri hesab edirlər. Ola bilsin ki, informasiya xidməti sahəsində oxucu istilahını «tələbatçı» və yaxud «istifadəçi» kimi qiymətləndirməyə əsas vardır. Ancaq kitabxana xidməti sahəsində oxucu istilahının dəyişdirilməsinə o qədər də böyük ehtiyac duyulmur. Kitabxanaların tarixinə nəzər saldıqda və kitabxanaların keçdiyi yolu təhlil

¹ Дж.Х. Шира. Введение в библиотековедение.- М., 1983, с. 99.

etdikdə belə bir həqiqət meydana çıxır ki, oxucu istilahi dünyanın bütün kitabxanaçıları tərəfindən birmənalı qəbul edilmiş və kitabxana xidməti prosesinin məzmununda əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Bizcə, oxucu sözü, öz məzmununda kitaba təkcə bir günlük tələbi olan adamı ifadə etmir, əksinə, kitaba daimi ehtiyacı olan, öz professional səviyyəsini və mə'nəvi zənginliyini həmişə təkmilləşdirən, kitabxananın daimi abonenti olan, kitabxananın ictimai fəaliyyətində ardıcıl iştirak edən, sistemli qaydada biliklərə yiyələnmək istəyən, kitabxana mühiti yara-dan ziyalı şəxslər oxucu tituluna sahib ola bilərlər. Bizcə, təsadüfdən-təsadüfə, ancaq ehtiyacı olan zaman kitabxanaya müraciət edən istifadəçilər oxucu deyillər. Oxucu sözünün özündə bir ziyalılıq duyulmaqdadır. Oxucu dedikdə kitabxanaçılıq aləmində ziyalı, kitabı sevən, qiymətləndirməyi bacaran adam başa düşülür. Hər istifadəçi, hər tələbatçı oxucu səviyyəsində yüksələ bilmir. Hər informasiya tələbatçısını bizim başa düşdüyümüz mə'nada «oxucu» hesab etmək olmaz.

Fikrimizi sübut etmək üçün kitabxanaların həyatından bəzi məqamlara diqqət yetirək. Ölkəmizdə ən geniş şəbəkəyə malik kütləvi kitabxanaların oxucuları kimlərdir? Kütləvi kitabxanalar kəndlərdə, rayon mərkəzlərində, şəhərlərdə fəaliyyət göstərirlər. Belə kitabxanalara həm təsadüfi oxucular, yə'ni müəyyən bir məsələni həll etmək üçün informasiyaya ehtiyacı olan şəxslər, həm də kitabxananın daimi istifadəçiləri gəlirlər. Daimi oxucular kitabxa-

nanın fəaliyyəti ilə ardıcıl bağlı olan, kitabxanaya alınan yeni kitabları izləyən, müəyyən oxucu planına, mütaliə ardıcılığına, mütaliə marağına, fasiləsiz təhsil istiqamətinə malik olan oxuculardır. Belə oxucular içərisində kənd, rayon ziyalıları, mütəxəssisləri, həkimlər, aqronomlar, müəllimlər, elmi işçilər, dövlət mə'murları ilə yanaşı olaraq sadə peşə adamları da vardır. Sadə peşə adamları qrupunda bir çox hallarda ali təhsili olmayan adamlar da çox olur. Bunların içərisində çox yüksək intellektə, hər-tərəfli inkişaf etmiş mədəni və elmi səviyyəyə malik olan insanlar vardır ki, bunlar daimi oxuculardır.

Uşaq və məktəb kitabxanalarının oxucu kontingentini nəzərdən keçirək. Mə'lumdur ki, bütün orta məktəb şagirdləri kitabxanalara getmirlər. Uşaq və məktəb kitabxanaları oxucularının tərkibini diqqətlə təhlil etdikdə belə bir fakt aşkara çıxır ki, bu cür kitabxanalarda iki qrup oxucu vardır: daimi oxucular və təsadüfdən-təsadüfə, vaxtaşırı kitabxanaya gələn oxucular. Daimi oxucular sırasında əsasən məktəblərin ə'la və yaxşı oxuyan şagirdləri geniş yer tutur. Vaxtaşırı gələn oxucular içərisində əsasən kafi qiymətlə oxuyan şagirdlər çoxluq təşkil edir. Bu qrup oxucular daimi, ardıcıl marağa malik olmadıqlarından onlara müəyyən informasiya lazım gəldikdə və yaxud müəllim müəyyən bir mövzunu öyrənməyi tələb etdikdə kitabxanaya gəlirlər.

Beləliklə, kütləvi kitabxanaların həm yaşlı, həm də uşaq oxucuları içərisində kitabxanaların daimi oxucuları çoxluq təşkil edir və onlar ardıcıl

mütaliəçi oxucu kimi digərlərindən fərqlənirlər.

Elmi və xüsusi kitabxanaların oxucularının əksəriyyətini təsadüfi tələbatçılar yox, ardıcıl mütaliəçilər təşkil edir. Bunlar elmi mərkəzlərdə, elmi-tədqiqat institutlarında, ali məktəblərdə fəaliyyət göstərən elmi işçilər, tələbələr və müəllimlərdir. Bu qrup insanlar öz ömürlərini bilavasitə elmi-tədqiqatla bağladıqlarından geniş mütaliə etmək, müqayisələr aparmaq, şəxsi təhsil işini ardıcıl davam etdirmək zərurəti qarşısında dirlər. Ona görə də bu qəbildən olan insanlar kitabxanaların əsl oxucuları kimi böyük hörmətə malikdirlər. Bu cür oxucular kitabxana işinin inkişafını izləyən, kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsinə daimi diqqət və qayğı göstərən, kitabxana işinin təkmilləşdirilməsi qayğısına qalan insanlardır. Onlar cəmiyyətdə kitabxana işinin özünəməxsus yer tutmasına daha çox çalışır, kitabxana işinin təəssübkeşi kimi çıxış edirlər.

Məhz göstərdiyimiz dəlillər bir daha təsdiq edir ki, oxucu məfhumunun kitabxananın əsas elementi kimi işlədilməsi daha məqsədamüvafiq olar.

1. 3. Kitabxanaçı

Kitabxanaçı kitabxananın əsas elementlərindən biri kimi ən qədim dövrlərdən başlamış zamanəmizə qədər həmişə ictimaiyyətin diqqət mərkəzində ol-

muşdur. Dünyanın ən qədim ali peşələrindən biri hesab edilən kitabxanaçılıq peşəsi bəşəriyyətin tərəqqi və inkişafında, ümumbəşəri sərvətlərin qorunub saxlanmasında, nəsildən-nəslə çatdırılmasında, bəşəri varislik prinsipinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış, humanist, xeyirxah bir sənət kimi formalaşmış inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, cəmiyyətin informasiya təminatında mühüm rol oynamışdır.

Tarixin yaddaşında hələ 1300 il əvvəl kitabxanaçı sənətinin mövcudluğu haqqında məlumat vardır. Ramzes dövründə qədim Misirin Fiv şəhərində «Qəlb üçün dərman» adı ilə fəaliyyət göstərən kitabxananın kitabxanaçıların - ata və oğul Miomunların Nil çayının sahilində, Karnokun altında qəbirlərinin tapılması buna sübutdur.

Beləliklə, qədim dünya kitabxanalarının tarixi qədər kitabxanaçılıq peşəsinin tarixi olmasını söyləsək heç də yanılmarıq. Kitabxanaçının kitabxananın struktur quruluşunda çox mühüm və həlledici yeri vardır. Belə ki, kitabxanaçısız kitabxanayı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Kitabsız kitabxana olmadığı kimi, kitabxanaçısız kitabxana da mövcud ola bilməz. Kitabxanaçı kitabxananın mövcudluq və bütövlük şərtlərindən biridir. Kitabxanaçı kitabxana işini hərəkətə gətirən, bu mühüm yaradıcılıq fəaliyyətini insanların xidmətinə yönəldən, kitabla, bilik mənbəyi ilə, informasiya daşıyıcıları ilə insan arasında əlaqə yaradan, oxucuların mütaliə prosesinə daxil olan, onu istiqamətləndirməyə can atan, ki-

kitabxananın maddi-texniki bazasını möhkəmləndirən müasir hesablayıcı texnikanı, informasiya işinin texniki vasitələrini oxucuların istifadəsinə verməyi bacaran, yüksək inkişaf etmiş, intellektual səviyyəli, peşə-ixtisas təhsilli bir şəxsdir. Kitabxanaçısı kitabxananı suyu sorulmuş dəyirmanə, kitab anbarına, kompassız gəmiyə bənzətmək olar.

Kitabxanaçı elə əsaslı keyfiyyətlərə malik olmalıdır ki, kitabxananın başqa elementləri ilə mürəkkəb, qarşılıqlı köməyi sayəsində oxucu ilə dinamik canlı əlaqələr yaratsın, kitabxananın fasiləsiz fəaliyyət göstərməsini təmin etsin. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli rus kitabxanaşünası L.B.Xavkina obrazlı şəkildə kitabxanaçını «Kitabxananın ürəyi», onun bütün üzvi əlaqələrini hərəkətə gətirən canlı qüvvə adlandırır.

Kitabxanaların canlı orqanizm kimi qiymətləndirildiyi müasir zamanəmizdə doğrudan da kitabxanaçı cəmiyyətdə tutduğu mövqe, həyata keçirdiyi vəzifələr, insanlara göstərdiyi xeyirxahlıq baxımından kitabxananın döyünən ürəyidir. Bu ürək nə qədər sağlam, möhkəm olsa, ahəngdar işləsə, orqanizm o qədər müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir, kitabxana işinin məzmununda böyük uğurlar baş verir.

Məhz buna görədir ki, «kitabxananın ürəyi» hesab edilən kitabxanaçının, onun digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, bu əlaqənin yaradılması yolları və üsulları böyük maraq doğurur. Bu əlaqələr kitabxanaçı (K) ilə sənəd (S), kitabxanaçı ilə oxucu (O) və kitabxanaçı ilə maddi-texniki baza (MTB) arasında

baş verir. Bu əlaqələrin elmi əsaslar üzərində təşkilindən, demək olar ki, kitabxanaçılıq fəaliyyətinin müqəddəratı asılıdır. Bu əlaqələrin məzmununda bütün kitabxana işi, onun cəmiyyətlə əlaqəsi, oxuculara xidmətinin məzmunu formalaşır.

K-O əlaqəsinin öyrənilməsi oxuculara xidmət işinin nəzəriyyəsini təmin edir. K-S əlaqələrinin öyrənilməsi kitabxana fondunun formalaşması predmetinin nəzəriyyəsini və kataloqlaşdırma nəzəriyyəsini təşkil edir. K-MTB və K-S əlaqələri kitabxana işi təşkili nəzəriyyəsini öyrənir. Göründüyü kimi, kitabxananın göstərilən bu dörd elementi arasındakı əlaqələr və bu əlaqələrin qarşılıqlı öyrənilməsi kitabxanaşünaslığın bir elm kimi formalaşması, onun tədqiqat obyektinin daha da dəqiqləşdirilməsi, nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və onun elmi qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi üçün şərait yaradır.

Kitabxana elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi sistemində bu sistemin mühüm elementi kimi kitabxanaçının qarşısında: A) oxucu tələbatına müvafiq olaraq sənədin seçilməsi və kitabxana fondunun formalaşdırılması məsələsi; B) kitabxana fondu haqqında oxucuya məlumat vermək, fondu onun qarşısında açmaq məqsədi ilə informasiya fondunun yaradılması və informasiya işinin təşkili; V) fondan oxucuların istifadəsinin təşkilinə müvəffəq olmaq, bu məqsədlə kitab təbliğinin müxtəlif forma və üsullarından istifadə etmək; Q) kitabxana binasını müasir arxitekturanın tələbatına uyğun planlaşdırmaq, onu müasir avadanlıqla, kitabxana işinin texniki vasitə-

ləri ilə təmin etmək, oxuculara xidmət işinin təşkilində, informasiya işinin aparılmasında müasir texniki vasitələrdən bacarıqla istifadə etmək vəzifələri durur. Göstərilən vəzifələr bilavasitə kitabxana işinin əsası olduğundan kitabxananın elementləri sisteminə kitabxanaçının aparıcı rolu bir daha aydınlaşır.

Beləliklə, kitabxanaçı «kitabxana sisteminin ayrılmaz elementlərindən biridir və digər elementlərlə üzvi surətdə bağlıdır. Kitabxanaçı kitabxana sisteminin əsas elementləri olan «sənəd», «oxucu» və «maddi-texniki baza»-nı bir-biri ilə əlaqələndirən əsas və həlledici rola malik bir elementdir. Ona görə də dünya kitabxanaşünaslığında kitabxanaçı sənəti kitabxanaçılıq fəaliyyətinin əsas aparıcı amili kimi qiymətləndirilir. Kitabxanaçılar isə cəmiyyətin mə'nəvi inkişafında mühüm rolu və yeri olan ziyalı hesab edilir.

1. 4. Maddi-texniki baza

Mə'lumdur ki, həm sənaye, həm də mədəni müəssisələrin fəaliyyətində maddi-texniki baza mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi kitabxanaların fəaliyyətində də həlledici rol oynayır. Belə ki, maddi-texniki baza hər bir müəssisənin işinin təşkilini və fəaliyyətini davam etdirməyin əsas elementidir. Kitabxana müəssisələrinin fəaliyyətinə diqqətlə nəzər saldıqda bu fikir bir daha təsdiq olunur. Yeni güclü maddi-texniki bazaya malik olmayan müasir

kitabxananın müvəffəqiyyətlərindən danışmaq qeyri-mümkündür. Maddi-texniki bazanın kitabxananın əsas struktur elementlərindən biri olması haqqında elmi fikir son zamanlarda formalaşmışdır. Mə'lum olduğu kimi, dünya kitabxanaşünaslığında bu fikir birmə'nalı qarşılanmır. Bu yaxınlara qədər Amerika kitabxanaşünasları, o cümlədən kitabxanaşünaslıq sahəsində bir çox qiymətli monoqrafiyaları və nəzəri fikirləri olan C.X.Şira kitabxananın struktur quruluşunda üç elementin - sənədin, oxucunun və kitabxanaçının olduğunu qeyd etmiş və bu quruluşu üçbucaqla müqaisə etmişdir.

XX əsrdə kitabxana işinin inkişafında baş verən mühüm nəzəri və praktik dəyişikliklər, hesablama texnikasının inkişafı, informasiya istehsalı və yayılması sahəsində əldə edilmiş yeni mütərəqqi iş üsulları, texniki vasitələrin, ilk növbədə kompüter texnikasının kitabxana işinə tətbiqi maddi-texniki bazanın kitabxana işində mühüm və əvəzedilməz rola malik olmasını irəli sürdü. Dünya kitabxanaşünaslığında bu problemin həllinə ciddi elmi-tədqiqatlar həsr edilməyə və o hərtərəfli öyrənilməyə başlandı. Belə tədqiqatlardan biri də görkəmli rus kitabxanaşünası Y.N.Stolyarovun tədqiqatı olmuşdur. O özünün 1981-ci ildə nəşr etdirdiyi «Библиотека: Структурно-функциональный подход» monoqrafiyasında bu problemin hərtərəfli tədqiqi əsasında maddi-texniki bazanın kitabxananın dördüncü elementi olması fikrini əsaslandırdı. Y.N.Stolyarovun bu fikri demək olar ki, kitabxanaşünas alimlər tərəfindən birmə'nalı

qəbul edildi və rus kitabxanaşünaslığında öz həllini tapdı.

Maddi-texniki bazanın tərkibinə kitabxananın binası, avadanlığı, kitab fondu, mebel, kitabxanadaxili nəqliyyat, kitabxana proseslərini avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə vasitələri, surətçixarma, çoxaldıcı texnika, enerji ehtiyat hissələri, rabitə vasitələri, kompüter və s. daxildir. Kitabxana sistemi daxilində kitabxana fəaliyyətinin optimallaşdırılması üçün maddi-texniki bazanı funksiyalarına görə üç əsas qrupa bölmək olar: 1) Kitabxana proseslərinin müntəzəm aparıldığı kitabxana binası, otaqlar, qurğular; 2) Kitabxana fəaliyyətinin müxtəlif növlərini vahid prosesdə birləşdirən texniki kommunikasiya proseslərini texniki (texniki vasitələr və avadanlıqlar) təchizatı.

Göründüyü kimi, MTB kitabxana sisteminin bütün digər elementləri kimi, sistemdaxili əlaqələrin yaranmasında və bu qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəb proseslərində bilavasitə iştirak edir, bu elementlərin daha da təkmilləşməsi üçün şərait yaradır. MTB-nin kitabxana sistemi daxilində əsas elementlərdən biri kimi qəbul edilməsi sistemin strukturunu daha da təkmilləşdirmiş, onun vəzifələrini aydınlaşdırmış, sistemin işləmə mexanizmini dinamik etmişdir. Həmçinin kitabxana işinin və kitabxanaşünaslığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

MTB-nin bir element kimi qəbulu kitabxanaşünaslığın bir sıra elmlərlə, məsələn: arxitektura ilə, bir çox texniki elmlərlə, kompüter texnikası və in-

formatika ilə əsas qarşılıqlı əlaqəsini ortaya çıxarmış, onların birgə fəaliyyəti üçün perspektivlər açmışdır.

Kitabxanaşünaslığın elmi əlaqələri xeyli genişlənmiş, öz işini yeni-yeni elm və texnika sahəsilə əlaqədar qurmağa başlamışdır. Kitabxanaşünaslıq tədqiqatları ilə arxitekturanın, texniki elmlərin birgə fəaliyyətində hər bir elm sahəsinin öz öyrənmə obyektini müəyyənləşdirmək zərurəti meydana çıxmışdır. Məsələn, kitabxana binalarının layihələri hazırlananda arxitektorla, mühəndislə yanaşı, kitabxanaşünasın da iştirakı binadan daha səmərəli istifadə etməyə böyük kömək edə bilər.

Müasir şəraitdə kitabxanaların işinə hesablama texnikasının, ilk növbədə isə kompüterlərin sür'ətlə daxil olması, kitabxana işinin daha intensiv avtomatlaşdırılması MTB-nin kitabxanaşünaslıq baxımından dərinlən öyrənilməsi vəzifəsini qarşıya qoyur. Yüksək inkişaf etmiş maddi-texniki baza olmadan, daha doğrusu, belə bir bazanı yaradıb inkişaf etdirmədən, kitabxana sistemi elementləri ilə onun qarşılıqlı əlaqəsini yaratmadan müasir kitabxana haqqında danışmaq olmaz. Kitabxanaçı arxitektor, mühəndis, texnoloq, operator, proqramçı olmasa da, heç olmasa kitabxananın maddi-texniki bazasının tərkibinə daxil olan texniki vasitələrdən, maşınlardan başı çıxan, bu problemlərin heç olmasa ümumi məsələlərini bilən, onu kitabxana işinə tətbiq etməyi bacaran bir şəxs olmalıdır. Sür'ətlə inkişaf edən müasir cəmiyyətimizdə informasiyanın rolu və əhə-

miyyəti durmadan artır. İnformasiyaya yaranan böyük tələbat informasiya müəssisəsi olan kitabxanaların qarşısında böyük vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək, cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəmək üçün kitabxanalar ilk növbədə öz maddi-texniki bazalarını daha da möhkəmləndirməli, kitabxana işini texniki vasitələrlə təmin etməli, kitabxanaların kompüterləşdirilməsini sür'ətlə həyata keçirməlidirlər.

II FƏSİL

MÜASİR DÖVRDƏ KİTABXANALARIN SOSIAL FUNKSIYALARI

«Funksiya» latın sözüdür, mənası icra etmək, yerinə yetirmək deməkdir. Funksiya hər hansı bir müəssisənin yerinə yetirməli olduğu vəzifələrin məcmusudur. Funksiya həmçinin mövcud münasibətlər sistemində hər hansı bir obyektin xassələrinin xarici təzahürüdür. Təsadüfi deyil ki, elmi ədəbiyyatda tez-tez dövlətin funksiyası, hiss orqanlarının funksiyası, məktəbin funksiyası, kitabxananın funksiyası və s. kimi elmi istilahlara rast gəlirik. Bu baxımdan hər hansı bir müəssisənin, o cümlədən kitabxananın fəaliyyət sahəsi funksional cəhətdən təhlil edilib öyrənilərkən funksiya sistem daxili əlaqələrin aşkara çıxarılmasına, öyrənmə prosesinin sistemli şəkildə aparılmasına kömək edir.

Kitabxananın sosial funksiyaları kitabxanaçılıq nəzəriyyə və təcrübəsinin çox mühüm problemlərindən biridir. Bu problemin hərtərəfli tədqiqi kitabxananın sosial rolu, kitabxana və cəmiyyət, kitabxana və informasiya, kitabxana və oxucu, kitabxana və kütləvi mütaliə problemlərini dərinlən öyrənməyə imkan verməklə yanaşı, müasir cəmiyyətdə kitabxa-

imkan verməklə yanaşı, müasir cəmiyyətdə kitabxanaların yerini və ictimai rolunu müəyyənləşdirməyə də şərait yaradır.

Kitabxananı bir institut kimi cəmiyyət yaratmışdır. Onun əsas məqsədi isə cəmiyyətin intellektual, mədəni inkişafına kömək etmək, onu insanların (oxucuların) vasitəsi ilə təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Kitabxanalar cəmiyyətin əsas sosial tələbatını yerinə yetirmək üçün yaradıldığından onun həyata keçirdiyi funksiyalar da bilavasitə sosial xarakter daşıyır.

Kitabxananın sosioloji əsaslarının öyrənilməsində və sosial funksiyalarının elmi cəhətdən əsaslandırılmasında görkəmli Amerika alimi C.X.Şiranın böyük xidməti olmuşdur. Şira hələ 1967-ci ildə çap etdirdiyi «Kitabxana işinin sosioloji əsasları»¹ adlı kitabında bu problemi əsaslı surətdə həll etmiş, dünya kitabxanaşünaslığı üçün tamamilə yeni olan çox qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. O, bu əsərində kitabxananın cəmiyyətlə, insanla, mədəniyyətlə, təhsillə, tərbiyə ilə qarşılıqlı əlaqəsini və bu əlaqələrin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmışdır. Həmçinin kitabxananın sosioloji əsaslara söykənməsini cəmiyyətin sosial tələbatının ödənilməsindəki rolunu və sosial funksiyalarını göstərməyə nail olmuşdur. Müəllif çox haqlı olaraq XX əsrin ikinci rübündə elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət almasını, cəmiyyətdə informasiyaya tələbatın yüksək dərəcədə

¹ Дж.Х.Шира. Социологические основы библиотечного дела.-М.,1973.

artması ilə əlaqədar kitabxanaların informasiya fəaliyyətinin yeni elmi əsaslar üzrə təşkilini zəruri hesab etmiş, kitabxanaların avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsini, kitabxana işinə elektron-hesablayıcı maşınların tətbiq edilməsini dövrün tələbi kimi qiymətləndirmişdir.

Məlumdur ki, kitabxanaların sosial funksiyaları ilə yanaşı texnoloji (istehsalat) funksiyaları da vardır. Bunları bir-biri ilə qarışdırmaq doğru olmaz. Sosial funksiya kitabxananın xarici aləmlə, cəmiyyətlə əlaqələri, cəmiyyətin inkişafına təsiri, öz növbəsində isə cəmiyyətin kitabxana fəaliyyətinə təsiri kimi başa düşülməlidir. Texnoloji funksiya, ümumiləşdirilmiş şəkildə desək, «Kitabxana istehsalatı»dır. Texnoloji funksiya kitabxananın daxilində aparılan işləri, professional kitabxana fəaliyyətini həyata keçirir. Texnoloji funksiya sosial funksiyanın həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Kitabxananın daxili iş prosesini, kitabxana fondunun komplektləşdirilməsindən kitabın oxucuya verilməsinə qədər olan texnoloji prosesi əhatə edir. Sosial funksiya fərqli olaraq cəmiyyətdə texnoloji funksiyanın mövcudluğu hiss edilmir. Texnoloji funksiya kitabxana işçiləri tərəfindən həyata keçirildiyindən bu funksiya aid biliklər ancaq kitabxanaçılar üçün məcburidir. Texnoloji funksiya kitabxana işçilərinin yaradıcı, professional əməyi sayəsində baş verir.

Sosial funksiya haqqında isə cəmiyyətin hər bir üzvünün təsəvvürü olmalıdır. Texnoloji funksiya kitabxananın daxili tələbatına, əmək texnologiyasına

müvafiq yaranır və sosial funksiyaların həyata keçirilməsinə xidmət edir. Sosial funksiya isə cəmiyyətin tələbatına uyğun formalaşır və bu tələbatın həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, texnoloji funksiya kitabxananın mühüm komponentlərindən biri kimi bilavasitə sosial funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Belə ki, kitabxananın sosial funksiyalarının yerinə yetirilməsində, cəmiyyətin kitabxanalar qarşısında qoyduğu tələbatın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində texnoloji funksiyanın sistemli, səmərəli təşkilinin olduqca böyük rolu vardır.

Sosial və texnoloji funksiyaların qarşılıqlı əlaqələrinin elmi təhlili əsasında məlum olur ki, texnoloji funksiya bilavasitə sosial funksiyaların həyata keçirilməsinə xidmət edir. Kitabxananın sosial funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi, onlardan müasir kitabxanaların fəaliyyətində ardıcıl olaraq istifadə edilməsi kitabxanaların cəmiyyətin inkişaf prosesinə və istiqamətinə təsirini gücləndirməklə, cəmiyyət qarşısında öz vəzifələrini həyata keçirmək imkanı verir.

Dünya kitabxanaşünaslığında kitabxananın funksiyaları haqqında uzun illərdən bəri mübahisə obyektı olan fikirlər mövcuddur. Qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinə qədər texnoloji funksiya kitabxanaların əsas funksiyası kimi qəbul edilmişdir. Zaman keçdikcə cəmiyyətdə kitabxanaların informasiya fəaliyyətinin daha həlledici mərhələyə daxil ol-

ması, sosial funksiyaların artmasına səbəb oldu. Artıq XX əsrdə dünya kitabxanaşünaslığında sosial funksiyalar kitabxananın əsas funksiyaları kimi qəbul edildi. Bu da cəmiyyətdə kitabxanaların sosial institut statusuna malik bir müəssisə kimi formalaşmasını elmi cəhətdən əsaslandırdı.

Kitabxanaların sosial funksiyalarının müəyyənləşdirilməsinə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər vardır. 1994-cü ildə Rusiya Federasiyasında qəbul edilmiş kitabxana işi haqqında qanunda kitabxanaların üç sosial funksiyası - informasiya, mədəniyyət və təhsil funksiyası müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanunda nədənsə dünya ölkələrinin əksəriyyətində qəbul edilmiş kitabxananın tərbiyə funksiyası nəzərdə tutulmamışdır.

Mə'lumdur ki, bu və ya digər obyekt haqqında qanunvericilik aktı qəbul edilərkən mövcud təcrübəyə və həmçinin elmi nəticələrə əsaslanmaq zərurəti meydana çıxır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində kitabxana işinə dair ayrıca qanun qəbul edilməmişdir. Kitabxanaların sosial funksiyalarının müəyyənləşdirilməsinə gəldikdə isə Rusiya konsepsiyası əsas götürülmüşdür. Bu konsepsiya həm kitabxanaların təcrübəsində, həm də kitabxanaçılıq nəzəriyyəsində özünə geniş yer tapmışdır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra başqa sahələrdə olduğu kimi, kitabxana işi sahəsində də qanunvericilik aktları qəbul edilməyə başlandı. 1999-cu ildə Milli Məclis «Kitabxana işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etdi.

Bu qanun qəbul edilərkən respublika kitabxanalarının təcrübəsi, kitabxanaşünashğın elmi nəticələri, kitabxanaların milli xüsusiyyətləri və ənənələri nəzərə alınmışdır. Bu qanunda kitabxanaların cəmiyyətdəki rolu əsas götürülmüş, sosial institut kimi fəaliyyəti ön plana çəkilmişdir.

Qanunda yazılır: «Kitabxana elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mə'nəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutdur»².

Göründüyü kimi, qanunda kitabxananın beş sosial funksiyası: elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə funksiyaları göstərilmişdir. Kitabxanalara məxsus funksiyaların müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan konsepsiyasının daha da dolğun olması diqqəti cəlb edir.

Müasir informasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə kitabxanaların kommunikasiya sistemində rolu və əhəmiyyəti o qədər artmışdır ki, kitabxanalarsız cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəmək mümkün deyildir. Kitabxana cəmiyyətdə elmin və mədəniyyətin inkişafında, təhsil və tərbiyənin yüksəlməsində, həmçinin insanların informasiya təminatında mühüm sosial institut kimi yaxından iştirak etməklə ən çox istifadə olunan müəssisəyə çevrilmişdi.

2. 1. Kitabxanaların elmi funksiyası

Dünya kitabxanalarının tarixinə nəzər saldıqda ilk baxışdan belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, kitabxanalar həmişə elm adamları, görkəmli alimlər, filosoflar, yaradıcı ziyalılarla bağlı olmuşdur. Qədim dünya və orta əsr kitabxanalarının yaranması və formalaşması görkəmli alimlərin adı və fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Qədim dünyanın və orta əsrlərin ən böyük kitabxanalarına: saray, məscid, mədrəsə, kilsə, monastr kitabxanalarına görkəmli alimlər, din xadimləri rəhbərlik etmiş, müdir, rəis, rəhbər və direktor vəzifələrində işləmişlər. Görkəmli alimlər, filosoflar, yaradıcı ziyalılar rəhbərlik etdikləri, fəaliyyət göstərdikləri kitabxanaların işində bir elmilik, elmi idarəetmə, oxuculara elmi əsaslarla xidmət mühiti formalaşdırmışlar. Beləliklə, qədim dünyanın və orta əsrlərin böyük kitabxanaları elmi müəssisə kimi formalaşmış, onların fəaliyyətində elmi tərəqqiyə, elmi tədqiqat işlərinin aparılmasına xidmət geniş yer tutmuş, bununla da elmi funksiyaları daha qabarıq şəkildə diqqəti cəlb etmişdir.

Qədim dünya və orta əsr kitabxanalarının fəaliyyətində, elmi funksiyalarının daha əhatəli formalaşmasında imperatorların, çarların, şahların, knyazların və digər dövlət xadimlərinin mühüm rolu olmuşdur. Qədim dünyada digər elmi-tədqiqat müəssisələri, akademiyalar olmadığından hökmdarlar tərəfindən yaradılan kitabxanalar və bu kitabxanalar

² «Azərbaycan» qəz. 14 mart 1999.

da toplaşıb fəaliyyət göstərən görkəmli alimlər kitabxana işinin elmi xarakter daşmasını əsaslandırır, kitabxanalarda müxtəlif elm sahələrinə dair informasiya daşıyıcılarının toplanılmasını və qoruyub saxlanılmasını təmin etməklə yanaşı, elmlərin tədqiqində və öyrənilməsində elmi müəssisə kimi də fəaliyyət göstərməsini təşkil edirdilər. Fikirlərimizi dəqiqləşdirmək üçün dünya kitabxanaları tarixindən bəzi məlumatlara diqqət yetirək. Dünyada ilk kitabxananın nə vaxt və harada meydana gəlməsi sualı mədəniyyət tarixçilərini həmişə düşündürmüş, ciddi tədqiqatların mövzusu olmuşdur. XX əsr tədqiqatları qismən də olsa bu suala cavab vermişlər. Amerika tarixçisi S.N.Kramer «Tarix Şumerdən başlanır» adlı tədqiqatında göstərir ki, miladdan öncə ən azı min il əvvəlki qədim Şumerdə güclü mədəniyyət, elm, ədəbi ənənə olmuşdur. Şumerdə zəngin «kitabxana» və orada gil lövhələrdən ibarət «kitab»lar, yüzlərcə müxtəlif növ kitabələr, elmi əsərlər vardı. Bu kitabxanalarda görkəmli alimlər çalışırdı. Burada dünyada ilk kitabxana kataloqu yaranmışdı. Şumer kitabxanaları zəngin informasiya daşıyıcılarına malik olmaqla elmi mərkəz kimi formalaşmışdı. Beləliklə, bəşər mədəniyyətinin beşiyi, «tarixin başlanğıcı» sayılan Şumer dünyada kitabxanaların vətəni olmuş, kitabxanaçılıq işi buradan başlamışdır.³

Maraqlıdır, bəs ilk kitabxanaları yaradan Şumerlər kimdir? Bu barədə ciddi tədqiqatlar müəllifi.

görkəmli Azərbaycan alimi Elməddin Əlibəyzadə dünya Şumerşünaslığına söykənərək yazır: «Şumerlər dünyanın ilk sivilizasiyalı xalqıdır. Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadlarıdır.»⁴

Şumerlərdən sonra gil lövhələrdən ibarət kitabxanalar yaratmaq və onu gələcək nəsillərə ötürmək sahəsində Assuriya çarlığının xüsusi xidməti vardır. Miladdan əvvəl VII əsrdə Assuriya çarı Aşurbanipal qədim dünyanın ən böyük kitabxanası olan Neynəva kitabxanasını yaratmışdı. Bu kitabxanada 20.000-dən çox gil lövhə saxlanılırdı. Bəzi tarixçilər göstərir ki, kitabxanada 100.000 gil lövhə olmuşdur. Qarşısında «Nəsihət və məsləhət evi» yazılmış Neynəva kitabxanasında görkəmli Assuriya alimləri-grammatiklər, astronomlar, astroloqlar, riyaziyyatçılar işləyirdilər. Burada bir çox elmi kəşflər edilmiş, kitabxana o dövrdə elm məbədi kimi məşhurlaşmışdır.

Assuriya imperiyası dağıldıqdan sonra diqqəti Yunanıstan daha çox cəlb edir. Yunan coğrafiyaçısı Strabon yazırdı ki, mənə məlum olduğuna görə Aristotel kitab toplağa böyük diqqət yetirən və Misir fiaronlarına kitabxana təşkil etməyi öyrədən ilk adam olmuşdur. Beləliklə, Misirdə kitabxanaların inkişafına Yunanıstan böyük təsir göstərmişdi.

Dünyanın ilk ensiklopediyaçı alimi Aristotelin ilk kitabxana yaratması, kitabxanaların təşkilinə diqqət yetirməsi qədim dünya kitabxanalarının işinə

⁴ E.Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mə'nəvi mədəniyyət tarixi. - B., 1998, s.61.

³ Шира Дж.Х. Введение в библиотековедение - М., 1983, с.

elmi xarakter verməklə, kitabxana işinin elmi funksiyasını əsaslandırıb, kitabxana işini elmə xidmət edən, onu yayan və inkişaf etdirən bir müəssisə kimi formalaşması ənənəsini möhkəmləndirmişdir.

Yunanıstanda ilk ümumi kitabxana miladdan əvvəl 330-cu ildə Afinada yaradılmışdı. Bu kitabxana özündən əvvəlki kitabxanalara nisbətən daha geniş oxucu dairəsinə xidmət edən, görkəmli alimlər çalışan, elmi tədqiqatlar aparan zəngin kitabxanalardan biri idi. Kitabxananın əməkdaşları içərisində görkəmli alimlərin olması və onların apardıqları tədqiqatlar kitabxana işinin elmi xarakter almasına, elmi müəssisə kimi formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Cox vaxt Misiri bəşəriyyətin beşiyi adlandırırlar. Misir həmçinin bəşəriyyətin fikir xəzinəsi olan kitabxanaların da beşiyi olmuşdur. Buradan «fikir karvanı» (Frensis Bekon) bəşəriyyətə yeni biliklər kəşf etmək üçün ucsuz-bucaqsız səfərə çıxmışlar.⁵

Bu səfər heç də uğursuz olmamış, dünya sivilizasiyasının əsas nailiyyətlərindən biri olan kitabxanaların yaranması və inkişafı sahəsində böyük uğurlar qazanmış, qədim dünyanın elmi fikrinin böyük məbədgahı, bəşəriyyətin fəxri olan İsgəndəriyyə kitabxanası meydana gəlmişdir. Bu kitabxana miladdan əvvəl 3-cü əsrdə yaranmış, hökmdar Filadelfin dövründə böyük inkişafa nail olmuş, bəşər elminin tərəqqisində, qədim dünyanın nailiyyətlərinin gələcək nəsillərə çatdırılmasında böyük rol oynamış

dir. Hökmdar Filadelf bu kitabxanaya rəhbərlik etməyi öz müəllimi və tərbiyəçisi, görkəmli alim Zenodota tapşırırmışdı. Bu böyük alimin rəhbərliyi və köməyi ilə dünya elm və mədəniyyət tarixində ən böyük elmi nailiyyət hesab edilən Homerin «İliada» və «Odisseyə» əsərləri tam şəkildə yenidən yazıya alınmış, bəşəriyyətin istifadəsinə verilmişdir. Belə böyük elmi əhəmiyyətə malik bir işin başa çatdırılması kitabxanada aparılan elmi tədqiqatlara əsaslı sübutdur. Kitabxanada ən görkəmli alimlərin, yaradıcı ziyahların işləməsi, ölkənin bütün elmi potensialının bu kitabxana ətrafında birləşməsi əsas elm mərkəzi kimi formalaşmasını və fəaliyyət göstərməsini təmin etmişdi. İsgəndəriyyə kitabxanası həmçinin qədim dünyanın kitabxanaşünaslıq fikrinin meydana gəlib formalaşmasında, kitabxanaşünaslığın və bibliografiyanın əsasının meydana gəlməsində mühüm rol oynamış, mükəmməl kitabxana kataloqunun və bibliografik göstəricilərin yaranmasının əsasını qoymuşdur. İlk görkəmli kitabxanaçı və bibliograf da burada yetişmişdir. Bu, öz dövrünün görkəmli alimi özündən sonra 800-dən artıq əsər qoyub getmiş, 20 il İsgəndəriyyə kitabxanasına başçılıq etmiş, ilk bibliografik əsər yazmış Kallimaxdır. Kallimax bu əsərində ilk dəfə olaraq yunan ədəbiyyatına dair əsərlərin təsvirini və müəlliflər haqqında bibliografik məlumat vermişdir. Bunlar bir daha sübut edir ki, qədim dünyanın fəxri, bəşəriyyətin ümummilli sərvəti olan bu böyük kitabxana mühüm elm mərkəzi olmuş, hərtərəfli elmi funksi-

⁵ Горбачевский Б. Люди, книги, библиотеки. - М., 1963. с. 11.

yalar yerinə yetirmişdir. İsgəndəriyyə kitabxanası təxminən 10 əsr müddətində, yəni miladdan əvvəl III əsrdən bizim eranın VII əsrinə qədər bəşəriyyətə xidmət göstərmiş, dünya elminin və mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfələr bəxş etmişdir. Dünya kitabxanaçılıq təcrübəsini zənginləşdirən, gələcək kitabxanaların elmi fəaliyyətini istiqamətləndirən bu böyük elmi mərkəz kitabxanaçılıq fikrinin meydana gəlib formalaşmasına, dünyanın böyük kitabxanalarının təşkili və idarə olunmasının elmi həllinə ciddi təkan vermişdir. Qədim dünya kitabxanaları içərisində Roma kitabxanalarının da xüsusi yeri vardır. Roma kitabxanaları qədim dünyanın digər kitabxanalarından fərqli olaraq daha geniş oxucu dairəsinə xidmət etməyi, kitabxana işinə dövrün görkəmli alimlərini cəlb etməyi, elmi işə xidmət etməyi ilə fərqlənmişlər.

Roma hökmdarları kitabxanaların yaradılması, saxlanması və idarə olunması, dövlət kitabxanaları kimi tanınan hökmdarlara məxsus kitabxanalara alimləri daha geniş cəlb etməsi ilə fərqlənmişlər.

Romada kitabxanalara rəhbərlik prokuratorlara tapşırılırdı. Qaydaya görə bu vəzifəni ancaq görkəmli alimlər və yaxud şairlər tuta bilərdilər.

Beləliklə, qədim dünya kitabxanalarının tarixindən gətirdiyimiz misallar bir daha təsdiq edir ki, bəşəriyyətin yaddaşı kimi şöhrət tapan bu kitabxanalar böyük elmi mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərmiş, elmi funksiyalar yerinə yetirmişlər. Daha doğrusu,

qədim dünya kitabxanalarının funksiyaları içərisində elmi funksiya daha geniş inkişaf tapmışdı.

Azərbaycan kitabxana tarixinə nəzər saldıqda, qədim Azərbaycan kitabxanalarının fəaliyyətini təhlil etdikdə belə bir həqiqət ortaya çıxır ki, qədim dünya kitabxanalarına xas olan elmi xüsusiyyətlər və kitabxanaların geniş elmi funksiyalar yerinə yetirməsi Azərbaycan kitabxanalarının təcrübəsində də geniş tətbiq edilmişdir.

VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərəblər tərəfindən işğal edildikdən sonra ölkədə islam mədəniyyəti yayılmağa başladı. Ərəblər islam dinini yaymaq üçün məscidlər və mədrəsələr yaratmağa xüsusi diqqət yetirirdilər. Orta əsr məscid və mədrəsə kitabxanalarının tarixindən məlum olur ki, bir qayda olaraq məscid və mədrəsələrin yanında zəngin kitabxanalar təşkil edilmişdir. Məscid və mədrəsə kitabxanalarının fonunda əsasən dini kitablar toplanılmasına baxmayaraq, dünyəvi və elmi ədəbiyyata da rast gəlmək olurdu. Kitabxanalara bir qayda olaraq alim ruhanilər, yüksək təhsil görmüş din xadimləri başçılıq edirdilər. Məscid və mədrəsə kitabxanaları islamşünaslığın mərkəzi kimi çıxış edir, islam ideyalarının öyrənilməsi və yayılmasında xüsusi rol oynayırdılar. Məscid və mədrəsə kitabxanalarının fəaliyyətində islamın tədqiqi və təbliği mühüm yer tutduğundan elmi funksiya mühüm amil kimi ortaya çıxırdı. Azərbaycan kitabxanaçılıq tarixində də qədim və orta əsr kitabxanalarının elmi müəssisə kimi inkişaf və fəaliyyəti, elmi funksiyalar yerinə yetir-

məsi haqqında istənilən qədər elmi dəlillər və faktlar mövcuddur. Dərin elmi araşdırmalar əsasında meydana **çıxan**, əsaslı və elmi cəhətdən səhih faktların ümumiləşdirilməsi nəticəsində meydana çıxarılıb sistemləşdirilən elmi biliklər fikrimizi bir daha təsdiq edir.

Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabxana işi əsasən üç istiqamətdə inkişaf edirdi: hökmdarlar tərəfindən təşkil edilən saray kitabxanaları; məscid və mədrəsələrin dini kitabxanaları; böyük şairlərin, filosofların, alimlərin, feodalların və vəzirlərin şəxsi kitabxanaları.

Saray kitabxanaları dövlət kitabxanaları statusuna malik idi. Onların zəngin universal və elmi fondları vardı, hökmdarlar öz kitabxanalarını zənginləşdirmək, ən qiymətli əlyazmaları və kitabları əldə etmək üçün vəsait əsirgəmirdilər. Sarayda belə kitabxanalar üçün ən yaxşı bina ayrılırdı. Saray kitabxanalarında dövrün ən görkəmli alimləri, yazıçıları, filosofları, şairləri işə cəlb edilirdi. Belə kitabxanalara misal olaraq, XII əsrdə fəaliyyət göstərmiş, Şirvanşahlar sarayının, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu hökmdarlarının, həmçinin Səfəvi şahlarının kitabxanalarını göstərmək olar. Saray kitabxanaları kitabı toplayıb, qoruyub saxlamaqla yanaşı olaraq, əlyazma kitablarının üzünün köçürülüb çoxaldılmasında da yaxından iştirak edirdilər. Saray kitabxanalarında kitabın üzünü köçürən, onları cildləyən, miniatürlərlə bəzəyən, bir sözlə, kitab istehsalını təşkil edən qurumlar da var idi.

Şirvan hökmdarı Mənuçöhrün XII əsrdə yaradılmış kitabxanası dövrün ən böyük kitabxanası idi. Kitabxananın yanında böyük şairlər məclisi fəaliyyət göstərirdi. Bu məclisə məşhur şairlərlə yanaşı, görkəmli alimlər də gəlir və kitabxananın idarə olunmasında bilavasitə iştirak edirdilər.

Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu hökmdarlarının saraylarında da universal elmi kitabxanaların fəaliyyət göstərməsi haqqında tarixi məlumatlar vardır. Ağqoyunluların ən qüdrətli hökmdarı Uzun Həsənin (1453-1478) kitabxanasında 60-a qədər alim çalışırdı.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ilk elmi kitabxanalar da meydana gəlmişdi. Belə kitabxanalara misal olaraq böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin XIII əsrdə yaratmış olduğu Marağa rəsədxanası kitabxanasını göstərə bilərik. Bu kitabxananın fondunda 400 mindən artıq kitab saxlanılırdı. Kitabxana o dövrdə Şərq ölkələrində ən böyük kitabxanalardan biri idi. N. Tusinin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə təşkil edilən bu kitabxanada böyük elmi işlər aparılır, əlyazma kitabları hazırlanır, onların çoxaldılması və istehsalı təşkil edilirdi. Kitabxanada görkəmli alimlər işləyirdilər. Bu kitabxananın idarə edilməsi işində 20-dən artıq alimin fəaliyyət göstərməsi məlumdur.

Rəsədxanada aparılan elmi-tədqiqat işlərinin müxtəlifliyinə və əhatəliliyinə əsaslanaraq demək olar ki, kitabxana zəngin elmi fonda malik olmuş,

alimlərin sorğularını ödəmək üçün burada ciddi elmi tədqiqat əsərləri toplanmışdı.

Elmi və saray kitabxanalarının yaranmasına Azərbaycanda XIII-XVI əsrlərdə daha çox təsadüf edilir. Məlum olduğu kimi, 1256-57-ci illərdə Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal edilmişdi. Monqol hakimi Qazan xanın hakimiyyəti dövründə Təbriz şəhərindəki sarayda böyük bir kitabxana binası tikilmiş, burada zəngin kitabxana yaradılmışdı. Xan bu kitabxanada işləmək üçün dövrün ən görkəmli alimlərini cəlb etmişdi.

Orta əsr Azərbaycan kitabxanalarından danışarkən Qazan xanın vəziri, görkəmli tarixçi - alim Rəşidəddinin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Öz dövrünün məşhur tarixçisi, istədadlı dövlət xadimi kimi şöhrət tapmış Rəşidəddin həm də tanınmış kitab həvəskarı, kitabxana təşkilatçısı və kitabxanaçı idi. Rəşidəddinin o dövrdə yaratdığı kitabxana Şərqi ən böyük və ən zəngin, nadir kitablar saxlayan kitabxanalarından biri olmuşdur. 60 mindən artıq kitab fondu olan bu kitabxana görkəmli alimlər, kitabçılar, xəttatlar tərəfindən idarə olunurdu.

Orta əsr kitabxanalarının elmi funksiyalar daşımalarına təsir göstərən mühüm amil kimi XVI əsrdə Təbrizdə görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai tərəfindən yaradılmış saray kitabxanasını misal göstərmək yerinə düşər. Dünyanın ən zəngin kitabxanaları səviyyəsinə yüksəlmiş bu kitabxana Şah İsmayıl Xətəinin qayğısı sayəsində böyük elmi mərkə-

zə çevrilmişdi. Kitabxana işinə xüsusi diqqət yetirən Şah İsmayıl sarayda bu məqsədlə ən yaxşı otaqlar ayırmışdı. Kitabxananın yaradılmasına, avadanlıqla təchiz edilməsinə, tərtibatına xeyli vəsait sərf edilmişdi. Kitabxana öz dövrünün ən zəngin kitabxanalarından biri hesab edilirdi. Burada Şərqi ən nadir əsərlərinə belə rast gəlmək olardı. Şah İsmayılın şəxsi təşəbbüsü sayəsində dövlət kitabxanası səviyyəsinə yüksəlmiş bu kitabxana haqqında ilk dövlət fərmanı imzalanmışdır. Bu fərmanla o dövrün görkəmli rəssamı Kəmaləddin Behzad kitabxananın rəisi vəzifəsinə təyin edilmiş, kitabxana dövlət kitabxanası elan edilmiş, onun quruluşu, kitabxana işçilərinin tərkibi, həmçinin kitabxananın vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Kitabxananın fəaliyyətinin təhlili nəticəsində belə bir fikir ortaya çıxır ki, o, dövlət kitabxanası, universal elmi kitabxana funksiyasını yerinə yetirən, elmi tədqiqat işinə xidmət edən bir kitabxana olmaqla yanaşı, həm də böyük alimlər ordusunun fəaliyyət göstərdiyi elmi müəssisə olmuşdur.

Yekun olaraq göstərmək olar ki, qədim və orta əsr kitabxanaları cəmiyyətin tərəqqi və inkişafında elmi müəssisə kimi mühüm rol oynamış, böyük elmi funksiya həyata keçirmişdir.

İndi də müasir kitabxanaların elmi funksiyasını nəzərdən keçirək. Hazırda respublikamızda 800-dən artıq elmi və elmi-texniki kitabxana fəaliyyət göstərir. Bu kitabxanalar içərisində Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin, Təhsil Nazirliyinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin kitabxanaları xüsusi yer

tuturlar. Bu kitabxanalar respublikamızda bilavasitə elmi - tədqiqat işinin inkişafına xidmət edirlər. Zəngin və nadir kitab fonduna, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrlara, elmi statusa malik olan bu kitabxanalar respublikamızda geniş elmi funksiyalar yerinə yetirirlər.

Kitabxanalar elmi tədqiqat işinə xidmət etməyi, respublikamızın elmi potensialını möhkəmləndirməyi qarşılarına mühüm vəzifə kimi qoyduqlarından onlarda oxucuya xidmət işinin təşkili bilavasitə elmi müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir, elmi kitabxanalarda müəssisənin apardığı elmi tədqiqatlara müvafiq kitab fondlarının yaradılmasına, məlumat-bibliografiya və informasiya işinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir. Elmi kitabxanalarda aparılan işi bilavasitə diqqət mərkəzində saxlayan sahə elmi müəssisələri kitabxanalarda aparılan informasiya işi ilə muntəzəm olaraq maraqlanmaqla onun istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə, müasir elmi məlumatlarla təchiz edilməsinə bilavasitə nəzarət edirlər. Müasir elmi kitabxanalarda aparılan informasiya işinin keyfiyyətli təşkilində informasiya daşıyıcılarının müasir formalarından, audiovizual materiallardan, disklərdən, kinolentlərindən və s. istifadə, onların işinə çeviklik, dinamiklik gətirmiş, elmiliyini və səmərəsini daha da artırmışdır. Doğrudur, respublikamızın ağır iqtisadi böhran keçirdiyi indiki şəraitdə bu vəzifələri yerinə yetirmək o qədər də asan deyil, bununla belə kitabxanalarımız bu vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilər.

Kitabxanaların elmi funksiyalarından danışarkən kütləvi kitabxanaların fəaliyyətinə diqqət yetirmək, onu araşdırmaq yerinə düşər. Ölkəmizdə kitabxanaların mövcud tipologiyasına görə kitabxanalar iki tipə: universal və xüsusi kitabxana tipinə bölünürlər. Universal kitabxanalar da öz növbəsində universal elmi və universal kütləvi kitabxana tipinə ayrılırlar. Elmi kitabxanaların elmi funksiyası haqqında tam olmasa da öz fikirlərimizi şərh etdik. İndi də universal kütləvi kitabxanaların elmi funksiyası haqqında, onların işinin məzmununda baş verən elmi işin xüsusiyyətləri haqqında məlumat verək. İlk növbədə kitabxananın adına diqqət yetirək.

Universal kütləvi.

«Universal» sözündə bir elmilik özünü aşkarlayır. Məlumdur ki, kütləvi kitabxanaların fondunda demək olar ki, bütün elm sahələrinə dair az da olsa ədəbiyyat toplanır. Hər bir kitabxananın elmi simasını təşkil edən fondun universal xarakteri oxuculara xidmət sahəsində onların potensial imkanlarını artırır. Deməli, kütləvi kitabxanalar elmə xidmət etmək imkanı əldə edirlər. Respublikamızda kütləvi kitabxanaların ərazi prinsipi üzrə yerləşdirilməsi, həmin ərazidə kütləvi kitabxanaları aparıcı mövqeyə çıxarır.

Kütləvi kitabxanaların ilk nümunəsi müstəqil kənd kitabxanası və yaxud mərkəzləşmiş kitabxana sistemi şəraitində mərkəzi kitabxanın kənd filialıdır. Kənd kitabxanalarının funksiyalarını müəyyənləşdirmək üçün müasir kəndin sosial strukturunu nə-

zərdən keçirək. Müasir kəndlərimizdə elm, təhsil, mədəniyyət və səhiyyə müəssisələrindən məktəb, klub, kitabxana və səhiyyə məntəqələri mövcuddur. Bəzi kəndlərimizdə isə klub və səhiyyə məntəqələrinin olmamasını və yaxud az olmasını nəzərə alsaq, onda kənddə elm, mədəniyyət və təhsil müəssisəsi kimi iki müəssisə - məktəb və kitabxana qalır. Məlumdur ki, müasir kəndlərimizdə yüksək səviyyəli ziyalı ordumuz - müəllimlər, həkimlər, kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, ümumiyyətlə, müxtəlif elm və sənaye sahəsinin mütəxəssisləri, mədəniyyət işçiləri yaşayıb yaradır. Bu ziyalılara kitabxana xidmətinin təşkili kənd kitabxanalarının öhdəsinə düşür və onların qarşısında böyük vəzifələr qoyur. Kənd kitabxanaları ziyalılarıımıza və ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı sinif şagirdlərinə informasiya xidmətini təşkil edən, onların tələbatını ödəyən yeganə informasiya, elmi, mədəni müəssisə kimi fəaliyyət göstərir. Kənd kitabxanaları fondlarının universallığı onlara elmilik və bütövlük xarakteri verir. Az da olsa onların fondunda bütün elm sahələrinə aid ədəbiyyat toplanır. Kənd kitabxanaları fondunun universallığı qismən də olsa onlara öz oxucularının tələbatını ödəmək imkanı verir. Mərkəzləşmiş kitabxana sistemi şəraitində isə oxucuların tələbatını ödəmək üçün potensial imkanlar xeyli çoxalır. Mərkəzləşmə şəraitində müstəqil kənd kitabxanaları rayon mərkəzi kitabxanasının filialı kimi fəaliyyət göstərdiklərindən kənd kitabxanaları öz oxucularının sorğusunu ödəmək üçün mərkəzi kitabxananın fondundan

istifadə etmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə, kənd ziyalılarının kitaba və digər informasiya daşıyıcılarına tələbatının ödənilməsində təkcə bir kənd kitabxanası deyil, mərkəzləşmiş kitabxana sistemi iştirak edir ki, bu da oxucuların tələbatının ödənilməsi işini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Əgər kənd ziyalılarının mütləq tələbatında elmi ədəbiyyat əhəmiyyətli yer tutursa, deməli, kənd kitabxanaları bilavasitə elmə xidmət edir, oxucuların elmi sorğusunu ödəyir. Buradan da kənd kitabxanalarının regional miqyasda elmə xidmət etməsi funksiyası meydana çıxır. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, bütün tipdən və növdən olan kitabxanalar elmi ədəbiyyatı təbliğ etdiklərinə, bütün informasiya daşıyıcıları vasitəsi ilə elmə xidmət etdiklərinə görə elmi funksiya daşıyırlar. Beləliklə, kitabxanaların sosial funksiyaları içərisində informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə funksiyası kimi elmi funksiya da mühüm yer tutur.

Doğrudur, kitabxanaşünaslar kitabxanaların elmi funksiya daşdığını elmi cəhətdən əsaslandırmamışlar. Ancaq müasir tarixi şərait, kitabxanaların təcrübəsinə əsasən formalaşan elmi fikirlər onların digər funksiyalarla yanaşı, elmi funksiya daşdığını da irəli sürmək imkanı verir. Bu mühüm elmi fikri kitabxanaların çoxəsrlik təcrübəsi də təsdiqləyir.

2. 2. Kitabxanaların informasiya funksiyası

Müasir dövrdə kitabxanaların informasiya funksiyası daha böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bunun əsas səbəbi XX əsrin axırlarından başlayaraq XXI əsrin informasiya əsri kimi formalaşmasıdır. Belə ki, son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda informasiyalaşdırılmış cəmiyyət anlayışı daha geniş işıqlandırılmaqdadır. Əgər dünya alimləri XXI əsri informasiya əsri adlandırırlarsa, heç şübhəsiz, onda müasir cəmiyyətimiz də informasiyalaşdırılmış cəmiyyət kimi fəaliyyət göstərməlidir.

Bu baxımdan müasir dövrdə informasiya sistemlərinin, o cümlədən informasiya daşıyıcısı, cəmiyyətdə kommunikasiya vasitəsi kimi şöhrət tapmış kitabxanaların qarşısında daha mühüm, kitabxana işinin informasiyanın avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi, informasiya xidmətinin elmi əsaslarla daha da təkmilləşdirilməsi kimi çox mühüm vəzifələr durur. Cəmiyyətdə böyük elmi-texniki tərəqqi baş verdikcə, sivilizasiya mürəkkəbləşdikcə sənəd informasiyasına olan tələbat daha da çoxalmış, müxtəlif formalar kəsb etmiş, daha geniş istifadəçi dairəsinə xidmət etməyə başlamışdır.

Uzun əsrlər boyu informasiyanın, kitabın böyük daşıyıcısı kimi tanınan kitabxanalar bir ənənə olaraq sənəd informasiyasını, kitabı toplayıb saxlayan, onu oxucuların istifadəsinə verən bir

müəssisə kimi formalaşmışdır. Ancaq bizim əsrimizdə xeyli sosial dəyişikliklər olmuş, təhsildə, elmi-tədqiqat işində, texniki tərəqqidə, mədəni inkişafda böyük irəliləyişlər baş vermiş, insanlara informasiya xidməti ciddi surətdə mürəkkəbləşmiş və yeniləşmişdir. Məlumdur ki, kitabxanaların ənənəvi işi ilə bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Ona görə ki, əsrimizin ikinci yarısından başlayaraq sənəd informasiyasına olan tələbat elə yüksək səviyyəyə çatmışdı ki, bu tələbatı ödəmək üçün cəmiyyətdə yeni yollar, üsullar, orqanlar axtarmağa başlamışdılar. Belə orqanlar 50-ci illərdən meydana gəlməyə başlayan və cəmiyyətin informasiya təminatında mühüm yer tutan informasiya orqanları oldu. İlk illərdə bu orqanların kitabxanaları əvəz etməsi, yaxud kitabxanaların onların tərkibinə daxil olması haqqında fikirlər meydana çıxmışdı. Ancaq zaman hər şeyi öz yerinə qoydu. Zaman keçdikcə informasiya orqanlarının fəaliyyət dairəsi ilə kitabxanaların fəaliyyət dairəsi müəyyənləşdi. Problemin həllinə böyük aydınlıq gətirildi. Məlum oldu ki, kitabxana kimi fəaliyyət göstərməyən informasiya orqanları sənədlərin özünü yaymaqla yox, onun məzmununu dərinədən açmaqla, yaymaqla məşğul olur. Daha doğrusu, jurnalların tam nömrəsinin yox, onun ayrı-ayrı məqalələrinin, kitabların tam halda deyil, onun ayrı-ayrı fəsilələrinin açılmasına daha çox diqqət yetirirlər. Belə ki, kitabxanalar sənəd informasiyasını öyrənib yaydığı halda, informasiya orqanları daha çox jurnal və kitablarda öz əksini tapmış

rı daha çox jurnal və kitablarda öz əksini tapmış predmetlərin yayılmasına diqqət yetirirlər. Həmçinin ilk növbədə informasiya orqanları daha çox təbiət və texniki elmlərin öyrənilib yayılmasına geniş yer verdiklərindən humanitar və sosial elmlər onların təsir dairəsindən kənarda qalmışdı. Doğrudur, informasiya orqanları son dövrlərdə bu boşluğu doldurmağa çalışsalar da istənilən nəticəni əldə edə bilmədilər.

Informasiya orqanları ilə kitabxanaların qarşılıqlı əlaqəsi illərində və sonralar onların arasında ümumi qarşılıqlı anlaşma əldə edildiyi dövrdə kitabxanaların iş üsulunda, kitabxana işinin məzmununda, oxucuya xidmət prosesində sözün əsl mənasında böyük yeniləşmə baş verdi. Bu yeniləşmə əsasən, kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması, kitabxana işinə hesablayıcı texnikanın, kompüterlərin daha sürətlə daxil olması ilə nəticələndi.

Həmçinin müasir kitabxanalarda texnikanın geniş surətdə tətbiqi ilə əlaqədar onların fondunda çap materialları ilə yanaşı, çap edilməmiş audiovizual materiallar, filmlər, slaydlar, səsyazmaları, maşınla oxunan fakslar, maqnit lentlərinə köçürülmüş digər materiallar daxil olmağa başladı ki, bunları da hesablayıcı texnika olmadan e'mal etmək mümkün deyildir.

Doğrudur, ikinci qrup materiallarla: yəni çap edilməyən materiallarla iş heç də bütün kitabxanaların fəaliyyətində geniş tətbiq edilməsə də, deməkdir ki, tədricən bu proses bütün kitabxanaları əhatə etməkdədir. Bütün bunlar isə müasir zamanda ki-

tabxanaların informasiya funksiyasını ön plana çəkir, onun sosial funksiya kimi daha da təkmilləşməsinə tələb edir.

Beləliklə, getdikcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən informasiya funksiyası kitabxanaçıların qarşısında daha mühüm vəzifələr qoyur. Bu vəzifələr, hər şeydən əvvəl, kitabxanaçılıq peşəsinin məzmununda dəyişiklik edilməsini, daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Kitabxana işinə və informasiya - axtarış sistemlərinə texniki vasitələr geniş şəkildə daxil olduqca, kitabxana işinin kompüterləşdirilməsi zəruri tələbata çevrildikcə kitabxanaçılıq sənətinin formalaşdırılmasında humanitar biliklərlə yanaşı, texniki biliklərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Məhz buna görədir ki, 70-ci illərdən başlayaraq respublikamızda ali kitabxanaçılıq tədris planlarına humanitar, sosial, ictimai fənlərlə yanaşı, ali riyaziyyat, informatika, elektron - hesablama maşınları, proqramlaşdırma, kompüterləşdirmə və s. texniki fənlər daxil edilmişdir. Elm və texnikanın sürətli inkişafı, cəmiyyətin idarə edilməsində informasiyanın geniş vüsət alması, informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin formalaşması prosesi məhz belə fənlərin tədrisini ön plana çəkir. Müasir kitabxanaçı klassik kitabxanaçılıqda olan bütün qabaqcıl ənənələri mənimsəməklə, kitabxana işinin və informasiyanın texniki vasitələrinə dərinlən yiyələnməli, hesablama texnikası və kompüterlə işləməyi bacarmalıdır. Bununla kitabxananın informasiya fəaliyyətini təşkil etmək mümkün olmaz. Qabaqcıl hesablama texnikası

nın, telekommunikasiya vasitələrinin və mikroyazıların, həmçinin çap edilməyən audiovizual materialların kitabxanalarda toplanması kitabxanaçıya öz xidmət vəzifəsini həyata keçirtmək üçün böyük meydan açır. Texniki vasitələrə yiyələnmək, onlardan səmərəli istifadə etməyi bacarmaq müasir və gələcək kitabxanaçıların qarşısında böyük vəzifələr qoyur. Demək olar ki, kitabxanaçılığın gələcəyi bundan xeyli asılıdır. Məhz buna görədir ki, kitabxanaçılar bu problemin həllini ön plana çəkməli, kitabxana və informasiya işinin müasir texniki vasitələrinə dərinlən yiyələnməli onlarla işləməyi bacarmalıdırlar. Bu heç də o demək deyil ki, kitabxanaçı texnoloq, mühəndis və ya proqramçı olmalıdır. Kitabxanaçı texniki vasitələri bilən, ondan baş çıxaran, kitabxana işində onları tətbiq etməyi istiqamətləndirən bir şəxsiyyət olmalıdır.

Müasir dövrdə respublikamızda elm, mədəni quruculuq, elmi-texniki tərəqqi, təhsil və tərbiyə sahəsində qazanılan nailiyyətlər, cəmiyyət üzvlərinin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi, ziyalı ordusunun sür'ətlə artımı, oxucu kontingentinin keyfiyyətə yüksəlməsi kitabxana xidməti qarşısında professionallığın artırılmasını, xidmət prosesinin daha da optimallaşdırılması və çevikləşməsi vəzifələrini qoymuşdur. Bu vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlməyin yeganə yolu müasir informasiya texnikasından uğurla istifadə etmək, bütün kitabxanaların fəaliyyətini bu istiqamətə yönəltməkdir.

Doğrudur, hələ respublikamızda kitabxanaçıların informasiya funksiyalarını lazımi səviyyədə qiymətləndirə bilməyən və bu prosesin ancaq elmi-texniki kitabxanalara aid olunmasını başa düşən kitabxanaçılara az da olsa rast gəlmək olur. Ancaq zaman keçdikcə respublikamızda kitabxanaların informasiya funksiyası daha möhkəm özül üzərində inkişaf edir və vətəndaşlıq hüququ qazanır.

Bunu da göstərmək yerinə düşər ki, kitabxanaların informasiya funksiyası mədəniyyət, təhsil və tərbiyə funksiyalarının daha yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə xidmət edir, onlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bəzi hallarda informasiya funksiyasının mədəniyyət, təhsil və tərbiyə funksiyasına nisbətən məhdud xarakterdə olmasını söyləyənlər də var. Bəzən dəlil gətirirlər ki, informasiyalı olmaq heç də şəxsiyyətin inkişafına mədəniyyət, təhsil və tərbiyə funksiyası kimi təsir göstərə bilmir. Ancaq problemin mahiyyətinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, informasiya olmadan, informasiyadan istifadə etmədən yüksək mədəniyyətli, təhsilli və tərbiyəli şəxsiyyət yetirmək qeyri - mümkündür. Müasir dünya sivilizasiyasında informasiya vermək, cəmiyyət üzvlərinin informasiyadan istifadəsini təmin etmək insan hüquqlarının əsas göstəricilərindən biri kimi yüksək qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının «Kitabxana işi haqqında» qanununda göstərilir: «Kitabxanalar oxucuların mədəniyyət təsisatları və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüquqlarını, habelə məlumat

əldə etmək azadlığını təmin etməli, onların kitabxana fondlarından tam istifadə etməsi üçün hər cür şərait yaratmalıdır».⁶

Tipindən, növündən və təbəçiliyindən asılı olmayaraq universal və xüsusi kitabxanalar informasiya funksiyasını yerinə yetirmək üçün kitabxana işinin bütün forma və üsullarından istifadə etməli, oxucularla aparılan informasiya işini cəmiyyətin qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, milli ideologiyamızın təbliğinə, dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə yönəltməlidir. Kitabxanalar informasiya xidmətini müvəffəqiyyətlə təşkil etmək üçün digər informasiya orqanları ilə əməkdaşlığa, kitabxana işinin əlaqələndirilməsinə, informasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə işinə də diqqət yetirməlidirlər.

Beləliklə, müasir şəraitdə kitabxanaların sosial funksiyaları içərisində onların informasiya funksiyaları mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, müasir kitabxananın statusunun müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2. 3. Kitabxanaların mədəniyyət funksiyası

Mədəniyyət funksiyası kitabxananın sosial funksiyaları içərisində ən önəmli yer tutur. Bunun başlıca səbəbi mədəniyyət funksiyasının kitabxananın digər funksiyalarının formalaşmasına yaxından kömək etməsi və onlarla çox dərin qarşılıqlı əlaqələrinin olmasıdır.

Mə'lumdur ki, kitabxanalar mədəniyyətin mühüm və ayrılmaz sahəsi, mədəni inkişafın əsas göstəricilərindən biridir. Həmçinin kitabxana öz növbəsində bəşəriyyətin yaratmış olduğu mədəni sərvətlərin qoruyucusu və yayıcısıdır. Deməli, kitabxanalar mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətin yayılmasının əsas vasitəsidir, bazasıdır. Məhz buna görədir ki, kitabxananın mədəniyyət funksiyası lap qədim dövrlərdən başlamış zamanəmizə qədər cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuş, kitabxanaşünaslıqla yanaşı, bir çox başqa sosial, humanitar və ictimai elmlərin tədqiqat obyektı olmuşdur. Görkəmli filosoflar, pedaqoqlar, sosioloqlar humanitar elm sahəsinin böyük xadimləri kitabxanalara ideal, universal şəxsiyyətin formalaşması vasitəsi, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi baxmışlar. Dünya mədəniyyətini misilsiz incilərlə zənginləşdirmiş Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı qədim və bənzərsiz mədəniyyəti var-

⁶ «Azərbaycan» qəzeti, 1999, 14 mart.

dır. Kitabxanalar da xalqımızın böyük mədəniyyəti-
nin tərkib hissəsi kimi daim mə'nəvi sərvətlərin to-
planıb saxlanılmasında və yayılmasında iştirak etmiş,
öz fəaliyyəti ilə mədəniyyətin daha da zənginləşmə-
sinə xidmət göstərmişdir. Mədəniyyət cəmiyyətin
bütün tarixi boyu əldə etdiyi maddi və mə'nəvi sə-
rvətlərin toplusudur.

Maddi mədəniyyət insan əməyi və zəkası ilə ya-
radılmış maddi sərvətlərin məcmusudur, istehsal va-
sitələri, əmək alətləri, ictimai varlığın maddi əsasla-
rıdır. Mə'nəvi mədəniyyət isə cəmiyyətin müəyyən
inkişaf pilləsində, müəyyən tarixi şəraitdə meydana
gəlib inkişaf edən təhsil sistemindən, elmi işlərdən,
fəlsəfədən, əxlaqdan, ədəbiyyat və incəsənətdən iba-
rətdir. Cəmiyyət üzvlərinin mə'nəviyyəti və davranış
normaları, adətlər, ən'ənələr, insanların tələbat və
mənafeələrinin inkişaf səviyyəsi və s. mə'nəvi mədə-
niyyətə daxildir.

Mədəniyyət sırf sosial hadisə olub, insanların
həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Mədəniyyət özün-
də ümumbəşəri dəyərləri cəmləşdirdiyindən xalqla-
rın intellektual inkişafına böyük tə'siri vardır. Cə-
miyyət mədəniyyəti istiqamətləndirir, onun konkret
məzmunu isə xalqın ruhu ilə müəyyən olunur. XX
əsr mədəniyyəti olduqca rəngarəngdir. XX əsr elm,
texnika, yüksək texnologiya, kompüter əsridir. Kom-
püter cəmiyyətin qarşısında böyük vəzifələr qoyur ki,
bu da mədəniyyətin səviyyəsini yüksəltmək zərurə-
tini doğurur. Müasir şəraitdə mədəniyyətin inkişafı-
na ən böyük tə'sir göstərən kommunikasiya sistem-

ləri və informasiya vasitələridir. Mədəniyyətsiz cə-
miyyət olmadığı kimi kommunikasiyasız və informa-
siyasız mədəniyyət də yoxdur. Heç təsadüfi deyil ki,
üzümüzə gələn XXI əsri dünyanın görkəmli alimləri
informasiya əsri, XXI əsr cəmiyyətini isə informasiy-
alaşdırılmış cəmiyyət adlandırırlar. Buradan da mə-
dəniyyətin inkişafında və yayılmasında informasiya
və kommunikasiya müəssisəsi olan kitabxanaların
böyük rolu və əhəmiyyəti meydana çıxır. Deməli,
mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi formalaşan kitab-
xanalar onun bütöv, tam şəkildə inkişafını tə'min
edən vasitə kimi çıxış edir.

Bir bioloji varlıq kimi insanın keçdiyi tarixi
yolu təhlil etdikdə aydın olur ki, bütün mədəniyyət
ayrıca götürülmüş insanın yaş dövrlərinə uyğun:
uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, kamillik və qocalıq
dövrlərini keçirir. Belə ki, tale mədəniyyəti insanın
doğulduğu gündən ölümünə qədər olan yolu keçməyə
məcbur edir. Deməli, mədəniyyət yetkin, kamil insan
tərbiyə etməyin əsas amili kimi çıxış edir, tərbiyə
prosesinə tə'sir göstərən, insanı formalaşdıran, bilik,
peşə, intellektual səviyyəsini yüksəldən bir vasitə
rolunu oynayır. Göründüyü kimi, mədəniyyətin cə-
miyyətin inkişafında rolu böyükdür, o, kitabxana-
larla olduqca çox bağlıdır və biri digərinin fəaliyyəti-
nin təşkilində və formalaşmasında iştirak edir. Ki-
tabxana mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi cəmiyyətin
həyatında baş verən global mədəni proseslərdə iştir-
ak etdiyi kimi, mədəniyyət də öz növbəsində kitab-
xanaların mədəni, elmi, informasiya, təhsil və tər-

biyə müəssisəsi kimi formalaşmasına kömək edir.

Beləliklə, mədəniyyətlə kitabxana arasındakı qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq kitabxanaların mədəni funksiyasının böyük sosial əhəmiyyətini aşkara çıxarır.

Kitabxanalar da mədəniyyətə xas olan xüsusiyyətlərə əsaslanaraq insanlara yaş dövrlərinə görə xidmət etməyə üstünlük verir, cəmiyyətdə uşaqlara xidmət etmək üçün uşaq kitabxanaları, gənclərə xidmət etmək üçün gənclər kitabxanaları, əhaliyə bütövlükdə xidmət etmək üçün isə kütləvi kitabxanalar fəaliyyət göstərir. Deməli, kitab və kitabxana hər bir insanın anadan olduğu gündən ömrünün axırına qədər onun yol yolçusu, yaxın dostu, köməkçisi, məsləhətçisidir.

Məlumdur ki, hərtərəfli inkişaf etmiş, intellektual səviyyəli, yetkin insanın həyatında mütləq ən böyük rol oynayır. Geniş mütləqəsi olmayan insan yetkin ola bilməz. Yetkinlik ardıcıl və sistemli mütləqənin məhsuludur. İnkişaf etmiş, informasiyalaşdırılmış müasir cəmiyyətdə kitabxanasız mütləqə prosesinin təşkilindən danışmaq mümkün deyildir. Deməli, zəngin və nadir kitab fondlarına malik olan kitabxanalar olmadan ardıcıl, sistemli, məqsədyönlü mütləqədən danışmaq çətindir. Mütləqə insanın idrak fəaliyyətinin növü kimi digər informasiya vasitələri ilə müqayisədə əvəzəlməz üstünlüklərə malikdir. Son zamanlar aparılan sosioloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olmuşdur ki, soruşulanların 75 faizindən çoxu mütləqəni ən dolğun və əhəmiyyətli informasiya

vasitəsi hesab etmişdir. Məhz buna görə mütləqə insanların həyatına elə daxil olmuşdur ki, onun heç zaman sıxışdırılıb aradan çıxarılması mümkün deyildir. İnsanın idraki tələbatının mütləqə prosesində daha dolğun ödənilməsi onları ardıcıl sistemli mütləqəyə cəlb edir. İnsanların mütləqə marağının ödənilməsində kitabxanaların böyük təşkilatçılıq rolu müasir zamanda daha təsirli vasitəyə çevrilmişdir.

Son zamanlar radio və televiziyanın geniş sürətdə inkişafı, yeni-yeni radio verilişlərinin və televiziya kanallarının meydana gəlməsi bəzi tədqiqatçıları belə qənaətə gətirmişdi ki, bu proses kitaba, mütləqəyə olan tələbatı xeyli azaldacaq. Ancaq zaman keçdikcə bu fikrin səhv olduğu, cəmiyyətdə kitaba və mütləqəyə marağın nəinki azaldığı, hətta artdığı təsdiqləndi.

Cəmiyyət bilikləri və informasiyanı yaymaq üçün radio və televiziya kimi olduqca geniş auditoriya əldə etdi. Radio və televiziya nəinki mütləqənin azalmasına, əksinə daha da genişlənməsinə səbəb oldu.

Həmçinin digər mühüm amillər: mütləqə vaxtının oxucu tərəfindən müstəqil seçilmək imkanı, mütləqə üçün kitabların seçilməsinin fərdi marağa uyğun gəlməsi, mütləqə vaxtında düşüncə, fikir prosesinin tam azad olması, oxucunun mütləqə etdiyi ədəbiyyata təkrar-təkrar qayıtmaq, oxuduqlarını müqayisə etmək imkanına malik olması mütləqə prosesinə həlledici təsir göstərir. Buradan da mütləqənin əsas təşkilatçısı olan kitabxanaların cəmiyyətin

mədəni inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik bir müəssisə kimi əhəmiyyəti artır.

Məhz buna görədir ki, zəmanəmizin görkəmli alimləri və ziyalıları yaradıcılıq prosesində kitabxanalardan istifadəyə böyük ehtiyac hiss etdiklərini e'tiraf edirlər. Xüsusilə, insanların mədəni inkişafına böyük təsir göstərən bədii ədəbiyyatın və incəsənətə dair ədəbiyyatın kitabxanaların fondunda geniş yer tutması və kitabxanalar tərəfindən ardıcıl olaraq təbliğ edilməsi onların mədəni funksiyalarına daha geniş meydan verir. Kitabxanalarda bədii və incəsənət əsərlərinin təbliği məqsədi ilə həyata keçirilən kütləvi tədbirlər: ədəbi-bədii gecələr, kitab müzakirələri, oxucu konfransları, yeni kitabların prezantasiyası və s. mədəniyyətin təbliğində mühüm rola malikdir.

Kitabxanalar həmçinin mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrini təbliğ etmək sahəsində böyük rol oynayırlar. Kitabxanalar bütün dünyada ümumbəşəri sərvətləri toplayıb, qoruyub saxlayan və ondan istifadəni təşkil edən bir müəssisə kimi milli və ümumbəşəri mədəniyyətin inkişafına və yayılmasına böyük köməklik göstərir.

Dünyada 6 milyard kitab fonduna malik 1 milyondan artıq kitabxana vardır. Heç bir mədəniyyət sahəsi belə böyük şəbəkəyə malik deyildir. Kitabxanalar həmçinin ən böyük oxucu auditoriyasına malikdir. Bütün bunlara görədir ki, kitabxana quruculuğunu inkişaf etmiş ölkənin mədəni inkişafının əsas göstəricisi kimi xarakterizə edirlər.

Kitabxana başqa mədəniyyət ocaqları ilə müqayisədə mədəni sərvətləri toplayıb saxlayan, onu bütün insanların istifadəsinə verən, geniş əhaliyə xidmət edən, kitabı hər bir ailəyə, hər bir oxucuya çatdıran mədəniyyət müəssisəsidir.

Kitabxanalar bəşəriyyətin mədəni sərvətlərinin, xalqların mədəni irsinin saxlayıcısıdır. Xüsusilə, milli kitabxanaların fondunda müasirliklə yanaşı, keçmiş də qorunub saxlanılır. Onlar müasir dünyada elm, ədəbiyyat və mədəniyyətin təbliğatçısı, yayıcısı olmaqla, keçmişin də təbliğatçısı kimi çıxış edir, informasiya yayırlar. Kitabxanalar mədəniyyətin mühüm sahəsi kimi öz mədəni funksiyasını başqa mədəniyyət müəssisələri: klublar, mədəniyyət sarayları, teatrlar, muzeylər və s. ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirirlər. Kitabxanalar öz mədəniyyət funksiyalarını həyata keçirərkən informasiyanın müxtəlif forma və üsullarından istifadə edərək mədəni sərvətlərin xalq arasında yayılmasına, geniş xalq kütlələrinin informasiya tələbatının ödənilməsinə, mədəni sərvətlərin xalqın malına çevrilməsinə, ümumbəşəri sərvətlərin insanların istifadəsinə verilməsinə yaxından kömək edir. Öz fəaliyyəti ilə ideal, inkişaf etmiş, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, təhsilə, intellektual səviyyəyə malik insan yetişdirilməsində fəal iştirak edir.

2. 4. Kitabxanaların təhsil funksiyası

Təhsil insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişafına, maraq və mənafeyinə xidmət edən strateji əhəmiyyətə malik olan fəaliyyət sahəsidir. Respublikamızda təhsil milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır, demokratik xarakter daşıyır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bütün insanların təhsil almaq hüququ təsbit edilmişdir. Təhsil sistemi geniş, əhatəli, demək olar ki, cəmiyyətin bütün üzvlərinin iştirak etdiyi bir sistem olduğundan mədəni quruculuğun bütün sahələri bu sistemdə iştirak edir, öz fəaliyyəti ilə təhsil prosesinin müvəffəqiyyətli təşkilinə öz töhfəsini verir.

Təhsil sistemində ardıcıl olaraq iştirak edən, onun təşkilinə kömək göstərən, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təhlil prosesinin bütün iştirakçılarna, şagirdlərdən başlamış ali məktəb tələbələrinə, gənclərdən başlamış fasiləsiz təhsillə məşğul olan yaşlı nəslə aşılaman müəssisələrindən biri də kitabxanalar-
dır. Kitabxanalar qədim dövrlərdən başlayaraq zamanımıza qədər həmişə təhsillə bağlı olmuş, təhsil prosesinə xidmət etmiş, onun köməkçilərindən birinə çevrilmişdir. Məhz buna görə ki, kitabxanalar bütün təhsil müəssisələrinin bir sayılı laboratoriyası hesab edilir. Xalqımızın məktəb tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bütün məktəblərin yanında bir qayda olaraq təhsil prosesinin müvəffəqiyyətli təşkilini təmin etmək, məktəbdə verilən bilikləri daha

da dərinləşdirmək, onu möhkəmlətmək, təhsil sistemi işçilərini elmi informasiya ilə təmin etmək məqsədilə kitabxanalar yaradılmışdır. Belə kitabxanalara həmişə təcrübəli pedaqoqlar rəhbərlik etmiş, onlar sinifdənə oxunun məzmununu müəyyənləşdirmiş, onu istiqamətləndirmiş, beləliklə də dərslərin mənimlənməsində mühüm rol olan sinifdənə mütaliənin təşkilinə kömək etmişlər.

Təhsil sisteminin çoxillik təcrübəsindən məlumdur ki, sinifdənə mütaliə şagirdlərin əqli inkişafında, tədris olunan fənnin daha dərinlənməsinə, ümumiyyətlə, şagirdin ümumi mədəni inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsində, hərtərəfli, əhəngdar inkişafında və tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayır.

«Mütaliə ən yaxşı təlimdir» (*A.S. Puşkin*).

Bu baxımdan kitabxanaların təhsil funksiyası mühüm elmi, pedaqoji əhəmiyyət kəsb etməklə təhsil sisteminin ən mühüm komponentlərindən birinə çevrilir.

Kitabxanalar insanlara uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, kamillik və ağıllıq dövründə xidmət edir, insanın bütün ömrü boyu yol yoldaşı kimi, mə'nəvi tərbiyəsinin əsas bazası kimi çıxış edir. Təhsil prosesində kitabxanaçının fəaliyyəti heç də müəllimin fəaliyyətindən az əhəmiyyətli deyildir. Uşaq və məktəb kitabxanalarının çoxillik fəaliyyətindən məlumdur ki, məktəblilərin kitabla dostluq etməsində, ardıcıl mütaliəyə cəlb edilməsində, kitab təbliğində kitabxanaçıların rolu misilsizdir. Kitabxanaçı sinifdənə

nar müəlihinin təşkilatçısı kimi çıxış edir. Onun həyata keçirdiyi işin məzmunu sırf pedaqoji xarakter daşıyır. Kitabxanaçı məktəbdə pedaqoji kollektivin üzvü və müəllim kimi fəaliyyət göstərir. Təkcə uşaq və məktəb kitabxanaları deyil, həmçinin bütün kütləvi kitabxanalar təhsil prosesində iştirak edirlər. Şəhər, rayon və kənd kütləvi kitabxanaları yuxarı sinif şagirdlərinin ən çox müraciət etdiyi müəssisələrdir. Xüsusilə, müstəqil uşaq kitabxanaları olmayan yaşayış məntəqələrində kütləvi kitabxanalar, yuxarı sinif şagirdlərinin kitaba olan tələbatını ödəyən, uşaq müəlihinə rəhbərlik edən, onların müəlihinə istiqamətləndirən, məktəblə birlikdə təhsil prosesinin keyfiyyətini yüksəltməyə yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirən ən əhəmiyyətli müəssisədir. Kitabxanaların təhsil funksiyası onların məktəbli-lərlə yanaşı olaraq, böyük müəllimlər, pedaqoqlar ordusunun informasiya tələbatının ödənilməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Öz pedaqoji ustalığını, elmi intellektual səviyyəsini, peşəkarlığını daim yüksəltməyə çalışan müəllimlərin kitabxanaların informasiya xidmətindən ardıcıl olaraq istifadə etməsi təhsil sistemində onların yerini və rolunu daha da möhkəmləndirir, fəaliyyət sahəsini genişləndirir.

Təhsil sisteminin əsas və mühüm pillələrindən biri ali peşə - ixtisas təhsili pilləsidir. Bu pillə təhsil sistemində çox mühüm həlledici pillə olmaqla, cəmiyyətin yüksək ixtisaslı kadr tələbatının ödənilməsində, ümumiyyətlə, cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ali peşə-ixtisas təhsilinin əsas

vəzifəsi ümumorta və orta peşə ixtisaslı şəxslərin təhsilini daha da dərinləşdirməkdən, onların ali təhsil almaq ehtiyacını ödəməkdən və dövlətin, cəmiyyətin tələbatına uyğun yüksək səviyyəli mütəxəssislər hazırlamaqdan ibarətdir.

Göründüyü kimi, təhsilin bu pilləsində tələbələr-in və müəllimlərin informasiya tələbatının ödənilməsi işi onun elmi əsaslarla aparılmasını tələb edir və təhsilin bu pilləsinə xidmət edən kitabxanalar qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli kitabxanasından başlamış bütün sahəvi respublika kitabxanaları, bütün elmi-texniki kitabxanalar ali məktəb tələbələr-inin informasiya tələbatının ödənilməsində mühüm işlər görürlər. Göstərilən kitabxanaların oxucularının yarıya qədərini ali məktəb tələbələr-inin təşkil etməsi göstərir ki, respublikamızda təhsil sistemində təkcə təhsil müəssisələri yox, eyni zamanda kitabxanalar da yaxından iştirak edirlər.

Respublikamızın kitabxana sistemində təhsil kitabxanaları da böyük şəbəkəyə malikdir. Heç təsadüfi deyildir ki, respublikamızda olan kitabxanaların yarıya qədər təhsil nazirliyinin kitabxana şəbəkəsinin payına düşür. Bu şəbəkəyə ümumtəhsil məktəblərinin, orta ixtisas məktəblərinin və ali məktəblərin kitabxanaları daxildir. Bu kitabxanalar bilavasitə təhsil sisteminə daxil olmaqla təhsilin daha da təkmilləşməsinə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, respublikamız üçün ali və orta ixtisas təhsilli kadrların hazırlanmasına və ümumiyyətlə, cəmiyyə-

timiz üçün kamil və hərtərəfli inkişaf etmiş intellektual səviyyəli insan yetişdirilməsinə xidmət edir. Bu mühüm işdə məktəblərimizin ən yaxın köməkçisi kimi fəaliyyət göstərir. Ali məktəblərin bir nömrəli laboratoriyası hesab edilən ali məktəb kitabxanaları isə təhsil sisteminin aparıcı müəssisəsi olmaqla yanaşı, həmçinin elmin inkişafında, elmi kadrların yetişdirilməsində böyük rol oynayırlar.

Ali məktəb kitabxanaları tədris prosesinə xidmət etmək üçün dərslik fondu yaratmalı, bu fondun daim dinamik olmasına, yeniləşməsinə və təkmilləşməsinə çalışmalıdır. Ali məktəb kitabxanalarının, həmçinin ali məktəb elminin inkişafına kömək etməkdə də mühüm xidmətləri vardır. Məlum olduğu kimi, respublikamızda aparılan elmi-tədqiqatların 60-70 faizindən çoxu ali məktəb müəllimləri tərəfindən aparılır. Bu da ali məktəb kitabxanalarında elmi fondların yaranması zərurətini və ali məktəb alimlərinə informasiya xidmətinin təşkilinin ön plana çəkilməsini tələb edir. Ali məktəb kitabxanalarından ardıcıl olaraq istifadə edən tələbələr dərsliklərdən və dərs vəsaitlərindən istifadə etməyə həmişə böyük ehtiyac duyurlar. Məlumat fondundan bilavasitə kitabxanaların qiraət zallarında istifadə edən tələbələr kitabxananın ictimai həyatı, kitabxana işinin digər forma və üsulları ilə tanış olur, ictimai tədbirlərdə iştirak edirlər. Bu da tələbələrin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərir. Təhsil kitabxanalarının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də tələbələrdə kitaba və kitabxanaya böyük maraq və

məhəbbət tərbiyə etməkdən, kitabdan istifadə qaydalarını öyrətməkdən, mütləq mədəniyyəti aşılamaqdan ibarətdir. Kitabxana tələbə oxuculara dərsliklər və dərs vəsaitləri ilə yanaşı olaraq, elmi tədqiqat əsərləri və monoqrafiyalar tövsiyə etməyə də böyük diqqət yetirməlidirlər.

Son dövrlərdə ali məktəb kitabxanalarının informasiya funksiyası əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu da ali məktəb kitabxanalarının kompüterləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Dünyanın qabaqcıl ölkələrində hələ əsrimizin 70-80-ci illərindən tətbiq olunmağa başlayan bu proses hazırda daha geniş vüsət almışdır və avtomatlaşdırma işi oxuculara kitabxana xidməti prosesinə geniş surətdə cəlb edilməkdədir.

Ölkəmizdə kitabxana işinin kompüterləşdirilməsinə ilk dəfə başlayan respublikamızın ən böyük ali məktəb kitabxanası Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanası olmuşdur. Kitabxananın kompüterləşdirilməsi işi 1999-cu ildə universitetin kitabxanaçılıq fakültəsində, kitabxanaşünaslıq kafedrasının yanında yaradılmış «Kitabxana işinin kompüterləşdirilməsi» elmi-tədqiqat laboratoriyası tərəfindən həyata keçirilir. Laboratoriyanın yüksək elmi potensialı bu işin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə böyük ümidlər verir.

Kitabxananın təhsil funksiyasında başlıca yerlərdən birini də insanların şəxsi və fasiləsiz təhsilində oynadığı rol tutur. Hələ XIX əsrdən bütün dünyada belə bir ictimai fikir formalaşmışdır ki, kitabxanalar rəsmi təhsilə xidmət etməklə yanaşı, şəxsi təh-

silin və fasiləsiz təhsilin vasitəsi kimi də çıxış edirlər. Təhsil kitabxanaları sözün əsl mənasında, təhsil işçilərinin müxtəlif sorğularla müraciət etdikləri, öz axtardığı məlumatları tapmağa müvəffəq olduqları bir müəssisə kimi məşhurlaşmış, şagirdlərin, tələbələrin, müəllim və alimlərin şəxsi təhsil bazası olmuşdur.

Məlumdur ki, XX əsr insanların xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların fasiləsiz təhsillə məşğul olmasıdır. Yüksək inkişaf etmiş, yüksək mədəniyyətə, intellektual səviyyəyə, yüksək sənətə malik olan insan bütün ömrü boyu mütaliə edir. Belə insanların mütaliə dairəsi olduqca çoxcəhətli və əhatəli olur. Belə insanlara xidmət kitabxanaların qarşısında mühüm spesifik vəzifələr qoymur və kitabxanaçılardan xüsusi peşəkarlıq tələb edir.

Kitabxanalarda bu qrupdan olan oxuculara xidmət etmək üçün yüksək professional səviyyəyə malik kitabxanaçılar ayırmaq, onları ixtisaslaşdırmaq zərurəti qarşıya çıxır. Şəxsi təhsil və fasiləsiz təhsillə məşğul olan oxucular üçün xüsusi informasiya xidmətinin yaradılması da meydana çıxır.

Beləliklə, kitabxanaların təhsil funksiyası sosial funksiyalar içərisində çox mühüm elmi və təcrübə əhəmiyyət kəsb edən bir funksiya kimi fəaliyyət göstərməli, inkişaf edib təkmilləşməli, ali və orta peşə təhsilli mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəlməlidir. Kitabxanaların təhsil funksiyasını yerinə yetirməsində təhsil kitabxanaları ilə yanaşı, ölkəmizin

bütün kitabxana şəbəkələri yaxından iştirak etməlidir.

2. 5. Kitabxanaların tərbiyə funksiyası

Kitabxanaların sosial funksiyaları içərisində tərbiyə funksiyası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur, dünya kitabxanaşünaslığında kitabxanaların tərbiyə funksiyası birmənalı qəbul edilmir. Kitabxanaların tərbiyə funksiyasının əhəmiyyətini azaltmağa çalışan və bəzi hallarda bu funksiyanı qəbul etməyən kitabxanaşünaslar da vardır.

Rusiya kitabxanaşünaslığında tarixən bu funksiya kitabxanaların əsas funksiyaları sırasında öyrədilmişdir. Ancaq nədənsə Rusiya Dövlət Dumasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi «Kitabxana işi haqqında» qanunda kitabxanaların tərbiyə funksiyası nəzərə alınmamışdır. Bu qanunda kitabxanaların informasiya, mədəniyyət və təhsil funksiyası olduğu kimi göstərilmişdir. Beləliklə, kitabxanaların sosial funksiyaları haqqında dünya kitabxanaşünaslığında vahid konsepsiya yoxdur. Bu problemə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif aspektdən yanaşmaq prinsipi davam etməkdədir.

Kitabxanaların sosial funksiyalarını müəyyən-dəşdirmək üçün müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər vardır. Bunların içərisində tarixilik prinsipi, yəni kitabxanaların fəaliyyətində tarixi xidmətləri, cəmiyyətin inkişafında oynadığı rol nöqtəyi-nəzərindən yanaş-

maq prinsipi daha elmi xarakter daşıdığından diqqəti çox cəlb edir.

Tarixə nəzər saldıqda mə'lum olur ki, kitabxanalar həmişə cəmiyyətə, onun qayda-qanunlarına, ideologiyasına, mədəniyyətinə, mə'nəviyyatına, əxlaqına xidmət etmiş, cəmiyyət üzvlərinin təhsilində, tərbiyəsində, mə'nəvi və intellektual inkişafında yaxından iştirak etmişlər. Azərbaycan kitabxanalarının tarixi fəaliyyətində də bu baxımdan çoxlu misallara, dəlillərə və faktlara rast gəlmək olar.

Kitabxanaların tarixi rolunu təhlil edərkən onların həmişə insanla bağlı olması, onun tərbiyəsində bilavasitə iştirak etməsi meydana çıxır. Mə'lum bir həqiqətdir ki, hərtərəfli inkişaf etmiş kamil insanın yetişməsində mühüm və həlledici rolu olan vasitələrdən biri də mütaliədir. Ardıcıl, məqsədyönlü mütaliəsi olmayan insan kamillik zirvəsinə yüksələ bilməz. Mütaliə insanların mə'nəvi həyatının formalaşmasına, hərtərəfli inkişafına dərin tə'sir edir. Oxunan mətnin tipindən, növündən, xarakterindən asılı olmayaraq mütaliə insan həyatında mədəniyyətə yiyələnməyin ən mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Mütaliə bilik əldə etməyin, elmə yiyələnməyin, elmin zirvəsinə yüksəlməyin ən mühüm vasitəsi olduğu kimi, həm də tərbiyə prosesinin tərkib hissəsidir. Sosial əhəmiyyət daşıyan mütaliə insanların sosiallaşdırılmasının əsas vasitəsi hesab edilir. Mütaliənin sosial təbiətinin, ictimai xarakterinin nədə özünü göstərməsinə diqqət yetirərkən aydınlaşır ki, o, təcrid olunmuş şəkildə baş vermir, bütün ictimai

həyatın tərkib hissəsi, şəxsiyyətlərarası əlaqələrin predmeti kimi meydana çıxır. Həmçinin mütaliə üçün material seçilməsi və oxunmuş kitabın qiymətləndirilməsi me'yarının bilavasitə insan və onun çoxcəhətli həyatı ilə bağlı olduğu aydınlaşır.

Beləliklə, kitabxana prosesinin məzmununun və onun ideya-tərbiyəvi istiqamətinin cəmiyyətdə mütaliənin təbiətindən və funksiyalarından asılılığı aydınlaşır. Mütaliə insanın idraki fəaliyyətinin bir növü kimi tərbiyə prosesində digər informasiya növləri ilə müqayisədə əvəzedilməz üstünlüklərə malikdir. Ona görə də mütaliəni tərbiyə prosesindən ayırmaq düzgün deyildir. Kütləvi mütaliənin təşkilatçısı olan kitabxanaların tərbiyə funksiyası elmi əsaslara malikdir.

Respublikamızda kitabxana işinin inkişafı ilə əlaqədar ictimai mütaliənin təşkili və ictimai məzmunun təhlili sahəsində böyük işlər görülmüş, onun tərbiyəvi və maarifləndirici funksiyasının inkişafına diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə kitabxanalarımızın fəaliyyətinin elmi təhlili bir daha təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan kitabxanalarının fəaliyyətində tərbiyə funksiyası həlledici yerlərdən birini tutur və onun gələcəkdə inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Azərbaycanda kitabxanaların tərbiyə funksiyasına ciddi diqqət yetirilməsi 1999-cu ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş «Kitabxana işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda öz əksini tapmışdır. Bu qanunda tərbiyə funksiyası əsas funksiyalardan biri kimi göstərilmiş, kitabxa-

nalar tərbiyə ocaqları kimi qiymətləndirilmişdir. Əlbəttə, müstəqil respublikamızda ilk dəfə qəbul edilmiş bu qanun respublika kitabxanaları qarşısında yüksək vəzifələr qoymuşdur. Bu qanunun qəbulu ilə əlaqədar kitabxanaların tərbiyə sahəsində fəaliyyətində daha ciddi tədbirlər həyata keçirilməyə başlamışdır. İctimai mütaliənin təşkilatçısı olan kitabxanalar öz zəngin fondlarını geniş xalq kütlələri arasında təbliğ etmək, oxucuların informasiya tələbatını ödəmək yolu ilə bilavasitə insanların tərbiyəsində yaxından iştirak edirlər. Kitabxanalar oxucuların tərbiyəsində bədii ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən geniş surətdə istifadə edir, onların əxlaq və estetik tərbiyəsinə köməklik göstərirlər. Kitabxanaların fəaliyyətində oxucuların əmək tərbiyəsi və peşə biliklərinin təbliği də mühüm yer tutur.

Kitabxanalar, mütaliənin təşkilinə ictimai şüurun formalaşmasına kömək edən tərbiyə prosesi kimi baxmalı və bu işə geniş oxucu kütləsini cəlb etməyə çalışmalıdırlar.

Kitabxanalar, kütləvi mütaliə işinə geniş xalq kütlələrini cəlb etmək üçün kitab təbliğinin müxtəlif formalarından: daimi kitab sərgilərindən, tematik kitab sərgilərindən, ədəbiyyata açıq baxışdan, kitabxana plakatlarından, həmçinin şifahi informasiyalardan, yeni kitabların təqdimatından (prezentasiyasından), kitab müzakirələrindən, oxucu konfranslarından, dialoq gecələrindən, sual-cavab gecələrindən istifadə etməlidirlər. Göstərilən formalar dan müvəffəqiyyətlə istifadə edilməsi kitabxanaçının

professional səviyyəsindən, qabiliyyət və bacarığından çox asılıdır.

Qabaqcıl kitabxanaların çoxillik təcrübəsindən göründüyü kimi, oxucuların tərbiyəsi prosesində müxtəlif kütləvi tədbirlərin aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif kütləvi tədbirlərin keçirilməsi kitabxanaya yeni oxucuların cəlb edilməsinə, oxucuların mütaliə dairəsinin genişlənməsinə kömək etməklə yanaşı, kitab təbliğinin böyük vüs'ət almasına, tərbiyə funksiyasının fəallaşmasına da kömək göstərir. Bu mühüm işlərin yerinə yetirilməsi isə qarşı kitab təbliğinin müxtəlif formalarının fasiləsizliyini və ardıcılığını tələb edir. Oxucuların tərbiyəsi üçün aparılan işlər məntiqi ardıcılıq və planlılıq əsasında aparılmalıdır. Oxucuların tərbiyəsi prosesində yaxından iştirak etmək kitabxanaçıdan böyük pedaqoji ustalıq tələb edir. Doğrudur, kitabxanaçı pedaqoq olmasa da öz fəaliyyətində tez-tez pedaqoq kimi çıxış edir, tərbiyə prosesinin təşkilində aparıcı mütəxəssis kimi iştirak edir.

Son illərdə aparılan araşdırmalara, sosioloji tədqiqatlara, kitabxanaların çoxillik təcrübəsinə əsaslanaraq demək olar ki, oxucuların tərbiyə olunması prosesi kitabxana işindən ayrılmazdır, onun tərkib hissəsidir, əsas sosial funksiyasıdır.

Beləliklə, biz Azərbaycan Respublikasının «Kitabxana işi haqqında» qanununda nəzərdə tutulan kitabxanaların beş funksiyasını nəzərdən keçirdik. Qanunda göstərilir: «Kitabxana, elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi

çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mədəni potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutdur. Göründüyü kimi, bir çox ölkələrin qanunlarından fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının kitabxana işi haqqında qanununda kitabxanaların sosial funksiyaları əsas funksiyalar kimi göstərilmişdir. Qanuna bu funksiyaların daxil edilməsinə təsadüfi bir hal kimi yox, Azərbaycan kitabxanalarının çoxillik təcrübəsinin yekunu, kitabxana işinin inkişaf qanunauyğunluğu kimi baxmaq lazımdır.

Doğrudur, kitabxanaşünaslar kitabxanaların göstərilən funksiyalarından başqa daha bir çox funksiyalarının olması haqqında fikir söyləyirlər. Məsələn, kütləvi mütaliənin təşkili və s. Ancaq göstərilən funksiyalar elmi cəhətdən tam əsaslandırılmamışdır.

Yekun olaraq göstərmək lazımdır ki, şərh etdiyimiz beş funksiyanın hamısı bütün tipdən və növdən olan kitabxanaların fəaliyyətini istiqamətləndirmək üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, cəmiyyət kitabxananın hamisidir. Ona görə də kitabxana onu yaradan cəmiyyət qarşısında öz fəaliyyəti ilə cavab verməli, cəmiyyətin qarşıda qoyduğu sosial funksiyaları yerinə yetirməlidir. Kitabxananın bütün fəaliyyəti vahid bir məqsədə, cəmiyyətin optimal informasiya təminatının ödənilməsinə yönəldilməli, cəmiyyətin hər bir üzvünə informasiya xidməti ön plana çəkilməlidir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə müvəffəqiyyətlə demokratik cəmiyyət qurulmaqdadır. Bu şəraitdə insan haqları və şəxsiyyət azadlıqlarının aliliyinə, fərdi təşəbbüskarlığa və yaradıcılığa təminat verən vətəndaş cəmiyyəti mümkün sosial inkişaf variantları içərisində ən yaxşısıdır. Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarına hörmət konstitusiyamızda öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin 2-ci bölməsində oxuyuruq: «Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir»⁷. 47-ci maddəyə görə, hər kəsin fikir və söz azadlığı, 50-ci maddəyə görə, məlumat azadlığı, 51-ci maddəyə görə, hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır. Demokratik cəmiyyətin atributlarından biri olan, sosial institut kimi formalaşan kitabxanalar müasir şəraitdə konstitusiyamızın əsas müddəalarını yerinə yetirmək üçün cinsindən, yaşından, milliyyətindən, təhsilindən, siyasi mənsubiyyətindən, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa xidmət etməli, hər bir vətəndaşın informasiya tələbatını ödəməlidir.

Kitabxana fəaliyyətinin məzmunu xidmət etdiyi cəmiyyətə mənsub olan ideoloji və siyasi çoxcəhətliyi əks etdirməlidir. Informasiyanın axtarılmasında, əldə edilməsində və ötürülməsində hər cür senzura qadağan olunduğundan kitabxanalar bütün xalq

⁷ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, B., 1997, s. 18.

kütlələrinin üzünə açıq olmalı, ümumaçıqlıq prinsipi bütün kitabxanaların fəaliyyətində tətbiq edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının «Kitabxana işi haqqında» qanununda göstərildiyi kimi: «Kitabxanalarda mühafizə olunan mədəni sərvətlərdən və informasiya vasitələrindən istifadə hamı üçün açıq olmalıdır».

Müasir dünya kitabxanalarının əsas prinsipi sayılan ümumaçıqlıq prinsipi informasiya azadlığına, cəmiyyətin ən dəyərli sərvəti olan yaradıcı insanlara, intellekt daşıyıcılarına xidmət etməyin ən zəruri prinsipidir. Məhz bu mühüm sosial prinsiplərdən bəhrələnən kitabxanalar cəmiyyətin həqiqi demokratik aləti, insan hüquqları və intellektual azadlıqların qarantı, ümumbəşəri sərvətləri xalqa çatdırmağın vasitəsi, milli mədəniyyətimizin, milli mentalitetimizin təbliğatçısı ola bilər.

III FƏSİL

KİTABXANALARIN TİPOLOGİYASI

Kitabxanaların tipologiyası, yəni tiplərə və növlərə bölünməsi kitabxanaşünaslığın qarşısında duran vacib problemlərdən biridir. Bu problemin müvəffəqiyyətlə həlli kitabxana nəzəriyyəsini zənginləşdirməklə yanaşı, müxtəlif kitabxanaların profillərini, xüsusiyyətlərini, oxuculara xidmət işinin təşkili sahəsindəki vəzifələrini və ölkənin kitabxana sistemində tutduqları yeri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Həmçinin kitabxanaların dövlət siyahıya alınmasında və statistik məlumatların tərtibində kitabxana tipologiyasının dəqiqləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabxanaların tiplərinin və növlərinin müəyyənləşdirilməsi yeni məsələ deyildir. Kitabxanaşünaslığın inkişaf tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu elm sahəsinin ümumi problemlərindən bəhs edən bütün müəlliflər bu və ya digər dərəcədə həmin problemə toxunmuşlar.

Kitabxanaların tiplərə və növlərə ayrılması problemi həmişə dünya kitabxanaşünaslarının, elm təsnifatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problemin düzgün həlli üçün alimlər uzun illərdən bəri tipologiyanın əsas elmi əlamətlərini, prinsiplərini, kitabxanaların xidmət prosesinin müxtəlif və mürəkkəb xüsusiyyətlərini, oxucu kateqoriyalarını, qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələri təhlil edib öyrənməyə çalışmışlar.

Çoxillik elmi-tədqiqatçılıq fəaliyyətim məni belə bir qənaətə gətirib ki, kitabxanaların tipologiyasının əsas prinsiplərindən biri tarixilik prinsipidir. Məhz tarixilik prinsipi bu və ya digər kitabxana tipinin və növünün hansı cəmiyyətdə və hansı şəraitdə meydana gəlməsini, onların yaranmasını doğuran tarixi zərurətin öyrənilməsini tələb edir.

Dünya kitabxanalarının tarixindən məlumdur ki, hələ yeni eradan əvvəl qədim kitabxanaların üç tipi olmuşdur: dövlət, ictimai və şəxsi kitabxanalar. Dövlət kitabxanaları- dövlət başçıları, ictimai kitabxanalar-böyük şəhərlərin rəhbərliyi, şəxsi kitabxanalar isə görkəmli alimlər, yazıçılar, ziyalılar və dövlət xadimləri tərəfindən yaradılırdı.

Dövlət kitabxanalarına misal olaraq qədim dünyanın elm və mədəniyyət nəhəngləri hesab edilən kitabxanalardan Assuriya çarı Aşşurbanipalın gil lövhələr saxlayan Neynəva kitabxanasını, papirus kitablar toplanılmış İsgəndəriyyə kitabxanasını, dəri, yəni perqament kitablar saxlanılan Perqam kitabxanasını göstərə bilərik.

Yeni eradan əvvəl yaranan, bəşəriyyətin elm və mədəniyyət xəzinəsi sayılan bu nəhəng kitabxanalar təşkilat prinsipi, fondu, oxucuları və yerinə yetirdiyi vəzifələrə görə dövlət kitabxanaları hesab olunurlar. Həm eradan əvvəl, həm də eramızın əvvəllərində Misirin, Romanın və başqa qədim Şərq ölkələrinin böyük şəhərlərində dövlət kitabxanaları ilə yanaşı, ictimai kitabxanalar da yaranmışdı.

Şəxsi kitabxanalar içərisində isə yunan alimlərindən Aristotelin, Zenoditin, Kallimaxın, Şərqi böyük alimlərindən Əbu Əli İbn Sinanın, Nəsirəddin Tusinin və başqalarının kitabxanalarını göstərmək olar. Görkəmli dövlət xadimlərinin, alimlərin, yazıçıların şəxsi kitabxanaları, demək olar ki, bütün mədəni ölkələrdə təşkil edilirdi.

Sonrakı əsrlərdə krallıqların, padşahlıqların yaranması ilə əlaqədar kral kitabxanaları, saray kitabxanaları meydana gəlməyə başladı. Avropa ölkələrindən İngiltərədə, Fransada, İtaliyada, Almaniya, İspaniyada və s. kral kitabxanaları yaranmış kimi, Şərq dövlətlərindən İranda, Türkiyədə, Azərbaycanda, həmçinin bir sıra ərəb ölkələrində saray kitabxanaları təşkil olundu. Azərbaycanda XII əsrdə yaradılmış Şirvanşahlar saray kitabxanaları, XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən yaradılmış Səfəvi şahlarının kitabxanasını buna misal göstərə bilərik.

Dinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq dini kitabxanalar yaranmağa başladı. Orta əsrlərdə xristian ölkələrində kilisə və monastr kitabxanaları,

müsəlman ölkələrində isə məscid və mədrəsə kitabxanaları meydana gəldi. Dini kitabxanalar dünya miqyasında kitabxanaları məzmun əlamətinə görə fərqləndirən yeni tip idi.

Qədim dünyada və əsasən orta əsrlərdə qabaqcıl ölkələrdə dini məktəblərlə yanaşı olaraq, dünyəvi məktəblərin meydana gəlməsi, onların şəbəkəsinin getdikcə artması yeni kitabxana tipinin - məktəb kitabxanaları tipinin meydana gəlməsi zərurətini irəli sürdü. Az bir müddət içərisində kitabxanaların bu tipi bütün dünyada ən çox şəbəkəsi olan bir tipə çevrildi. Daha sonra ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin meydana gəlməsi, xüsusi, elmi kitabxanaların yaranmasına səbəb oldu.

Artıq XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində SSRİ-də kitabxanalar üç tipə bölünürdü:

- 1) Baş Siyasi-Maarif İdarəsi sisteminə daxil olan mədəni-maarif xarakterli kitabxanalar;
- 2) elmi kitabxanalar;
- 3) məktəb kitabxanaları.

1920-ci ildə Azərbaycanda qurulmuş sovet hakimiyyəti mədəniyyətin və xalq maarifinin bütün sahələrində olduğu kimi kitabxana işi sahəsində də mühüm və əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu tədbirlər nəticəsində yeni kitabxanalar açıldı, onların kitabla təchizi sistemi yaxşılaşdırıldı. Bilavasitə geniş xalq kütlələrinə xidmət edən kitabxanalar şəbəkəsi yarandı. Yeni kitabxana tipləri və növləri formalaşdı. Kitabxana şəbəkələrinin çoxalması, yeni kitabxana tiplərinin meydana gəlməsi ki-

tabxanaşünaslar qarşısında kitabxanaların tipologiyası probleminin hərtərəfli öyrənilməsi zərurətini qoydu. Məhz buna görədir ki, 1920-30-cu illərdə SSRİ-də kitabxanaların tipologiyasına dair bir sıra təsnifat cədvəlləri meydana çıxmışdı.

1934-cü ildə SSRİ-də kitabxanaların ümumittifaq siyahıya alınmasının yekunlarına görə kitabxanalar dörd tipə ayrılmışdı: 1) Kütləvi kitabxanalar, 2) Uşaq kitabxanaları, 3) Sənət, texniki peşə məktəbinin kitabxanaları (ali məktəb kitabxanaları da buraya daxil edilmişdi), 4) Elmi və xüsusi kitabxanalar.

Bu bölgünün tərəfdarlarından M.A.Potapov belə hesab edirdi ki, elmi kitabxanalar yalnız alimlərə, kütləvi kitabxanalar isə ancaq geniş kütlələrə xidmət etməlidir. Lakin bu cür bölgünün meydana çıxmasına baxmayaraq kitabxanaşünasların əksəriyyəti bununla razılaşmırdılar.

Bu dövrdə kitabxanaların tiplərə və növlərə bölünməsi sahəsində müəyyən fikirlər irəli sürən kitabxanaşünas İ.M.Frumin belə hesab edirdi ki, kitabxanaları tiplərə ayırarkən oxucu tə'yinatını deyil, oxucu sorğularını əsas əlamət kimi götürmək lazımdır. Bu da onların iki tipə: kütləvi və elmi kitabxanalar tipinə bölünməsinə əsas verir. Onun fikrincə, ölkədə geniş şəbəkəyə malik olan kütləvi kitabxanalar oxucuların ümumtəhsil sorğularına, elmi kitabxanalar isə elmi tədqiqat, təsərrüfat və tədris sorğularına cavab verməlidir. Kitabxanaların bilavasitə oxucu sorğularına görə əsas vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi və tiplərə bölünməsi onların

qarşısında ölkənin iqtisadi, mədəni və ideoloji həyatında yaxından iştirak etmək, xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə, elmi-texniki inqilaba xidmət etmək vəzifəsini qoyurdu ki, bu da həmin dövrdə olduqca mütərəqqi və perspektivli bir hadisə idi. Tipindən, növündən və idarə təbəçiliyindən asılı olmayaraq bütün kitabxanaların qarşısında oxucu sorğularının ödənilməsinin bir vəzifə kimi qoyulması əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilində yeni mütərəqqi cəhətlərin inkişaf etdirilməsinə, kitabxana xidməti sahəsində az da olsa mövcud olan məhdudluğun aradan qaldırılmasına səbəb oldu.

1956-cı ildə SSRİ Mərkəzi Statistika İdarəsi «SSRİ-də mədəni quruculuq» statistik məlumat kitabında kitabxanaların yeni təsnifatını tətbiq etmişdir. Yeni təsnifatda ayrıca tip kimi kütləvi kitabxanalar kompleksi saxlanılmış, həmçinin uşaqlar üçün ayrıca kitabxana müəssisələri də bu kompleksə daxil edilmişdir. Uşaq kitabxanalarının kütləvi kitabxanalar kompleksinə daxil edilməsi uşaqlara xidmət prosesinin təşkilində onların işinə müsbət təsir göstərməklə, uşaq kitabxanalarının məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilində, yerlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu təsnifatda elmi və xüsusi kitabxanaların vahid kompleksi əvəzinə müxtəlif əlamətlərə əsaslanan xırda növlər ayrılmışdı ki, bu da bölgü prinsipini az da olsa mürəkkəbləşdirmişdi.

50-60-cı illərdə «Ümumi kitabxanaşünaslıq» adlı dərslikdə kitabxanaların tipologiyasının yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş yeni bölgüsü irəli sürüldü. Bu dərslikdə kitabxanaların tipologiyasında məqsəd və vəzifə əlamətləri əsas götürülür və digər əlamətlərin onlara təbə etdirilməsi lazım bilinirdi. Məqsəd və vəzifə əlamətinə görə kitabxanalar iki tipə ayrılırdı: 1) kütləvi, 2) elmi və xüsusi. Lakin bu bölgünü də tam və bitkin bölgü hesab etmək olmaz. Zaman keçdikcə kitabxanaların məqsəd və vəzifə əlamətlərinə görə tiplərə və növlərə ayrılması şərti xarakter daşımağa başlayır, kitabxanaların bölgüsünü tam əhatə edə bilmir. Mə'lumdur ki, bu bölgü prinsipi bizim respublikamızda da tətbiq edilir. Azərbaycanın müstəqilliyinin qazanılması, ölkəmizdə elmi-texniki tərəqqinin daha böyük vüs'ət alması, mədəniyyətin durmadan inkişaf etməsi, şəhər və kənd əhalisinin strukturunda böyük dəyişikliklərin baş verməsi, orta ixtisaslı və ali təhsilli adamların sayca artması, oxucuların tərkibinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi və s. əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilində daha mühüm vəzifələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur ki, bu da özlüyündə kitabxanaların tipologiyasına yenidən baxmağı, onları dövrün, zamanın tələbatına, yeni sosial tələblərə uyğun təsnifləşdirməyi tələb edir. Hazırda kütləvi kitabxanalarla elmi kitabxanalar arasında fərqlər daha zəif şəkildə özünü göstərir. Kütləvi kitabxanalar oxucuların ümumtəhsil sorğuları ilə yanaşı olaraq, xüsusi sorğularını da təmin etməyə başlamışdır. Kütləvi

kitabxanalarda mütəxəssislər üçün aparılan informasiya işi geniş miqyas almış, bu iş onların əsas funksiyasına daxil olmuşdur. Kütləvi kitabxanaların elmi-texniki tərəqqidə yaxından iştirak etməsi, onların mütəxəssislərə xidmət və elmi-informasiya fəaliyyətinin genişlənməsi 70-ci illərdən başlayaraq daha da təkmilləşmiş, yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Kütləvi kitabxanalar ideoloji və informasiya mərkəzi kimi işlərini daha da genişləndirməklə elmi-texniki tərəqqinin sür'ətləndirilməsində yaxından iştirak etməyə, mütəxəssislərin, xüsusilə, texniki sahədə çalışan ziyalıların sorğularının ödənilməsinə daha yaxından kömək göstərməyə üstünlük verməyi ön plana çəkmişlər. Kitabxanalar öz mədəni-maarif və tərbiyə funksiyalarını saxlamaqla yanaşı, informasiya xidmətini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən sosial institutlara çevrilmişlər.

Kitabxanaların insanların mədəni, tərbiyəvi həyatında, dünya inkişafında yaxından iştirak etməsi onların cəmiyyətdəki mövqeyinin tamamilə yeni əsaslar üzərində qurulmasını tələb edirdi.

Kitabxanaların mərkəzləşdirilməsi, kiçik kitabxanaların yerində böyük kitabxana komplekslərinin yaradılması kütləvi kitabxanaların elmi kitabxanalara yaxınlaşması prosesini daha da sür'ətləndirmiş, onların maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmiş, mərkəzləşmiş kitabxana sistemləri fondlarının elmi-informasiya xidməti baxımından daha dolğun və universal olmasını təmin etmişdir. Elmi və xüsusi

kitabxanaların fəaliyyətində də mühüm dəyişikliklər baş vermiş, onlar oxucuların elmi və istehsalat sorğusuna xidmət etməklə yanaşı, ideya-tərbiyə işi sahəsində də mühüm fəaliyyət göstərmişlər. İndi respublikamızda elmi-texniki tərəqqidə, tərbiyə prosesində, milli ideologiyanın təbliğində hərtərəfli iş aparmayan elmi və xüsusi kitabxanalara rast gəlmək olmaz.

Bütün bunlara baxmayaraq, kütləvi və elmi kitabxanalar arasında hələlik mühüm fərqlər qalmaqdadır. Cəmiyyətin inkişafı, ölkəmizin sosial həyatında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar bu fərqlərin də tədricən aradan qaldırılması prosesi gedir. Ölkəmizin mədəni inkişafı, elmi-texniki tərəqqi bu fərqlərin aradan qaldırılmasını daha da sür'ətləndirir.

Respublikamızın müstəqilliyi ilə əlaqədar cəmiyyət həyatında baş verən sosial mədəni hadisələr, milli ideologiyanın daha da təkmilləşməsi xalqımızın soykökünə qaydısına təkan verir. Bu proses elə sür'ətlə gedir ki, bütün ideoloji, tərbiyə və informasiya müəssisələri, o cümlədən kitabxanalar onunla ayaqlaşa bilmir. Kitabxanaların iş prosesində çeviklik və dinamiklik azdır. Kitabxanaların təşkilati quruluşunun yeni elmi əsaslar üzərində müəyyənləşdirilməsi işində də lənglik vardır ki, bu məsələnin həlli də tezləşdirilməlidir. Kitabxanaların tiplərinin və növlərinin elmi baxımdan tədqiq edilib aydınlaşdırılması, problemin həllinə aydınlıq gətirməyə əsas verməklə bərabər, müstəqillik şəraitində kitabxana-

ların vəzifələrini konkretləşdirməyə, onların statusunun müəyyənləşdirilməsinə təminat yaradar.

Kitabxanaların tiplərə və növlərə bölünməsi problemi uzun illərdən bəri daimi tədqiqat obyektinə olsa da, demək olar ki, həll edilməmişdir. Çoxsaylı müzakirələr və mübahisələr doğuran bu problemin qəti şəkildə aydınlaşdırılmasına böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

Respublikamızın müstəqillik qazanması, suveren dövlətin inkişaf qanunlarına uyğun olaraq cəmiyyətin bütün sahələrində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, xalqın öz milli ənənələrinə, soykökünə qayıtması, mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinin həyatın tələbi ilə köklü yeniləşmələrə məruz qalması milli mədəniyyətin, milli ideologiyanın yeni əsaslar üzərində qurulmasını tələb edir.

Bütün bu mühüm dəyişikliklər isə öz növbəsində kitabxana işinin, bütövlükdə əhaliyə kitabxana xidmətinin yeni demokratik və milli mədəniyyətimizə söykənən əsaslar zəminində yaradılması zərurətini irəli sürür. Məhz buna görə də kitabxanaların tipologiyasının yenidən işlənməsi cəmiyyətdə baş verən proseslərin, milli ənənələrin yaradıcı şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir və Azərbaycan kitabxanaşünaslığı qarşısında problemin tezliklə həll olunması vəzifəsini qoyur. Kitabxanaların tipologiyası kimi mürəkkəb problemi tezliklə həll etməyin çətinliyini nəzərə alaraq, yeni tipologiya yaranana kimi hələlik rus kitabxanaşünasları tərəfindən hazırlanmış keçmiş tipologiyalardan əsaslı şəkildə fərqlənən

və kitabxanaların müasir vəziyyətini qismən də olsa əks etdirən yeni tipologiyadan istifadə etmək, mənəcə daha məqsədəuyğundur.

Kitabxanaların yeni tipologiyasının əsas müddəaları 1988-ci ildə Moskva Mədəniyyət İnstitutunun alimləri tərəfindən yazılıb nəşr etdirilmiş «Kitabxanaşünaslıq. Ümumi kurs» dərsliyində öz əksini tapmışdır.

Bu tipologiyaya görə kitabxanalar iki tipə ayrılır :

- 1) Universal kitabxanalar ;
- 2) Xüsusi kitabxanalar .

3. 1. Universal kitabxanalar

Müasir dövrdə ən geniş şəbəkəyə, zəngin kitab fonduna və milyonlarla oxucu kontingentinə malik olan universal kitabxanalar başqa kitabxanalardan əsaslı surətdə fərqlənən özünəməxsus cəhətlərə malikdir.

Bunları aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: oxucu sorğularının kompleksliyi; fondun və məlumat-bibliografiya aparatının universallığı;

fəaliyyətin regional istiqaməti; müəyyən ərazidə kitabxana xidmətinə əlaqələndirmə funksiyasının həyata keçirilməsi;

kitabxanaşünaslığa dair elmi-tədqiqatlar aparılması,

Informasiya, mədəniyyət və təhsil-tərbiyə müəssisəsi kimi universal kitabxanaların qarşısında ümummilli, dövlət əhəmiyyətli çox böyük vəzifələr durur:

1. Universal kitabxanalar bütün kateqoriyalardan olan oxuculara, onların istənilən informasiya sorğularına (peşə, istehsalat, elmi-tədqiqat, təhsil, yeri gəldikcə, xüsusi) xidmət etməlidir. Universal kitabxanalar həmçinin şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında, fasiləsiz təhsil prosesində iştirak etməli, şəxsi təhsilin təşkilatçısı olmalıdır;

2. Universal kitabxanalar qarşılarına qoyduqları vəzifələrin böyüklüyü, ümummilli, ümumdövlət əhəmiyyətli xarakter daşması ilə əlaqədar, zəngin, universal və həmişə dinamik kitab fonduna malik olmalı, öz fondunda yerləşdiyi regionun şəraiti, tələbatı ilə bağlı bütün elm sahələrinə dair ədəbiyyatı toplamalıdır;

3. Universal kitabxanalar şəbəkəsi ölkənin inzibati ərazi prinsipinə əsasən həmin və yerləşdiyi regionun iqtisadi, mədəni həyatında yaxından iştirak etməlidir;

4. Vahid kitabxana sistemində aparıcı halqa olan universal kitabxanalar ölkə, muxtar respublika, rayon, şəhər miqyasında oxuculara xidmət işini əlaqələndirmə mərkəzi olduğuna görə, bu mühüm işin təşkili üçün ciddi təşkilati, inzibati, elmi-metodik tədbirlər həyata keçirməlidir.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, universal kitabxanalar əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili, kitab-

xana işinin təkmilləşməsi, kitabxana və cəmiyyət, kitabxana və oxucu və s. kimi mühüm elmi-təcrübi əhəmiyyətə malik problemləri həll edən, ölkənin bütün kitabxana sistemini əlaqələndirən, topladığı zəngin elmi sərvəti bilavasitə respublikamızın müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni tərəqqisinə yönəldən yeganə dövlət kitabxana müəssisələridir. Məhz buna görədir ki, dövlətin kitabxana siyasətinin həyata keçirilməsində universal kitabxanaların ardıcıl fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Universal kitabxanalar oxucuların ictimai, məlumat sorğularının və tələbatlarının ödənilməsi xarakterindən asılı olaraq iki növə: kütləvi və elmi növə ayrılır.

3. 2. Universal kütləvi (ümumi) kitabxanalar

Ölkəmizdə əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili sahəsində mühüm həlledici yeri olan kütləvi kitabxanalar zəngin universal kitab fonduna və dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən ən böyük şəbəkəyə malikdir. Kütləvi kitabxanalar uzun illərdən bəri kütləvi oxuculara kitabxana xidmətinin təşkili sahəsində böyük təcrübə toplamış, əsaslı uğurlara nail olmuş, kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin mühüm halqalarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Respublikamızın bütün regionlarında əhaliyə kitabxana xidmətini həyata keçirən kütləvi kitabxanalar ən böyük şəbəkəyə, zəngin fonda və geniş oxucu dairəsinə malikdir.

Müasir dövrdə respublikamızda on mindən artıq kitabxana vardır ki, bunlardan dörd mindən artığı universal kütləvi kitabxanalardır. Bu kitabxanaların fondunda 50 milyona qədər kitab toplanmışdır və onlar 2 milyondan artıq oxucuya xidmət edirlər.

Göstərdiyimiz rəqəmlər respublikamızın mədəni həyatında universal kütləvi kitabxanaların nə qədər böyük rola malik olduğunu aşkara çıxarır. Müasir dövrdə universal kütləvi kitabxanaların fəaliyyətinin elmi təhlili belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, onlar informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi kompleks, informasiya və təhsil-tərbiyə işi aparırlar. Ümümtəhsil mütaliəsinin təşkilatçısı kimi fəaliyyət göstərən universal kütləvi kitabxanalar fasiləsiz təhsil prosesinin təşkilində də əhəmiyyətli rola malikdirlər. Kütləvi kitabxanaların fəaliyyətinin bu mühüm sahəsi onların qarşısında aşağıdakı mühüm vəzifələri qoyur:

1. Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etməyi ön plana çəkməli, milli ideologiyanın formalaşmasında və təbliğində fəal iştirak etməlidir;

2. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına kömək etmək üçün iqtisadiyyata, mədəniyyətə və elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinə dair ədəbiyyat təbliği-

ni genişləndirməli, geniş kütləvi tədbirlər həyata keçirməlidir;

3. Şəxsi təhsilin və fasiləsiz təhsilin əsas bazası kimi bütün oxucu qruplarının və regionda yaşayan bütün vətəndaşların, sorğu və tələbatlarını nəzərə almalıdır;

4. Xalq kütlələrinin ümummədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün fasiləsiz təhsilə kömək göstərməli, şəxsi təhsilə rəhbərliyi həyata keçirməli, oxucuların boş vaxtlarının təşkilində iştirak etməlidir;

5. Elmi, texniki və qabaqcıl təcrübəni geniş təbliğ etmək yolu ilə istehsalatın inkişafına, təcrübə təsərrüfat fəaliyyətinin və dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşməsinə kömək göstərməlidir.

Bütün vəzifələr kompleks şəkildə bir-biri ilə əlaqədar həyata keçirilməlidir ki, insanların hərtərəfli ahəngdar inkişafına kömək etsin.

Hazırda respublikamızda universal kütləvi kitabxanalar inzibati tabeçilik baxımından iki şəbəkəyə bölünür:

1) dövlət kitabxana şəbəkəsi, 2) ayrı-ayrı nazirliklərin, idarə və müəssisələrin, təşkilatların, cəmiyyətlərin və s. kitabxana şəbəkələri.

Dövlət kitabxana şəbəkəsi bilavasitə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və ona Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi rəhbərlik edir. Dövlət kitabxana şəbəkəsinə bu kitabxanalar daxildir:

1. Kənd kitabxanaları (MKS filialları);

2. Mərkəzi rayon kitabxanaları;

3. Rayon uşaq kitabxanaları;
4. Şəhər kitabxanaları;
5. Mərkəzi şəhər kitabxanaları;
6. Şəhər uşaq kitabxanaları;

Ayrı-ayrı nazirliklərin, idarə və müəssisələrin, təşkilatların, cəmiyyətlərin və s. kütləvi kitabxana şəbəkələrinə bunlar daxildir:

1. Həmkarlar təşkilatlarının kitabxana şəbəkəsi;
2. Təhsil Nazirliyinin kitabxana şəbəkəsi;
3. Məktəb kitabxanaları.

Universal profilli, ümumaçıq xarakteri daşıyan kütləvi kitabxanalar kitabxana işinə dair dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırlar. Kütləvi kitabxanalar həyata keçirdikləri vəzifələrin miqyası və təşkilat prinsipi e'tibarı ilə kitabxana işinin tarixində tamamilə yeni hadisədir. Kütləvi kitabxanaların tarixi keçmişinə nəzər saldıqda məlum olur ki, onlar inqilabdan əvvəlki Rusiyada mövcud olan «xalq kitabxanaları»nın ənənələrindən və təcrübələrindən istifadə edilərək yaradılmışdır.

Rusiyada xalq kitabxanaları XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlməyə başlamışdır. Onlar əsasən ayrı-ayrı torpaq idarələri, müxtəlif maarifçi təşkilatlar və ziyahlar tərəfindən təşkil edilirdi.

Xalq kitabxanalarına çar hökuməti heç bir köməklik göstərmir, vəsait ayırmırdı. Həmin kitabxanalar öz qarşısında xalqın maariflənməsinə, mədəni inkişafına xidmət etmək vəzifəsi qoymuşdusa da, imkanlarının məhdudluğu, vəsait çatışmazlığı və

fondlarının olduqca kasıblığı üzündən bu vəzifələrin öhdəsindən lazımi səviyyədə gələ bilmirdi. Həmçinin çar dövləti hər cür vasitə ilə bu kitabxanaların inkişafına mane olmağa çalışır, onların fəaliyyətini və fondlarının komplektləşdirilməsini ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Bu kitabxanalar üçqat nəzarət altında: Daxili İşlər Nazirliyinin, Maarif Nazirliyinin və Ruhani İdarəsinin nəzarəti altında idilər. Xalq kitabxanaları tez-tez bağlanılır, fondları yoxlanılır və mütərəqqi ruhlu ədəbiyyat, xüsusilə, inqilabi ruhlu ədəbiyyat fondlardan çıxarılırdı. İş o yerə gəlib çıxmışdı ki, Ruhani İdarəsi dünyəvi ədəbiyyatın, materialist dünyagörüşünü təbliğ edən elmi xarakterli ədəbiyyatın xalq kitabxanalarının fondunda saxlanılmasına icazə vermirdi. Həmin kitabxanalar öz fondlarını ancaq çar senzurası tərəfindən tərtib edilmiş siyahı əsasında komplektləşdirə bilərdilər. Xalq kitabxanalarının fondlarında oxucuların diqqətini cəlb edən, onların sorğularına tam cavab verən kitabların az olmasına baxmayaraq, oxucular məhz bu kitabxanalardan istifadəni üstün tuturdular.

XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində xalq kitabxanalarının vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına baxmayaraq onlar oxucuların ən çox sevdiyi və istifadə etdiyi bir müəssisə kimi əsl adlarını - xalqa məxsus olduqlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər.

Həmin dövrdə Mərkəzi Rusiyada olduğu kimi, ucqarlarda da bu cür kitabxanalar meydana gəlməyə başlamışdı.

Azərbaycanda xalq kitabxana və qiraətxanalarının meydana gəlməsinə XIX əsrin ikinci rübündən təsadüf edilir. Artıq əsrin axırlarında böyük şəhərlərdən Bakıda, Şamaxıda, Naxçıvanda, Gəncədə, Şuşada və s. xalq kitabxana və qiraətxanaları fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin ikinci rübündən başlayaraq Azərbaycanda xalq kitabxana və qiraətxanaları ilə yanaşı olaraq, dövlət kitabxanaları, cəmiyyət kitabxanaları və məktəb kitabxanaları yaranırdı. Göstərilən kitabxanaların əksəriyyəti yarımqapalı xarakter daşıdığından ümumaçıq olan və bütün oxuculara xidmət edən xalq kitabxanaları və qiraətxanaları daha mütərəqqi kitabxana müəssisələri kimi çıxış edirdilər. 1894-cü ildə Bakı şəhərində Nəriman Nərimanov tərəfindən təşkil edilmiş ilk ümumaçıq kitabxana-qiraətxana xüsusilə fərqlənirdi.

Əhaliyə xidmətin təşkili sahəsində geniş və hərtərəfli iş aparan, milli kitabın təbliğində, milli şüurun oyanmasında əvəzsiz xidmətləri olan bu kitabxananın fəaliyyəti mütərəqqi xarakter daşıyırdı.

Məhz ilk ümumaçıq kitabxana və qiraətxana kimi fəaliyyətə başlayan əsl xalq kitabxanası idi. Kitabxana öz fondunun zənginliyinə və oxucuların sayına görə nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Zaqafqaziyada mühüm yerlərdən birini tuturdu. Kitabxananın oxucularının tərkibini keyfiyyət və peşə-sənət baxımından təhlil edərkən aydınlaşır ki, o, müxtəlif sənət və peşə sahələrinə xidmət etmiş, zəngin kitab fonduna malik olmuş, ziyalıların ən çox

müraciət etdiyi mədəni-maarif müəssisəsinə çevrilmişdir.

Ucqarlarda meydana gələn xalq kitabxanaları, yaxud xalq qiraətxanaları hər cür maddi köməkdən məhrum olduqları üçün daha acınacaqlı vəziyyətdə idilər. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada xalq kitabxanalarının fəaliyyətinin məhdudluğu, iş təcrübələrinin ümumiləşdirilməməsi rus kitabxanaşüaslığında bu problemin əhəmiyyətli dərəcədə öyrənilməsinə səbəb olmuşdur.

1920-ci ildən etibarən Azərbaycanda kitabxana işinin yaxşılaşdırılması və kitabxana şəbəkələrinin yenidən qurulması sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilməyə başlamışdı. Kitabxanaların milliləşdirilib ümumxalq kitabxanalarına çevrilməsi, pulsuz və ümumaçıq olması, bütün yaşayış məntəqələrində fəaliyyət göstərməsi və s. bu tədbirlərin əsasını təşkil edirdi. Bu mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində ölkəmizdə geniş şəbəkəsi olan, dövlət tərəfindən yaradılan və maliyyələşdirilən kütləvi kitabxana şəbəkəsi meydana gəldi. Universal profilli, ümumaçıq xarakterli, əhaliyə pulsuz kitabxana xidməti təşkil edən bu kitabxanalar keçmiş xalq kitabxanalarını əvəz edən yeni tipli kitabxanalar idi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində keçmiş cəmiyyətdən qalan adlar bir qayda olaraq dəyişdirilirdi. Bu zaman xalq kitabxanalarının geniş zəhmətkeş kütlələrinə, fəhlə və kəndli sinfinə xidmət etməsini nəzərə çatdırmaq və əvvəllər heç də xalqa xidmət

etmədiyini göstərmək məqsədi ilə onları kütləvi kitabxanalar adlandırmağa başladılar.

Sonrakı illərdə və xüsusilə, son dövrlərdə kütləvi kitabxanaların fəaliyyətində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri «kütləvi» sözünün göstərilən dəyişikliklərə cavab vermədiyini aşkara çıxardı və onun dəyişdirilməsi haqqında səslər ucalmağa başladı. Bu sətirin müəllifinə gəldikdə isə o, bir çox qərb və şərq ölkələrində olduğu kimi, bizim respublikamızda da kütləvi kitabxanaların xalq kitabxanaları adlandırılmasını məqsədəuyğun hesab edir.

Bu kitabxanaların son 70 ildə keçdiyi yola nəzər saldıqda və onların təcrübəsini hərtərəfli öyrənib ümumiləşdirdikdə məlum olur ki, kütləvi kitabxanalar əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilində, bütün xalq kütlələrinin kitabxana xidməti ilə əhatə edilməsində, kitabın xalq arasında yayılmasında, xalq kütlələrinin maariflənməsində, mədəni inkişafında, intellektual peşə səviyyəsinin yüksəldilməsində ən mühüm vasitədir.

Əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilində hər cür məhdudiyyətin aradan qaldırılması, kitabxana fondlarının universallığı və zənginliyi, fondların planlı surətdə oxucu sorğusuna müvafiq ardıcıl olaraq komplektləşdirilməsi, oxucuların mütləq prosesinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməsi, elmi cəhətdən əsaslandırılması, istiqamətləndirilməsi, kitab seçməkdə, ardıcıl mütləq planı tərtib etməkdə onlara kömək göstərilməsi kitabxanaların mütləq prosesində həlledici rolunu gücləndirmiş, oxucuların ki-

tabxanalara münasibətini kökündən dəyişdirmişdir. Bütün bunlar cəmiyyətdə kütləvi kitabxanaların əhəmiyyətini və sosial rolunu bir daha artırmışdır.

Cəmiyyətin keçdiyi inkişaf mərhələlərində öz işini bilavasitə mədəniyyətin, xalq maarifinin inkişaf qanunauyğunluqlarına görə quran kitabxanalar mədəni tərəqqinin gedişinə müsbət təsir göstərmiş, bilavasitə insanın tərbiyəsi, yetişdirilməsi, mədəni və texniki peşə səviyyəsinin yüksəldilməsi vasitəsilə, bilavasitə cəmiyyətin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsində olduqca həlledici rol oynamışlar.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə, onun strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verdikcə, cəmiyyət üzvlərinin mədəni səviyyəsi yüksəldikcə, yüksək ixtisaslı, hərtərəfli inkişaf etmiş oxucuların sayı çoxaldıqca kütləvi kitabxanaların qarşısında daha mühüm vəzifələr yaranırdı. Bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün kütləvi kitabxanaların təşkilati quruluşunda və strukturunda böyük dəyişikliklər aparmaq, onların işinin məzmununu müasir dövrün tələblərinə uyğun qurmaq tələbi irəli sürülürdü. Məhz buna görə ki, 70-ci illərdə dövlət miqyasında kütləvi kitabxanaların mərkəzləşdirilməsi ideyası irəli sürülüb həyata keçirilməyə başladı.

Böyük strateji əhəmiyyət kəsb edən kitabxana işinin mərkəzləşdirilməsi, ölkədə elmi-texniki inqilabın daha da inkişafı və elmi məlumatdan tələbatın obyektiv şəkildə artması ilə şərtlənən yeni mərhələ idi.

Mərkəzləşmiş kitabxana sisteminin yaradılması kiçik kitabxanaların vahid sistemdə birləşdirilməsi yolu ilə kitabxanaların ehtiyatlarını və qüvvələrini mərkəzləşdirməyə, vahid kitab fondu və məlumat aparatı yaratmağa, oxuculara və istehsalat kollektivlərinə operativ məlumat xidmətini genişləndirməyə geniş şərait yaradır və beləliklə də oxuculara xidmət işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində böyük perspektivlər açır. Kitabxana işinin inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələ olan mərkəzləşmə nəticəsində hər bir şəhərdə və rayonda filial sistem, yəni əvvəllər müstəqil fəaliyyət göstərən kitabxanalardan müqayisə edilməz dərəcədə böyük üstünlüklərə və imkanlara malik olan vahid kitabxana müəssisələri yaradılmışdır. Mərkəzləşmiş kitabxanalar şəhər və rayonlarda bir-birindən ayrılıqda deyil, bir-biri ilə əlaqədar, bir-birini tamamlayan vahid sistem kimi fəaliyyət göstərir. Vahid kitabxana sisteminin yaranması şəhər və rayon kütləvi kitabxana şəbəkələrində olan xırda kitab fondlarının yerinə kəmiyyət və keyfiyyətə böyük və universal kitab fondlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Mərkəzləşmə həmçinin kitabxanalara məlumat-bibliografiya və informasiya işini daha operativ və keyfiyyətli təşkil etmək, daha geniş miqyasda həyata keçirmək imkanı vermişdir. Zəngin və böyük fonda, güclü məlumat-bibliografiya və informasiya işinin təşkili imkanına malik olan mərkəzləşmiş sistemlər əhaliyə kitabxana xidməti prosesini keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırmağa şərait yaratdı. Oxuculara

xidmət işinin ideya-siyasi səviyyəsi, keyfiyyəti və səmərəsi müqayisə edilməz dərəcədə yüksəldi. Mərkəzləşmə kütləvi kitabxana şəbəkələrinin idarə olunmasına, kitabxanalarda əməyin düzgün təşkili-nə, işçilər arasında ixtisaslaşmalar aparılmasına, metodik işin elmi əsaslar üzərində yenidən qurulmasına səbəb olmuşdu. Mərkəzi kitabxana ilə filiallar arasında daha operativ əlaqənin yaranması, ucqar kəndlərdə və xırda yaşayış məntəqələrində oxucuların sorğusuna cavab vermək üçün indiyə qədər həlli mümkün olmayan şərait yaratdı ki, bu da əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilində yeni mərhələnin başlanması kimi qəbul edilməlidir.

3. 3. Universal elmi kitabxanalar

Respublikamızın kitabxana şəbəkələri içərisində universal elmi kitabxanaların xüsusi mövqeyi vardır. Bu kitabxanalar qarşısında duran vəzifələr, fondun təşkili və apardığı işin miqyası baxımından universal kütləvi kitabxanalardan kəskin surətdə fərqlənirlər. Universal elmi kitabxanalar elm, mədəniyyət və xalq təsərrüfatının bütün sahələrində xidmət etmək, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmasına kömək göstərmək, hərtərəfli hazırlığa, yüksək professional səviyyəyə malik oxucuların elmi-tədqiqat, təsərrüfat və istehsalat sorğularını ödəmək, cəmiyyətin informasiya tələbatına cavab vermək üçün təşkil edilir.

Universal elmi kitabxanalar qarşılarına qoyduğu vəzifələrin miqyası, cəmiyyətin elmi-mədəni və iqtisadi tərəqqisi sahəsindəki fəaliyyəti və mə'nəvi həyatındakı rolu baxımından elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi sosial institutdur.

Sosial institut kimi onların əsas xüsusiyyətlərini bu cür xarakterizə etmək olar:

1. Vətən və xarici ölkə kitablarını toplayıb saxlayan, respublikamızda nəşr olunan bütün ədəbiyyatın pulsuz məcburi nüsxəsini alan, xarici ədəbiyyatı əldə etmək üçün beynəlxalq kitab mübadiləsi aparan, respublika, regional və ümumdövlət əhəmiyyətinə malik olan müəssisədir.

2. Universal elmi kitabxanalar oxucuların hər tərəfli sorğularına cavab vermək məqsədi ilə zəngin, çoxsahəli informasiya fonduna, mə'lumat-bibliografiya materiallarına, hər cür bibliografik göstəricilərə, həmçinin müxtəlif formalı və məzmunlu mə'lumat daşıyıcılarına malik olmalıdır.

Zəngin bibliografik informasiya materiallarını nəşr edən mərkəz kimi onun fəaliyyəti ön plana çəkilməlidir.

Universal elmi kitabxanalar informasiya mərkəzləri haqqında mə'lumat kitabları nəşr etmək, öz fondunda olan ədəbiyyatın çap kataloqunu tərtib etmək, nəşr edilmiş bibliografik, informasiya vəsaitləri haqqında vaxtaşırı mə'lumat vermək vəzifəsini yerinə yetirməlidir.

3. Universal elmi kitabxanalar bütün oxucuların: elmi işçilərin, tədqiqatçıların, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində çalışan mütəxəssislərin, səmərələşdiricilərin, konstruktorların, ziyalıların, yazıçıların, incəsənət xadimlərinin, dövlət idarələri işçilərinin, tələbələrin, həmçinin geniş oxucu kütlələrinin tələb və sorğularına cavab verməli olduğundan onların fəaliyyətində, oxuculara xidmət işinin təşkilində yüksək peşəkarlıq, elmi səriştəlik, pedaqoji ustalığ və oxucuların tərbiyə prosesində yaxından iştirak edə bilmək bacarığı ön plana çəkilməlidir.

4. Universal elmi kitabxanalar mə'lumat-bibliografiya işinin mərkəzi kimi, öz zəngin fondundan və mə'lumat aparatından istifadə edərək universal mövzularda bütün tələbat və sorğulara cavab verməli, başqa mə'lumat orqanları ilə birlikdə elmi köməkçi, tövsiyə bibliografik vəsaitləri hazırlamalı, dövlət orqanlarına, onların işçilərinə informasiya xidmətini təşkil etməli, bülletenlər və digər bibliografik vəsaitlər nəşr etməli, həmçinin kitabxanaçılıq və bibliografiya biliklərinin sistemləşdirilib kitabxanalarda, informasiya orqanlarında və tədris müəssisələrində təbliğini təşkil etməyə kömək göstərməlidir.

5. Universal elmi kitabxanalar tipindən, növündən və idarə təbəçiliyindən asılı olmayaraq respublikada bütün kitabxanaların elmi-metodik və əlaqələndirmə mərkəzidir. Belə bir mərkəz rolunu oynamaq üçün onlar elmi-tədqiqat statusuna malik olmalı, respublikada kitabxana işinə dair elmi və so-

sioloji tədqiqatlar aparmalı, kitabxanaların iş təcrübəsini öyrənib ümumiləşdirməli, qabaqcıl iş təcrübəsini yaymalı, kitabxana işinin günün tələbləri səviyyəsinə qaldırılması üçün və kitabxana işinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr hazırlamalıdır.

6. Universal elmi kitabxanalar kitabxana işinin bütün sahələrinə dair metodik və tövsiyə vəsaitləri nəşr etməli, kitabxanaçı kadrların ixtisasının artırılmasında yaxından iştirak etməlidir. Respublikada kitabxanaşünaslıq və bibliografiya işinin elmi-tədqiqat və metodik mərkəzi olan universal elmi kitabxanaların qarşısında müasir dövrdə ölkənin informasiya təminatının ödənilməsi, kitabxana xidmətinin vahid planının hazırlanması, kitabxana işinin inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, kitabxana işinə dair dövlət siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmək vəzifələri durur.

Onlar kitabxana işinin elmi əsaslarının dövlət miqyasında işlənməsini təşkil etməli və həyata keçirməlidirlər.

Universal elmi kitabxanalar beynəlxalq kitabxana forumlarında, tədbirlərində, təşkilatlarında yaxından iştirak etməli, respublika kitabxanalarının beynəlxalq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə və ümumdünya kitabxana proqramının həllinə yaxından kömək göstərməlidirlər.

Universal elmi kitabxanalar tipinə bu kitabxanalar daxildir:

Respublika milli kitabxanası;
Respublika parlament kitabxanası;
Muxtar respublika dövlət kitabxanası.

3. 4. Xüsusi kitabxanalar

Ölkəmizdə elm və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusi kitabxanaların geniş şəbəkəsi yaranmışdır. Bu şəbəkə bilavasitə ayrı-ayrı idarə və təşkilatlar, elm və təsərrüfat müəssisələri tərəfindən yaradılır və əsasən onların strukturuna daxil edilir. Xüsusi kitabxanalar alimlərin, mütəxəssislərin, istehsalat qabaqcıllarının, yenilikçilərin və ixtiraçıların konkret peşə sorğularına cavab verməlidir. Xüsusi kitabxanalar bilavasitə məxsus olduqları elmi idarə və müəssisələrin kollektivinə xidmət göstərir, idarə və müəssisənin qarşısında duran vəzifələrin həllində iştirak edirlər.

Məhz buna görədir ki, xüsusi kitabxanaların tiplərinin müəyyənləşdirilməsinin əsas əlamətini xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün mütəxəssis kadrların hazırlanması və oxucuların peşə (ixtisas) fəaliyyəti ilə əlaqədar informasiya tələbatının ödənilməsi tutur. Xüsusi kitabxanaların, elm-istehsalat müəssisələri, layihə - konstruktor təşkilatları və təhsil müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqələri həmin müəssisələrin kollektivlərinin peşə tələbatlarının əvvəlcədən ödənilməsinə və həmin kollektivlərin işinin keyfiyyətə yüksəldilməsinə müsbət təsir edir. Ona görə də xüsusi kitabxanalar bir qayda olaraq istehsalat,

elm, təhsil və mədəniyyət müəssisələrinin strukturu müvafiq yaradılmışdır.

Müasir şəraitdə xüsusi kitabxanaları üç əsas qrupa bölmək olar: sosial-siyasi, təbii-elmi və tətbiqi. Göstərdiyimiz qruplar da öz növbəsində elm və sənaye sahələrinə (iqtisadi, texniki, kimya, tibb, filologiya, pedaqoji və s.), həmçinin inzibati-təbəçilik prinsipinə (idarə, müəssisə, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri) görə bölünür. Xüsusi kitabxanaların fondu kitab və dövrü mətbuatla yanaşı olaraq, standartlarla, ixtiraların təsviri ilə, rəsmi idarə nəşrləri ilə, hesabatlarla, çertyojlarla, kartoqrafik və audiovizual materiallarla, notlarla komplektləşdirilə bilər.

Xüsusi kitabxanaların fondunda həmçinin kartoqrafik, audiovizual materiallar, notlar, maşınla oxunan maqnit lentlərinə yazılmış informasiyalar toplanmalıdır.

Oxucuların mütəşəkkil kollektivlərinə xidmət edən xüsusi kitabxanalar elm, iqtisadiyyat, təsərrüfat və mədəniyyətin daha konkret sahələrinə dair məlumat-bibliografiya və elmi informasiya işləri aparmalı, idarə və müəssisənin hər bir işçisinə fərqli xidmət göstərməlidir.

Xüsusi kitabxanalar tipinə daxil olan elmi, elmi-texniki, texniki və tədris kitabxanalarının ikinci əlamətlərini nəzərə alsaq, idarə təbəçiliyinə görə onları bu qruplara ayıra bilərik. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının kitabxana şəbəkəsi, sahəvi nazirliklərin elmi-texniki, texniki kitabxanaları, Təhsil

Nazirliyinin ali və orta ixtisas məktəbləri kitabxanaları.

Respublikamızda xüsusi kitabxanalar şəbəkəsinə daxil olan ən böyük kitabxanalardan Respublika Elmi - Texniki kitabxanası, Respublika Elmlər Mərkəzi Akademiyasının Elmi Kitabxanası, Respublika Kənd Təsərrüfatı Kitabxanası və Respublika Elmi Tibb Kitabxanası ölkəmizin elmi-texniki tərəqqisində mühüm rola malikdirlər.

Xüsusi elmi kitabxana şəbəkəsi içərisində texniki kitabxanalar mühüm yer tuturlar. Texniki kitabxanalar bilavasitə müəssisələrdə, elmi tədqiqat institutlarında, konstruktor bürolarında, təcrübə stansiyalarında, ali məktəblərdə, zavod və fabriklərdə və s. təşkil edilir.

3. 5. Milli kitabxanalar

Ölkənin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən ən böyük ümumi kitabxanası milli kitabxana adlanır. Universal elmi kitabxanaların funksiyaları və qarşılarına qoyulan vəzifələr bu kitabxanalara da aiddir. Milli kitabxana anlayışı xalqın milli kitab sərvətini qoruyub saxlamaq, bu qiymətli sərvəti cəmiyyətin istifadəsinə vermək və dövlət kitab saxlayıcısı funksiyasını yerinə yetirmək əlaməti kimi meydana çıxır. Milli kitabxananın ölkədə nəşr edilən bütün çap məhsullarından məcburi nüsxələr almaq, beynəlxalq kitab mübadiləsi aparmaq hüququna malik olması,

ona zəngin, qiymətli, dövlət əhəmiyyətli kitab fondu yaratmaq imkanı verir. Məhz buna görədir ki, milli kitabxanaların meydana gəlməsi cəmiyyətdə elm və mədəniyyətin inkişaf etdiyi, kitab çapının geniş vüsət aldığı, böyük kitab fondlarının yarandığı dövrə təsadüf edir.

İlk milli kitabxanalar XVIII əsrdə Avropada meydana gəlmişdir. Kitabxana tarixçiləri belə hesab edirlər ki, dünyada ilk milli kitabxana Fransa Kral Kitabxanasıdır. 1795-ci ildə bu kitabxana Konvent tərəfindən milli mülkiyyət elan edilmiş və kitabxanaya bütün çap məhsullarından məcburi nüsxə almaq hüququ verilmişdir.

Rusiyada yaranan ilk milli kitabxana S. Şedrin adına Sankt - Peterburq Ümumi Dövlət Kitabxanası olmuşdur. Bu kitabxananın əsası 1795-ci ildə qoyulmuş, 1814-cü ildən ümumi kitabxana kimi açılmışdır. 1811-ci ildən ona vətən nəşrlərindən pulsuz məcburi nüsxə almaq hüququ verilmişdir. Bu, ölkədə yaranmış ikinci ən böyük milli kitabxana, Rusiya Dövlət Kitabxanasıdır. Onun əsası 1862-ci ildə qoyulmuşdur. Moskva Rumyantsev muzeyinin tərkibində yaradılmış bu kitabxana 1862-ci ildən vətən nəşrlərinin məcburi nüsxəsini alır. Rus xalqının milli fəxri olan bu kitabxana Rusiyanın ən böyük milli kitabxanası kimi elm və mədəniyyət tarixində böyük rol oynamış və bütün fəaliyyəti boyu elmə, mədəniyyətə və elmi-texniki tərəqqiyə xidmət etmişdir. Kitabxana kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq

və kitabşünaslıq sahəsində elmi-tədqiqat statusuna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının milli kitabxanası sayılan M. F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası 1923-cü ildə yaradılmışdır. Kitabxana sovet hakimiyyəti illərində respublikada elm, mədəniyyət və maarifin inkişafında böyük rol oynamış, elmi-texniki tərəqqiyə xidmət etmişdir. Böyük və zəngin ədəbiyyat fonduna malik olan bu kitabxana, Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilən bütün çap məhsullarından məcburi nüsxə alır.

1923-96-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Kitabxanası böyük inkişaf yolu keçmiş, onun strukturunda və funksiyalarında ölkənin sosial inkişafından irəli gələn, respublikadakı iqtisadi və mədəni dəyişiklikləri əks etdirən yeniliklər baş vermişdir. Milli kitabxana anlayışının özü xeyli dəyişmiş, yeni məzmunla zənginləşmişdir. Əgər əvvəllər onun əsas əlamətini milli kitabsaxlayıcı funksiyası təşkil edirdisə, indi milli kitabxana əsas milli dövlət kitabsaxlayıcısı hesab edilməklə, əhaliyə kitabxana xidmətini təşkil edən, bütün kitabxanalara metodik rəhbərlik göstərən, kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslıq sahəsində elmi-tədqiqat işi aparan bir müəssisəyə çevrilmişdir.

Milli kitabxananın funksiyalarına bunlar daxildir:

1) Ölkənin çap məhsulunun dövlət saxlayıcısıdır;

2) Əhalinin bütün təbəqələrinin istifadə edə bildiyi ən böyük ümumi kitabxanadır;

3) İnformasiya və tövsiyə biblioqrafiyası mərkəzidir;

4) Ölkə miqyasında kitabxana işinin koordinasiya edilməsi və əlaqələndirilməsi mərkəzidir;

5) Respublika miqyasında kitabxanaların elmi-metodik mərkəzidir;

6) Respublika kitabxanalarının beynəlxalq əlaqələndirmə mərkəzi kimi kitabxana işini bütün beynəlxalq cəmiyyətlərdə və qruplarda təmsil edən müəssisədir.

Azərbaycanda müstəqil, suveren dövlətin yaranması ilə əlaqədar M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının qarşısında daha mühüm vəzifələr meydana çıxmışdır. O, özünün elmi və mədəni sərvəti hesab edilən zəngin və nadir fondunu, məlumat vasitələrini müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsinə, Azərbaycan milli ideologiyasının təbliğinə yönəltməli, xalqımızın mədəni təربiyəsində, intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamalıdır.

Göstərilən vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm rola malik olduğunu nəzərə alaraq hazırda Azərbaycanın kitabxana ictimaiyyəti və bütün ziyalıları M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasına Milli Kitabxana statusu verilməsi məsələsini dövlət və Milli Məclis qarşısında qaldırmışlar.

Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə bu məsələ öz müsbət həllini tapacaqdır. Yekunda demək olar ki,

kitabxanaların tipologiyası problemi kitabxanaşünaslığın ən qədim və mühüm problemi olmasına baxmayaraq, dünya kitabxanaşünaslığında öz elmi həllini tam şəkildə tapa bilməmişdir. Kitabxanaların tiplərə və növlərə bölünməsi dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində, yəni həm qərbdə, həm də şərqdə, ölkənin öz ənənələri, xüsusiyyətləri və kitabxanaların qarşısında duran vəzifələrlə əlaqədar müxtəlif konsepsiyalara uyğun təsnifləşdirilmişdir.

Azərbaycanda uzun illərdən bəri, əsasən Rusiya kitabxanaşünaslarının tipologiyaya dair elmi nəticələrindən istifadə edilmişdir və bu hazırda da bu cür davam edir.

Ancaq rus kitabxanaşünaslarının kitabxanaların tiplərə və növlərə bölünməsi təsnifatı tam deyildir. Onlar bu problemlərin yenidən işlənməsini, kitabxanaların elmi tipologiyasının kamil, elmi təsnifatının hazırlanmasını zəruri hesab edirlər.

Respublikamızın dövlət müstəqilliyi şəraitində xalqımızın qədim tarixə malik mədəni quruculuq ənənələrinə, milli xüsusiyyətlərimizə, həmçinin kitabxanaların qarşısında duran yeni vəzifələrə əsaslanaraq milli dövlətçiliyimizə və milli ideologiyamıza xidmət etmək baxımından müxtəlif kitabxanaların tipologiyasının aşağıdakı bölgüsünü təklif edirik. Bu bölgüyə ancaq problemin elmi qoyuluşu kimi baxmaq lazımdır.

Kitabxanaların tipologiyası (tipləri və növləri)

1. Universal kitabxanalar:

Universal elmi kitabxanalar;

Universal (ümumi) kitabxanalar.

2. Universal elmi kitabxanalar :

Milli kitabxana;

Parlament kitabxanası;

Muxtar respublikanın dövlət kitabxanası.

1. Universal (ümumi) kitabxanalar :

Mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemləri (MKS-
lər);

Kənd (ümumi) kitabxanaları;

Müstəqil gənclər kitabxanaları;

İctimai təşkilatların kitabxanaları.

2. Xüsusi kitabxanalar

Respublika səhəvi kitabxanaları;

Respublika Elmlər Akademiyasının kitabxa-
naları;

Ayrı-ayrı nazirliklərin, idarə və müəssisələrin
xüsusi kitabxanaları.

3. Təhsil müəssisələri kitabxanaları

Təkmilləşdirmə institutlarının kitabxanaları;

Ali məktəb kitabxanaları;

Orta ixtisas məktəblərinin kitabxanaları;

Ümumtəhsil məktəblərinin kitabxanaları.

IV FƏSİL

KİTABXANAÇILIQ

PEŞƏSİ

Kitabxana kitabdan ictimai istifadəni təşkil edən elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsidir. Müasir şəraitdə kitabxanalar informasiyanın xalqa çatdırılmasında kommunikasiya vasitəsi kimi olduqca böyük rol oynayır, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesində əhəmiyyətli iş görürlər. Informasiyalaşdırılmış cəmiyyət isə bəşəriyyətin uğurlu gələcəyidir. Artıq dünyanın bütün qabaqcıl ölkələri və xalqları tərəfindən dərk və qəbul edilmişdir ki, bəşəriyyətin uğurlu gələcəyi, elmi, texniki və sosial tərəqqisi naminə mühüm iş görən kitabxanalar olmadan inkişaf etmək mümkün deyil.

Dünyanın görkəmli alimləri, filosofları, mədəniyyət və dövlət xadimləri, kitabxanaçılıq elminin tədqiqatçıları kitabxana işinin başlıca məqsədini bəşəri sərvətlərin əsas daşıyıcılarından biri kimi ümumdünya mədəniyyətinin inkişafına kömək göstərməkdə və bəşər sivilizasiyasının tərəqqisinə xidmət etməkdə görürlər. Sivilizasiyanın başlanğıcından zəmanəmizə qədər olan dövrə nəzər saldıqda həm qədim dünya kitabxanalarının, həm də inkişaf etmiş müasir kitabxanaların fəaliyyətində iki mühüm amil diqqəti çəkir.

Kitabxana bəşər elmi sərvətlərini toplayıb, qoruyub, saxlayıb onları insanların istifadəsinə verməklə elmin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, texniki biliklərin, elmi kəşflərin öyrənilməsi və tətbiqi üçün şərait yaradır. Beləliklə, o, elmi-texniki tərəqqiyə, elmi nəzəriyyələrin, kəşflərin istehsalatda tətbiqi prosesinə kömək göstərir, elmlə istehsalat, tədqiqat tətbiq arasında vasitə kimi çıxış edir.

Vaxtilə SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda sosializm cəmiyyəti quruculuğu prosesi maarif, elm və mədəniyyət sahələrində müvəffəqiyyətlər qazanılması, kitab nəşrlərinin geniş vüsət alması, kitabxana şəbəkələrinin genişlənməsi ilə xarakterizə olunurdu. Kitabxana işi xalqın maarif və mədəniyyətində, elmin tərəqqisində, insanların intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində, geniş xalq kütlələrinin, ilk növbədə isə ziyalıların formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malik idi. Bütün bunlar isə diqqəti kitabxana işinə, onun məzmununa, vəzifələrinə, cəmiyyətdə tutduğu yerə və oynaya biləcəyi rola cəlb etmişdi.

Kitabxana inkişaf prosesində tədricən bəşəriyyətin əsrlərdən bəri əldə etdiyi dəyərlərdən və sərvətlərdən cəmiyyətin xeyrinə, insanların yüksəlməsi naminə istifadə etmək üçün böyük kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Mə'lumdur ki, kommunikasiyasız mədəniyyət yoxdur.

Başa çatmaqda olan XX əsr cəmiyyətin tarixində elmi-texniki inqilab əsri, informasiya partlayışı, sivilizasiyanın yüksəlməsi, mədəniyyətin geniş tərəqqisi əsri kimi fərqlənir. Bəşər mədəniyyətini yeni

inkişaf mərhələsinə keçməsi, informasiyalaşdırılmış cəmiyyət yaradılmasının əsasının qoyulması məhz bu əsrdə mümkün olmuşdur. Bu inkişaf prosesi XX əsrin XXI əsrə təqdim etdiyi ən böyük maddi və mə'nəvi sərvətdir.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının ən mühüm sahələrindən biri olan kitabxanalar XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmiş, bəşəriyyətin informasiya təminatında, insan mə'nəviyyatının formalaşmasında, onların mədəni, elmi, intellektual səviyyələrinin yüksəlməsində əsas amilə çevrilmişdir. Kitabxana informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə institutu kimi cəmiyyətin mə'nəviyyatına daxil olmuş, yazılı abidələrin, kitabların, digər sənədlərin insanların istifadəsinə verilməsində yeganə elm və təhsil müəssisəsi kimi böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir.

Cəmiyyət kitabxanaların hamisidir. Ona görə də kitabxanalar onu yaradan cəmiyyətin mənafeyinə, inkişaf və tərəqqisinə, cəmiyyət üzvlərinin təhsilinə, tərbiyəsinə və yüksəlməsinə xidmət etməlidir. XX əsrdə dünyanın qabaqcıl ölkələrində kitabxanalar bu vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmiş, öz quruluşunu, təşkilati prinsiplərini, oxuculara xidmət işinin forma və üsullarını inkişaf etdirərək təkmilləşdirmiş, geniş və mə'nalı inkişaf yolu keçmişdir. Kitabxana işinin məzmununda baş verən bu mühüm proseslər kitabxanalara olan bəsit münasibəti dəyişmiş, onlara informasiya, elm, mədəniyyət, təhsil işinə mühüm sosial institut kimi baxılmağa başlanıl-

mışdır. Belə bir şəraitdə bilavasitə cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasında yaxından iştirak edən, onun informasiya təminatını ödəyən, həmişə tərəqqiyə, öyrənməyə, biliyə, inkişafa can atan insanın informasiya daşıyıcıları ilə əlaqəsini, ünsiyyətini təmin edən, bu mühüm işdə, informasiyanın nəhəng okeanından faydalanmaqda ona kömək edən şəxsə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Bu şəxs kimdir? Onun cəmiyyətdəki mövqeyi nədən ibarətdir? Bu şəxs müasir dünyanın kitabxanalarını yaradan, onun fondunu formalaşdıran, kitab okeanından düzgün bəhrələnməyi bacaran, bu zəngin sərvətin oxuculara çatdırılmasının mürəkkəb psixoloji, texniki forma və üsullarını hazırlayan, şəxsiyyətin yetkinləşməsində yaxından iştirak edən kitabxanaçıdır.

Dünyada yüzlərlə peşə vardır. Bunların içərisində ən qədim və humanist peşələrdən biri də kitabxanaçı peşəsidir. Kitabxanaçı peşəsinin tarixi dünyanın çox qədim dövrlərinə gedib çıxır. Yazının kəşfi, kitabın meydana gəlməsi, bunun ardınca kitabı toplayıb saxlayan, gələcək nəsillərə çatdıran kitabxanaların yaranması bəşəriyyətin çox böyük nailiyyətlərindən biridir. Məhz buna görədir ki, bəşəriyyət «İsgəndəriyyə» kitabxanasını qədim dünyanın yeddi mö'cüzəsindən biri adlandırmış, onu bəşər elminin və mədəniyyətinin ən böyük mə'bədghahı kimi qiymətləndirmişdir.

Bu cür kitabxanalarda xidmət edən, kitabxana işini təşkil edən insanlar ilk kitabxanaçılar olmuş, kitabxanaçılıq sənətinin bünövrəsini qoymuşlar.

Dünya kitabxanalarının tarixini öyrənərkən belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, qədim dünya kitabxanalarında fəaliyyət göstərən kitabxanaçıların, kitabxana müdirlərinin, rəhbərlərinin əksəriyyəti öz dövrünün ən görkəmli alimləri, elm və mədəniyyət xadimləri olmuşlar. Tarixi faktlar göstərir ki, ilk kitabxanaların tarixi İsgəndəriyyə kitabxanasından da çox-çox qədimdir.

Dünyada ilk kitabxanalar bizim eramızdan 12 min il əvvəl qədim Şumerdə meydana gəlmişdir. Görkəmli Amerika şumerşünası S.N.Kramer «Tarix Şumerdən başlanır»¹ kitabında yazır: «İlk məktəblər», «ilk tarixçi», «ilk əxlaq ideyaları», «ilk ədəbi mübahisələr», «ilk matəm nəğmələri», «ilk ədəbi nümunələr», «ilk kitabxana kataloqu» bir sözlə hər şeyin ilki, yəni tarixin başlanğıcı Şumerlərdən başlanır.»

Deməli, hələ eramızdan 10-12 min il əvvəl Şumerlərdə kitabxana, kitabxana kataloqu var idisə, bu kitabxanaları idarə edən kitabxanaçıların olması da şübhə doğurmur. Beləliklə, kitabxanaçı peşəsinin yaranması tarixin çox dərinliklərinə gedib çıxır.

Dünya elm və mədəniyyətinin beşiyi sayılan qədim Misir həm də yüksək səviyyədə təkmilləşmiş kitabxanaların beşiyi olmuşdur. Qədim Misirdə kitabxanaçılıq peşəsinin yaranması və cəmiyyətdə mühüm bir peşə kimi formalaşması haqqında da qiymətli tarixi məxəzlərə tez-tez rast gəlmək olur.

¹ Крамер С. Н. История начинается в Шумере - М., 1965.

Nil çayının sahilində Karnak şəhərinin yaxınlığında qazıntı işləri aparılarkən iki qəbir tapılmışdır. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu qəbirlərin sahibləri hələ bizim eradan 1200 il əvvəl Ramzes dövründə kitabxanada işləyən kitabxanaçılar Miamun adlı ata və oğul olmuşdur. Bu, bir daha təsdiq edir ki, qədim Misirdə kitabxanaçılıq bir peşə kimi formalaşmış, həm də digər dövlət vəzifələri kimi irsi xarakter daşımışdır.¹

Kitabxanaçılıq çox qədimdən təşəkkül tapıb formalaşan, cəmiyyət inkişaf etdikcə öz məzmununu elmi əsaslarla dərinləşdirən bir sənətdir. Müasir cəmiyyətdə kitabxanaçılıq sənəti, onun məzmunu, kitabxanaçı kadrların hazırlanması təhsil prosesinin çox mühüm amillərindən birinə çevrilmişdir. Qədim mədəniyyət abidələrindən hesab edilən kitabxanalar məhz qiymətli sənətkarların kitabxanaçıların səyi və fədakarlığı ilə yaranmış, formalaşmış, tədricən inkişaf edərkən müasir kitabxanalara çevrilmişlər.

Qədim dünyanın fəxri sayılan İsgəndəriyyə, Perqam və Roma kitabxanalarında kitabxana işinin sirlərinə yiyələnən, bütün biliklərin məcmusu olan kitabları bəşəriyyətə çatdırmaq bacarığına malik böyük kitabxanaçılar ordusu fəaliyyət göstərirdi. İlk dövrlərdə bir qayda olaraq kitabxanaçı vəzifəsində görkəmli alimlər, filosoflar, yazıçılar, şairlər, ictimai xadimlər çalışırdılar. Dünya kitabxanaçılarının başı hesab edilən, İsgəndəriyyə kitabxanasının ilk

¹ Дж.Х. Шира. Введение в библиотекосведение.-М., 1983, с. 17.

kitabxanaçılarından olan Kallimaxın özü görkəmli filosof alim idi.

Cəmiyyətdə dinin meydana gəlib inkişaf etməsi ilə əlaqədar onun təbliği, qorunub saxlanması, nəsil-dən-nəslə çatdırılması üçün kilsə, monastr, məscid, mədrəsə və s. dini kitabxanalar yaranmağa başladı.

Bu kitabxanaların kitabxanaçısı vəzifəsində görkəmli alimlər, din xadimləri işləyirdi. Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda məscid kitabxanalarında kitabdar vəzifəsi mövcud idi.

Tarixdən mə'lum olur ki, kitabxana işi müqəddəs və xeyirli hesab edildiyindən kitabxanalarda ən görkəmli alimlər, nüfuzlu şəxsiyyətlər işləyirdilər.

Azərbaycan kitabxanaçılığı tarixində də belə hallara tez-tez rast gəlmək olar. Görkəmli alim, dilçi, ədəbiyyatşünas, şair Xətib Təbrizi Bağdadda böyük dövlət kitabxanasının müdiri olmuşdu.

Azərbaycan xalqının görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai XVI əsrdə böyük saray kitabxanası təşkil etmiş, özünün çox sevdiyi bir şəxsi Şərqin ən böyük rəssamı Kəmaləddin Behzadı 1522-ci ildə imzaladığı şah fərmanı ilə bu kitabxanaya müdir təyin etmişdi.

Zaman keçdikcə kitabxanaçılıq şərəfli bir sənət kimi formalaşmış, kitabxana işinin xüsusiyyətini bilən peşəkar kitabxanaçılar hazırlanmasına ehtiyac duyulmağa başlanmışdı. İlk peşəkar kitabxanaçılar hazırlanmasına XVIII əsrin axırı - XIX əsrin əvvəllərindən təşəbbüs göstərilmiş, artıq XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Avropa ölkələrində yüksək ix-

tisaslı kitabxanaçılar hazırlayan ali məktəblər meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda peşəkar kitabxanaçı kadrların hazırlanmasına XX əsrin birinci rübünün axırlarından başlanılmışdır. Respublikamızda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kitabxana işi sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycan inqilab komitəsi kitabxana işi quruculuğunu ardıcıl olaraq həyata keçirmək, kitabxanaları milliləşdirmək, kitab nəşri işini qaydaya salmaq üçün bir sıra dövlət fərmanları verdi, qərarlar qəbul etdi, yeni tədbirlər həyata keçirdi. Belə tədbirlər içərisində yeni açılan kitabxanaların kadrlarla təmin edilməsi, kitabxanaçılar hazırlanması da mühüm yer tuturdu.

20-30-cu illərdə kitabxana işi sahəsində olduqca böyük dəyişikliklər baş vermiş, respublikada elmi, elmi-texniki, kütləvi, xüsusi və təhsil kitabxana şəbəkəsi təşəkkül tapmış, böyük inkişaf yolu keçmişdir. Onların içərisində bilavasitə geniş xalq kütlələrinə xidmət edən kütləvi kitabxanalar şəbəkəsi daha çox yer tuturdu. Şəhərlərdə və kəndlərdə müstəqil kitabxanaların yaranması böyük inqilab idi.

Kitabxanaçı kadrların hazırlanması, seçilib yerləşdirilməsi, kitabxana işçilərinin cəmiyyətdə tutduğu mövqe, kitabxanaçılıq təhsilinin məzmunu, formaları və ayrı-ayrı sahələr üzrə kadr hazırlığı ilə əlaqəsi dünya kitabxanaşünaslarının, sosioloqlarının və digər mütəxəssislərin diqqətini cəlb edirdi.

Görkəmli Amerika alimi Cess X. Şira yazır: «Yaxşı kitabxanaçı hansı xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir? Mən belə hesab edirəm ki, yaxşı kitabxanaçının üç mühüm əlaməti vardır: o, hərtərəfli biliyə və düşüncəyə malik olmalı, ona aid olan materiala sahib olmalı, onu bilməlidir. Bu bilikləri başqalarına elə üsullarla aşılmalıdır ki, onlar üçün mənalı və qiymətli olsun. Nəhayət, üçüncüsü, yumor hissidir. C. Şira tərəfindən irəli sürülən birinci əlamət kitabxanaçıdan əsaslı elm sahələrini öyrənməyi, geniş elmi dünyagörüşünə, intellektual səviyyəyə malik olmağı, hər bir materialı başa düşüb anlamaq bacarığını tələb edir.

Kitabxanaşünaslıq kommunikasiyanın elə sahəsidir ki, onun vasitəsi ilə mədəniyyət qorunub saxlanılır. Kommunikasiya o zaman informasiya daşıyıcılarını insanlara vermək vasitəsinə çevrilir ki, o, bəşəri sərvətlərin keçiricisi rolunda çıxış edir. Bu işdə kitabxanaçının rolu böyükdür. O, ən fəal və yaradıcı şəxs kimi kitabxananın digər elementləri arasında əsas qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa, bu əlaqələrin sosial məzmununu həyata keçirməyə xidmət edir. Kitabxanaçı elə əsaslı keyfiyyətlərə malik olmalıdır ki, kitabxananın başqa elementləri ilə mürəkkəb, qarşılıqlı şəkildə, onların köməyi sayəsində oxucu ilə dinamik, canlı əlaqələr yaratsın və beləliklə də kitabxananın fasiləsiz fəaliyyət göstərməsini təmin etsin.

Təsadüfi deyil ki, görkəmli rus kitabxanaşünası L.B.Xavkina obrazlı şəkildə kitabxanaçını

«kitabxananın ürəyi», onun bütün üzvi əlaqələrini hərəkətə gətirən canlı qüvvə adlandırır.

Kitabxanaların canlı orqanizm kimi qiymətləndirildiyi müasir zamanımızda doğrudan da kitabxanaçı cəmiyyətdə tutduğu mövqe, həyata keçirdiyi vəzifələr, insanlara göstərdiyi xeyirxahlıq baxımından kitabxananın döyünən ürəyidir. Bu ürək nə qədər sağlam, möhkəm olsa, ahəngdar işləsə, orqanizm o qədər müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərər, kitabxana işinin məzmununda böyük uğurlar baş verər.

Beləliklə, kitabxanaçı əsl kommunikator olmaq istəyirsə, hər şeydən əvvəl, müəyyən bir elm sahəsini dərinləndirən bilməli, sözün əsl mənasında, alim olmalıdır. Kitabxanaçının əsas keyfiyyətlərindən biri bildiklərini, öyrəndiklərini, daha konkret desək, kitabxanada saxlanılan bəşəri sərvətləri oxuculara vermə bilmək məharətinə malik olmasıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, kitabxana işini, onun elmi cəhətlərini, forma və üsullarını dərinləndirən bilməyi, kitabxanaçılıq sənətinin inceliklərinə yiyələnməyi, insanlarla ünsiyyət saxlamaq və bu ünsiyyətdən onların xeyrinə istifadə etmək qabiliyyətini tələb edir. Kitabxanaçılıq sənətinin əsasını təşkil edən bu mühüm və mürəkkəb prosesin həyata keçirilməsində kitabxanaçı informator, mədəni-maarif işçisi, təhsil və tərbiyə sahəsinin mütəxəssisi, müəllim kimi oxucunun hərtərəfli yüksəlməsi və inkişafı qayğısına qalır.

Beləliklə, oxuculara xidmət etmək üçün kitabxanaçıdan yüksək peşəkarlıq tələb olunur. Peşəkar kitabxanaçı sənətini dərinləndirən bilməli və sevməli, sə-

nətinə hörmət etməli, başqa sənətlər içərisində onun yerini müəyyənləşdirməyi, öz sənətini digər sənətlərin oxşar cəhətləri ilə əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Kitabxanaçı, hər şeydən əvvəl ziyalıdır, şəxsiyyətdir. Şəxsiyyətinə hörmət etməyi bacaran hər bir kitabxanaçı əsl sənətkar olmağa çalışmalı və sənətini uca tutmalıdır.

Professionalizm, peşəkarlıq kompleks anlayışdır. Bu məfhum özündə həm xüsusi hazırlığı, həm də ümumi elmi və intellektual səviyyəni birləşdirir. Kitabxanaçılıq ümumbəşəri sənətlər içərisində özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir sənətdir. Bu sənətlərin formalaşmasında kitabxanaşünaslığın ümumi elmi əsasları, pedaqogika və psixologiyanın ümumi müddəaları yaxından iştirak edir. Bu sənət bilavasitə insanın, təhsili, tərbiyəsi, formalaşib yetişməsi, sənətə yiyələnməsi ilə əlaqədar olduğundan humanitar xarakter daşıyır. Bu sənət insanları böyük məhəbbət ruhunda formalaşdırır. Kitabxanaçı hər bir insanın şəxsiyyətini, ləyaqətini qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Çünki hər bir insan kitabxanada ən arzu edilən qonaqdır. Kitabxananın ən xeyirxah keyfiyyətlərindən biri ardıcıl olaraq həmişə insanlarla ünsiyyət saxlamasıdır. Ünsiyyət insan həyatının və fəaliyyətinin əsas formalarından biridir. Bunsuz insanların bir-biri ilə əlaqəsi, həmçinin birgə əmək fəaliyyəti prosesi baş tutmaz. Kitabxanaçı isə ünsiyyətin təşkilatçısıdır. Məhz buna görədir ki, son zamanlar dünya kitabxanaşünaslığında bu problemin tədqiqi, öyrənilməsi, ümumi nəticələr çıxarılma-

sı nəzəriyyəçilərin və praktiklərin diqqətini çəkməkdədir. Müasir kitabxanaçının bu problemi dərinləndirərək etməsinə böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

Belə bir tezis diqqəti cəlb edir ki, əgər kitabxanaçı və oxucu əldə etdikləri bilikləri başqalarına verməkdən məhrumdursa, belə biliklər cəmiyyətə az xeyir verir. Beləliklə, yaxşı kitabxanaçı həm kitabları, həm də insanları öyrənən, öz işini yaxşı bilən sənətkar olmalıdır. İş elə qurmaq lazımdır ki, kitabxanaya gələn oxucu oradan təəssüf hissi ilə, narazı halda çıxmasın, özünə lazım olan ədəbiyyatı və yaxud məlumatı ala bilsin. Hər bir kitabxanaçı oxucunu qəbul edərkən özünü onun yerinə qoymalı, onun tələbat və təkliflərini ödəməyə çalışmalı, elmi məsləhətlərini, xoş sözünü, gülərüzlülüyünü ondan əsrigəməməlidir.

Yaxşı kitabxanaçının üçüncü əlaməti yumor hissidir. Bəzi mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, yumor hissi yaxşı kitabxanaçının ən mühüm, həlledici əlamətidir. Bu, belə deyildir. Yumor hissi də digər əlamətlər kimi mühüm komponentlərə malikdir, hər iki əlamətlə əlaqədardır, onları tamamlayır. Hər üç əlaməti özündə birləşdirən kitabxanaçı böyük qüvvəyə çevrilir və hərtərəfli imkanlara malik olan bir şəxsiyyət, bir sənətkar kimi formalaşır.

Yumor hissi nədir?

Yumor hissi perspektiv hissidir, gələcəyə baxışdır, gələcəyi anlamaqdır, gələcəyi görmək perspektivini müəyyənləşdirmək bacarığıdır. Bu hiss problemin daha mühüm, yaxud az və ya çox dərəcədə əhə-

miyyətə malik olmasını müəyyənləşdirməkdir. Bu, qarşılıqlı əlaqələri dərk etmək, məsələləri başa düşmək qabiliyyətidir.

Yumor hissi xüsusilə qabarıq şəkildə duyulan insanlar daha mehriban, xoşxasiyyət, xeyirxah, başqalarının işinə ürəkdən can yandıran, başqa sözlə, xeyrə-şərə daha çox yarayan olurlar. Yumor hissi kitabxanaçı ilə oxucunun ünsiyyəti prosesində mühüm rol oynayır və müsbət nəticələrin əldə edilməsinə əhəmiyyətli kömək göstərir.

Rus kitabxanaşünaslığında kitabxanaçının əsas əlamətlərindən biri kimi yumor hissi əvəzinə emosiya məfhumu işlənir. Emosiya başqa fərdin emosional vəziyyətinin signalına cavab vermək qabiliyyəti, başqasının mə'nəvi aləminə daxil olmaq və onu öz emosional təcrübəsinə keçirmək qabiliyyəti kimi izah edilir. İnsanın emosionallığı bir çox hallarda bioloji əsasla malik olan dərin psixi-fizioloji xarakteristika ilə müəyyən edilir. Emosiyanın əsas funksiyalarından biri bizi əhatə edən mühitdən baş çıxarmaqdır.

C.X.Şira yaxşı kitabxanaçının üç mühüm əhəmiyyətini belə yekunlaşdırır: «Bəşəriyyətin təcrübəsi və biliyi olan sənədləri mükəmməl bilmək, bu bilikləri başqalarına vermək qabiliyyəti və yumor hissi bax, bu üç sütun üzərində kitabxana sosial institut kimi qərar tutur».¹ X. Şiranın yazılarında kitabxanaçı alim və mütəfəkkir kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da müasir Amerika cəmiyyətində kitabxanaçının tutduğu yüksək mövqe ilə bağlıdır.

Hazırkı dövrdə dünyanın bütün ölkələrində ixtisaslı sənətkar kitabxanaçı kadrlar hazırlayan geniş ali və orta ixtisas məktəbləri şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Bütün dövlətlərdə kitabxanaçı kadrlar əsasən universitetlərdə, Rusiyada isə Mədəniyyət Universitetlərində hazırlanır. Kitabxanaçılıq təhsili gündən - günə təkmilləşir, onun məzmununda yeni keyfiyyətlər meydana çıxır, tədris planlarında müsbət dəyişikliklər baş verir. Kitabxana işinə və informasiya işinə texniki vasitələr geniş daxil olduqca, kitabxana işinin kompüterləşdirilməsi daha geniş vüsət aldıqca klassik kadr hazırlığı prosesində radikal dəyişikliklər özünü göstərir. Kitabxanaçılıq tədris planlarına humanitar və sosial fənlərlə yanaşı olaraq, ali riyaziyyat, hesablama texnikası, proqramlaşdırma, kompüterləşdirmə və s. texniki fənlər də daxil edilmişdir. Elm və texnikanın sürətli inkişafı, cəmiyyətin idarə edilməsində informasiyanın geniş vüsət alması, informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin formalaşması prosesi tədris planlarında bu cür əsaslı və köklü dəyişikliklərin aparılmasını ön plana çəkir.

Müasir kitabxanaçı klassik kitabxanaçılıqda olan ətaləti, maneələri qırmağı bacarmalı, cəmiyyətin inkişaf sürəti ilə ayaqlaşmalı, yeni-yeni elmi fənlərə, xüsusilə əsaslı elmi biliklərə yiyələnməli, hesablama texnikası və kompüterlərlə işləməyi öyrənməlidir.

¹ Шира Х. Введение в библиотекоеведение. -М., 1983.- с. 247.

İndiki şəraitdə kitabxanaçı kadrlar hazırlanmasının əsasında iki mühüm və köklü prinsip qoyulmalıdır:

1) Professional bilik və bacarıqların vahid özül əsasında formalaşmasını nəzərdə tutan kitabxanaçı sənətinin bütövlüyü prinsipi;

2) Kitabxanaçılıq sənətinin diferensiyası prinsipi. Bunun əsasında isə kitabxanaçıların ixtisaslaşması durmalıdır.

Müasir dövrdə kitabxanaçı kadrlar dünya təhsil sisteminin təcrübəsinə əsaslanmaqla, kitabxana və informasiya işinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində kitabxanaçı kadrlar hazırlayan ali məktəblərin tədris planlarında ciddi fərqlərin və müxtəlifliyin olmasına baxmayaraq, bu planların əksəriyyətində xeyli oxşarlıqlar və uyğunluqlar diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, ixtisas fənləri bloku bir-birinə çox yaxındır. Buna misal olaraq 1997-ci ildə 50 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Bakı Dövlət Universiteti kitabxanaçılıq fakültəsinin tədris planını göstərə bilərik. Hələ SSRİ dövründə öz elmi-texniki bazası, kadr tərkibi və elmi-metodik potensialı ilə ittifaqın kitabxanaçılıq təhsili sistemində aparıcı yerlərdən birini tutan kitabxanaçılıq fakültəsinin tədris planı öz universallığı, müasirliyi və sabitliyi e'tibarı ilə dünya standartlarına uyğun gəlirdi.

70-ci illərdə SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi tərəfindən Vilnüs Universiteti üçün «Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya» ixtisası üzrə

beşillik tədris planı təsdiq edilmişdi. Həmin dövrdə nazirlik bu plandan istifadə etmək üçün Bakı Universitetinin kitabxanaçılıq fakültəsinə icazə vermişdi. SSRİ-də ilk dəfə olaraq kitabxanaçılıq fakültəsinin tədris planına ali riyaziyyat, hesablama maşınları və proqramlaşdırma, kitabxana işinin avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi və s. kimi əsaslı texniki fənlər salınmışdı. Bu, kitabxana təhsili sahəsində yenilik idi. Həmin plan ölkə miqyasında müəyyən anlaşılmazlıqlara səbəb olsa da, tez bir zamanda kitabxana standartlarına yaxınlaşması onun gələcək perspektivləri üçün böyük imkanlar açdı. Rusiyanın və digər respublikalarının mədəniyyət universitetlərinin tədris planlarında da riyazi və texniki fənlər özünə geniş yer tutmağa başladı.

Hazırda Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanaçılıq fakültəsi bu planın təkmilləşdirilmiş, yenidən tərtib və təsdiq edilmiş variantı əsasında işləyir. Doğrudur, respublikamızda yeni Təhsil Qanunu ilə əlaqədar təhsil sistemində əsaslı islahatlar aparılır. İndi ali təhsil üç mərhələdə həyata keçirilir:

1-ci mərhələdə bakalavrlar, 2-ci mərhələdə magistrələr, 3-cü mərhələdə doktorlar hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bakalavrlar hazırlanmasına 1993-1994-cü dərslər ilindən başlanılmış, 1996-1997-ci dərslər ilində birinci buraxılış olmuşdur.

Magistrələr hazırlanmasına isə 1997-1998-ci ildə başlanılmışdır. Hər iki mərhələnin tədris planları tərtib olunmuş, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bakalavr hazırlığı

tədris planında mühüm elmlərin, ümumi ixtisas fənlərinin öyrənilməsinə, magistr hazırlığı planında isə ixtisaslaşmalara daha geniş yer ayrılmışdır. Bakalavr hazırlığı planında kitabxanaçıların müasir nəzəri və təcrübi hazırlığının əsası kimi elmi fənlərin 4 blokunun tədrisi nəzərdə tutulmuşdur: 1) İctimai və humanitar elmlər; 2) Ümumi elmi fənlər; 3) Ümumi kitabxanaçılıq fənləri; 4) Xüsusi fənlər.

Bu fənlərin plan üzrə ardıcıl tədrisi gələcək kitabxanaçıların dünyagörüşünü formalaşdırmaqla yanaşı, elmi, mədəni, intellektual səviyyəli şəxsiyyət kimi, bütün ədəbiyyatdan baş çıxaran, onu oxucuya çatdırmağın forma və üsullarına dərinlən yiyələnən sənətkar, mütəxəssis kimi yetişməsinə təmin edir. Bəzən belə fikir söyləyənlər tapılır ki, kitabxanaçılıq ixtisası üzrə tədris planında çoxpredmetlilik vardır. Lakin başa düşmək lazımdır ki, çoxpredmetlilik olduqca zəruridir və bu, kitabxanaçılıq ixtisasının təbiətindən doğur. Belə ki, heç bir ixtisasçıya, sənətkara kitabxanaçıya olduğu qədər müxtəlif peşə sahibləri, alimlər, mütəxəssislər və yaradıcı şəxslər müraciət etmir. Əlbəttə, bu cür müxtəlif peşəli, müxtəlif maraqlı oxucuların rəngarəng suallarına ancaq bütün elm sahələrindən müəyyən dərəcədə baş çıxaran, kitabxanaçılıq sənətinin və informasiyanın elmi-nəzəri və təcrübi əsaslarına yiyələnən mütəxəssis - sənətkar cavab verə bilər. Göründüyü kimi, daha çox predmeti öyrənmək bu yerdə kitabxanaçının köməyinə gəlir.

Kitabxanaçılıq sənətinin əsası cəmiyyətin başlıca sistemlərindən biri olan kitabxana işinin, mədəniyyətin mürəkkəb fenomeni kimi sosial fəlsəfənin, mədəniyyətşünaslığın və elmsünaslığın dərk edilməsi prosesində qoyulur. Kitabxanaçılıq fakültəsində ümumi elmi fənlərin kitabxanaşünaslıqla üzvi əlaqədə keçilməsi elmi-tədqiqat və təcrübi imkanları daha da genişləndirir.

Kitabxanaçının ixtisas fənlərindən başqa, humanitar və ümumi elmi fənləri də öyrənməsinə geniş yer verilməsi olduqca zəruridir. Bu elmlər sisteminə ilk növbədə fəlsəfə, dünya və ölkə mədəniyyətinin nəzəriyyəsi və tarixi, politologiya, iqtisadiyyat, sosial psixologiya, vətən tarixi və s. fənləri daxil etmək gərəklidir.

Kitabxanaçılıq sənəti humanitar istiqamətdə olsa da, bu ixtisasın məzmunu riyazi və texniki elm sahələri tədrisinin təşkilini tələb edir. Belə ki, müasir kitabxanalar texniki vasitələr olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Odur ki, hazırda kompüterləşdirmə kitabxana işinin əsas və həlledici elementlərindən birinə çevrilmişdir.

Beləliklə, qısa da olsa kitabxanaçılıq təhsilinin vəziyyəti və s. ilə tanış olduq, doğma kitabxanaçılıq fakültəsindəki durumla müqayisə imkanı qazandıq. Bir daha bizdə belə bir inam hissi yarandı ki, hazırda BDU-nun kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsində tədris işinin təşkili dünya standartına uyğundur və o, bundan sonra da öz inkişafından qalmayacaq.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). -B., 1996.- 872 s.
2. Baxşəliyev Z. Kitabxanaşünaslığa giriş. -B., 1998.- 92 s.
3. Quliyev R. M. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası: Dərs vəsaiti.-B., 1995.- 424 s.
4. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mə'nəvi mədəniyyət tarixi. -B.,1998.- 542 s.
5. Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. -B., 1999.
6. Fəlsəfə: Dərslik.- B., 1997.- 374 s.
7. Xələfov A. A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən: (Qədim dövrdən başlamış XVIII əsrin axırınadək). -B., 1986.- 52 s.
8. Xələfov A. A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən (1970-1920): -B., 1960.-95 s.
9. Xələfov A. A. Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1932): -B., 1960.-187 s.
10. Xələfov A. A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. (1933-1958): -B., 1974.- 244 s.
11. Xələfov A. A. Kitabxanaşünaslığa giriş. -B., 1996.- 58 s.
12. Xələfov A. A. Kitabxana işinin tarixi kursuna giriş. -B., 1996.- 36 s.

13. Xələfov A. A. Azərbaycanda ali kitabxanaçılıq təhsili: -B., 1998.-125 s.

14. Ümumi kitabxanaşünaslıq: Dərslik. -B., 1982.- 295 s.

Rus dilində

15. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР: Учебник.- М., 1980.-351с/
16. Абрамов К. И. Становление советского библиотековедения //Учен. Зап. Азерб.Гос. Университета: сер. Библиотековедения и библиографии. -1976, №1, с.3-18.
17. Библиотековедение: общий курс: Учебник.- М., 1988.- 224 с.
18. Ванеев А. Н. Развитие библиотековедческой мысли в СССР.-М., 1980.-232 с.
19. Григорьев Ю. В. История русского библиотековедения (1700-1860-гг.).-М., 1989.-208 с.
20. Карташев Н. С., Скворцов В. В. Общее библиотековедение: Учебник. I часть.- М., 1996.- 88 с.
21. Карташев Н. С. Скворцов В. В. Общее библиотековедение: Учебник. II часть.- М., 1997.- 256 с.
22. Крейденко В. С. Библиотечные исследования.- М., 1983.- 142 с.
23. Философия: Учебное пособие.- М., 1996.- 511 с.

24. Столяров Ю. Н. Библиотека: Структурно-функциональный подход. - М., 1981. - 255 с.
25. Шира Дж. Х. Социологические основы библиотечного дела. - М., 1973. - 52 с.
26. Шира Дж. Х. Введение в библиотековедение: Основные элементы библиотечного обслуживания. - М., 1983. - 256 с.

MÜNDƏRİCAT

<i>Elmi redaktordan</i>	3
<i>Müqəddimə</i>	7

I HISSƏ KİTABXANAŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

I fəsil. Kitabxanaşünaslıq fikrinin meydana gəlməsi və inkişafı	17
1.1. Tarixəqədərki kitabxanaşünaslıq (bizim eradan əvvəl ikinci minilliyin ortalarından XVIII əsrə qədər kitabxanaşünaslıq fikrinin meydana gəlməsi və inkişafı)	20
1.2. XIX əsrdə kitabxanaşünaslığın inkişafı. Kitabxanaşünaslığın elm və tədris fənni kimi meydana gəlməsi və təşəkkülü..	30.
1. 3. XX əsrdə kitabxanaşünaslığın inkişafı.	46
II fəsil. Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq fikrinin təşəkkülü və inkişafı (ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər).	75
2. 1. Azərbaycanda kitabxanaşünaslığın inkişafı (1920-2000-ci illər)	83

2. 2. Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının təşəkkülü və formalaşması mərhələsi (1920-1950-ci illər)	85
2.3. Azərbaycanda kitabxanaşünaslığın elm kimi formalaşması və daha da inkişafı (1950-2000-ci illər)	105
III fəsil. Kitabxanaşünaslıq humanitar elmdir.	
3.1. Kitabxanaşünaslığın humanitar elm kimi inkişaf yolu	127
3.2. Müasir kitabxanaşünaslığın mahiyyəti, obyektı və predmeti	145
3. 3. Kitabxanaşünaslığın funksiyaları. . .	155
3. 4. Kitabxanaşünaslığın strukturu . . .	162
3. 5. Kitabxanaşünaslığın quruluşu.	165
IV fəsil Kitabxanaşünaslığın metodologiyası və metodikası. Kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının təşkili	
4. 1. Kitabxanaşünaslığın metodologiyası	171
4. 2. Kitabxanaşünaslığın elmi metodikası.	194
4. 3. Kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının təşkili	223
V fəsil. Kitabxanaşünaslıq elmlər sistemində	
5. 1. Kitabxanaşünaslıq və fəlsəfə.	241
5. 2. Kitabxanaşünaslıq və sosiologiya . . .	244
5. 3. Kitabxanaşünaslıq və tarix.	246

5. 4 Kitabxanaşünaslıq və iqtisadiyyat. . .	247.
5.5. Kitabxanaşünaslıq və riyaziyyat. . . .	249
5. 6. Kitabxanaşünaslıq və informatika. . .	250
5. 7. Kitabxanaşünaslıq və pedaqogika. . .	253
5. 8. Kitabxanaşünaslıq və psixologiya . . .	256
5. 9. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq.	258
5. 10. Kitabxanaşünaslıq və kitabşünaslıq.	260

II HİSSƏ KİTABXANA HAQQINDA TƏ'LİM

I fəsil. Kitabxananın struktur xarakteristikası və əsas elementləri	
1. 1. Sənəd.	271
1. 2. Oxucu.	277
1. 3. Kitabxanaçı.	280
1. 4. Maddi-texniki baza	284
II fəsil. Müasir dövrdə kitabxanaların sosial funksiyaları	
2. 1. Kitabxanaların elmi funksiyası	295
2.2. Kitabxanaların informasiya funksiyası.	310
2. 3. Kitabxanaların mədəniyyət funksiyası	317
2. 4. Kitabxanaların təhsil funksiyası . . .	324
2. 5. Kitabxanaların tərbiyə funksiyası . . .	331

III fəsil. Kitabxanaların tipologiyası	339
3.1. Universal kitabxanalar.	349
3. 2. Universal kütləvi(ümumi)	
kitabxanalar.	351
3. 3.Universal elmi kitabxanalar.	361
3. 4. Xüsusi kitabxanalar.	365
3. 5. Milli kitabxanalar	367
IV fəsil. Kitabxanaçılıq peşəsi	374
<i>Ədəbiyyat</i>	392
<i>Mündəricat</i>	395

Tədris nəşri

Abuzər Xələfov
KİTABXANAŞÜNASLIĞA GİRİŞ
 (Azərbaycan dilində)

Bakı - 2001

Учебное издание

Абузар Халафов
ВВЕДЕНИЕ В БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ
 (на азербайджанском языке)

Баку - 2001

Nəşriyyatın direktoru:

Baş redaktor:

Mətbəə üzrə direktor
müavini:

Redaksiya müdiri:

Nəşriyyat redaktoru

və korrektor:

Texniki redaktoru

Kompüter tərtibçisi

Balakişi Ağayev

Məmməd Əlizadə

Ələs Qasimov

Ulduza Cəmiyeva

Mələhət Cəlilova

Nərgiz Quliyeva

Vəfa Hacıyeva

Yığılmağa verilmişdir: 10.02.2000

Çapa imzalanmışdır: 05.01.2001

Kağız formatı 60x84 1/16

Fiziki çap vərəqi 25 ç.v. Nəşr çap vərəqi 24,75

Tirajı 1000. Sifariş 166

Cilddə qiyməti müqavilə ilə.

Bakı Universiteti nəşriyyatı,
Bakı - 370148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

BDU Nəşriyyatının mətbəəsi

2001
1235